

06/Ю К
„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Ч. 31.

ОСТАП П. БІЛОЗЕРСЬКИЙ

НАПЕРЕДОДНІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

З ПЕРЕДМОВОЮ
Л. НИГРИЦЬКОГО

І. ЧАСТИНА

II част - кошевський

ЛЬВІВ 1935

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

2-й экз

Ш 5(2-4ч)5-644.2

2

ЛИПЕНЬ 1935.

Друковано 5.000 примірників

Copyright by Editor
Printend in Poland

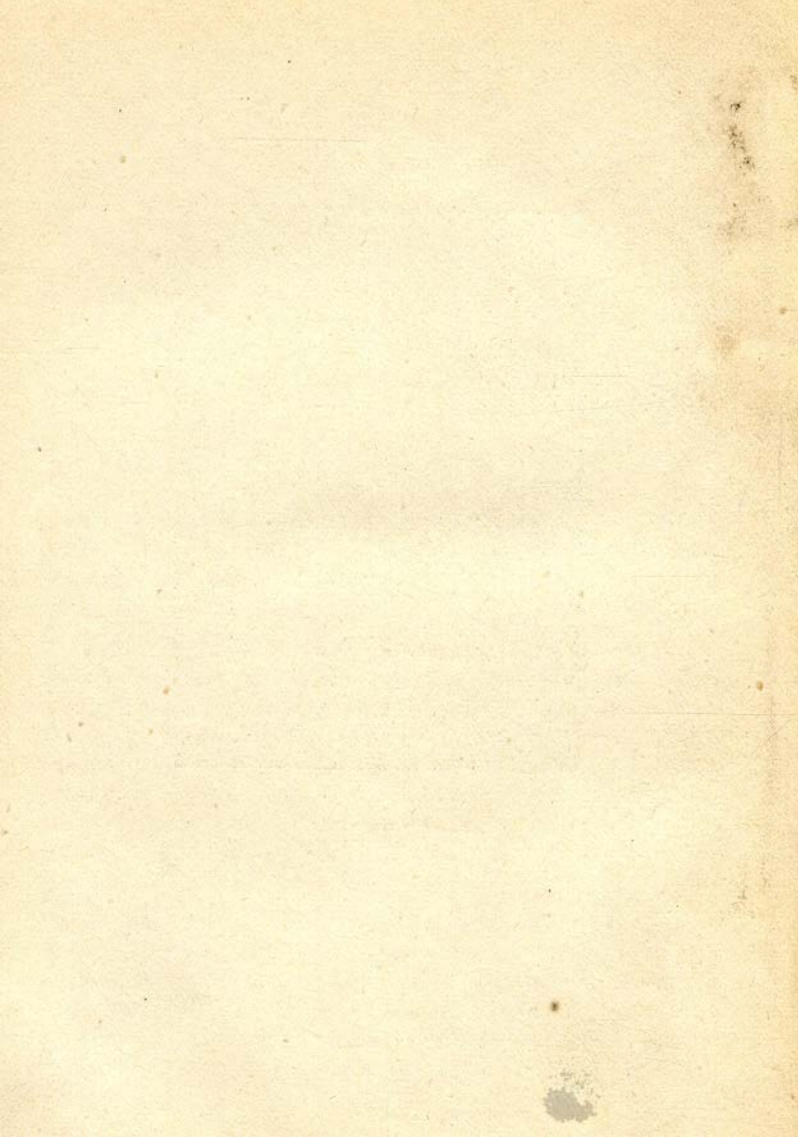

Обгортка рисунку Едварда Козака

Друк. Медичкий—Тиктор, Львів, Бляхарська 9. Тел. 234-76

Остан П. Білозерський

ПЕРЕДМОВА

«Напередодні» — повість з недавньо-минулого, з цього бурхливого часу, коли то розвалилася велика московська імперія, коли то померкло безмежне «царство білого царя» і зродилася воля для поневолених народів.

Сьогодні на книжковому ринку появляється чимало споминів самовидців з цього часу. Про російську революцію пишуть колишні московські державні мужі, бувші послы чужинних держав при російському дворі, колишні політики й полководці. Всі вони стараються освітлити минулі сторінки історії, видвигнути помилки, зясувати причини, яких наслідком був упадок цього «велита на глиняних ногах», як звали перед війною Росію.

Деякі довоєнні московські політики, граф Вігте, Століпін і інші, не радили цареві Миколі II-ому встрягати у свігову війну, вони неначе передбачували трагічний кінець царської держави. Не радив, а го навіть і вигрожував Распутін, ця просто легендарна постать Росії, постать, яка могла вирости й стати всемогучою силою тільки там, де зникали свігилка за-

хідньо-європейської культури, де кінчилася Європа, а починався глухий, азійський Схід.

Останній «білий цар», Микола II-гий, безперечно гарячий російський патріот, людина з природи лагідна й добряча, закоханий у своїх дітях і жінці, не міг сповнити ролі «самодержця» як слід. Не не хогів, але не міг. Не любив людей, ненавидів політики, втікав від бенкетів і засідань, мучився на військових переглядах. Найкраще почувався серед своїх найближчих, тоді, коли біля нього не було нікого чужого, коли він міг бавитися зі своїм сином і забути, що він... цар.

Та не забували про це міністри, не забувало про це оточення царського двора.

Людина без волі, якою був Микола II-гий, мусіла підпадати під впливи цих людей, в яких інтереси була війна. Були це в першу чергу російські імперіялісти з воєнної партії, яких використовували послі Франції, Англії, цих великодержав, ціллю яких було розвалити Австрію і її союзників, у слід за тим були промисловці, ці малі «царики», які на військових доставках заробляли мільйони. Це все старалося по всій своїй можності використати впливи на царя й, вдягаючи різного-прерізного рода кличі від «словянофільства» та «визволення словянських народів» починаючи, на «московському, всеобіймаючому монархізмі» кінчаючи — тероризувало царя, який зложив торжественну присягу Богоматері в Казанському Соборі, що вестиме війну «до останнього вояка».

Не передбачував нещасний самодержець Росії, що одним з тих останніх вояків буде саме він.

Не спочивала Австрія, Німеччина й їх союзники. В надгнилий організм Росії впорскували вони їдь пе-

рекупства й зради. За гроші можна було купити не-
одного високого царського урядника. І Центр. Держави
на ліво й на право купували московських старшин
і політиків. Дійшло до того, що шеф російської конгр-
розвідки, полковник Мясоєдов, був платним шпигуном
Німеччини.

Тут і там відізвалися несмілі голоси: кінчити
війну! Не дивлячися на Францію й Англію, заключити
осібний мир! Нам грозить загибель!

Але ці голоси стрінулися з великим опором військової
партії, що сподівалася по виграній великих користей.
Натомість найшли вони сильний відгомін у народі.

І тут заговорив український нарід, про якого мо-
скалі думали, що вони «указами» вже стерли його
з лиця землі. Не хто інший, а перші українці зва-
лили московський царат. Березнева петро-
градська революція 1917 р. була ділом укра-
їнських військових частин, українських
студентів і старшин, що служили тоді в ро-
сійському війську в Петрограді!

Революція вже назріла була в психіці мас. Вона
підсвідомо пучнявіла, просто самочинно наростала. Тво-
рилися тайні українські студентські гуртки, тайні укра-
їнські школи, тайні старшинські українські організа-
ції. Досвід революції з 1905 р. виказав, що революцію
треба робити в центрі, себто в Петрограді, чи, кажучи
словами автора цієї повісти, треба «влучити наперед
у серце «гидри».

І царській гидрі завдала смертний удар Україна.
Але так, як в давньо-минулому під охороною України
розвивалися і цвіли інші народи, а ця охороняла Ев-
ропу від половців, печенігів, турків і татар — так

і в недавньо-минулому українці, завдаючи смертний удар царській Росії, визволили зпід її ярма всі інші народи та собі не виборили волі.

Широкі маси рушили й замість царя, прийшли до влади малі »царики«. Тим самим мусіло прийти до другої революції, яку використали большевики. Під такими приємливими кличами, як »долой війну« (між іншим найдовше зі всіх країв, війну вели большевики!) і »долой буржуазію«, большевики захоплюють маси й під плащиком інтернаціоналізму, мовляв, »пролетарі усіх країв єднайтеся«, на звалищах царської Росії, будують нову московську, завойовницьку державу. Петроградський лютневий зрив 1917 р. на місце звалених ідолів, мусів найти нові цінності, щоби заповнити цю порожнечу, яку створила революція.

Українському народові, що мучився під царським кнутом, заблисла воля. Вже в перших днях революції, у самім Петрограді видвигнено думку, що тепер не повинно на тому стати, але треба зараз-же кинути клич за повну незалежність України. Другого й третього дня революції появились летючки, підписані Головною Студентською Радою, що проголосили Самостійність і Незалежність України.

Московський, революційний уряд, т. зв. Тимчасове Правительство, підняв владу просто з вулиці! Адже-ж, не він підготовляв революцію й до тепер ні одна московська політична партія, чи організація не каже, що революція була її ділом. Навіть большевики не можуть вважати революцію своїм ділом, бо це історичний факт, що напередодні вони відкликали страйк.

Тимчасове Правительство не сповнило надій, не задоволило ні мас, ні верхівки громадянства, й не вміло протиставитися дальшому розкладові в армії та

урядах. З цього скористали більшовики, й жорстким способом відродили стару московську державність, на-вернули до старої московської традиції: в противному випадку вони були-б не вдержалися.

Все це читачі *»Напередодні«* найдуть на сторінках цієї сучасної історичної повістки. Автор користувався доступними історичними матеріалами, використав спомини чужинних політиків: І. Штайнберга, франц. посла М. Палеольога, кн. Юсупова (вбивника Распутіна), І. Родзянка, П. Н. Мілюкова, Л. Троцького, черпав з багатих джерел Архіву російської революції, як також зі споминів українців О. Лотоцького, Д. Дорошенка, В. Короленка, І. Галагана й т. д.

В повістці *»Напередодні«* відтворив автор ці настрої, які творили історію, дав образ цих часів, у продовженні яких ми тепер куємо долю нашого майбутнього.

І коли на одному боці барикади життя стоять змиршаві, тендітні пошатті царської Росії, на другому боці зарисовується кремезна, сильна постать Марка Козака, цього олицетворення духа українських степів, уосіблення вічножиттєвої сили українського народу, легендарного Марка Проклятого. В найважчих хвилинах життя народу появляється ця постать, загриває втомлених, піддержує слабосилих і всіх веде туди, де сяє Сонце Волі.

Читачі нераз сгринулися вже з автором. Уроджений 1892. р. в Самборі, скриваючися під різними псевдонімами, містив він численні статті й оповідання по різних журналах, часописах. *»Паницину відвоювали«*, *»Чорний камінь«*, *»З днів козацької слави«*, *»Дівча з роду Шіваксів«*, *»Останній поцілунок«*, *»Веселе в сумному«*, *»За зломання закону предків«*, *»Молода кров«*,

*»Бабське серце« — ось жмуток його численних опові-
відань і нарисів. Крім цього є в його літературному
доріжку багато казок і оповідань для молоді.*

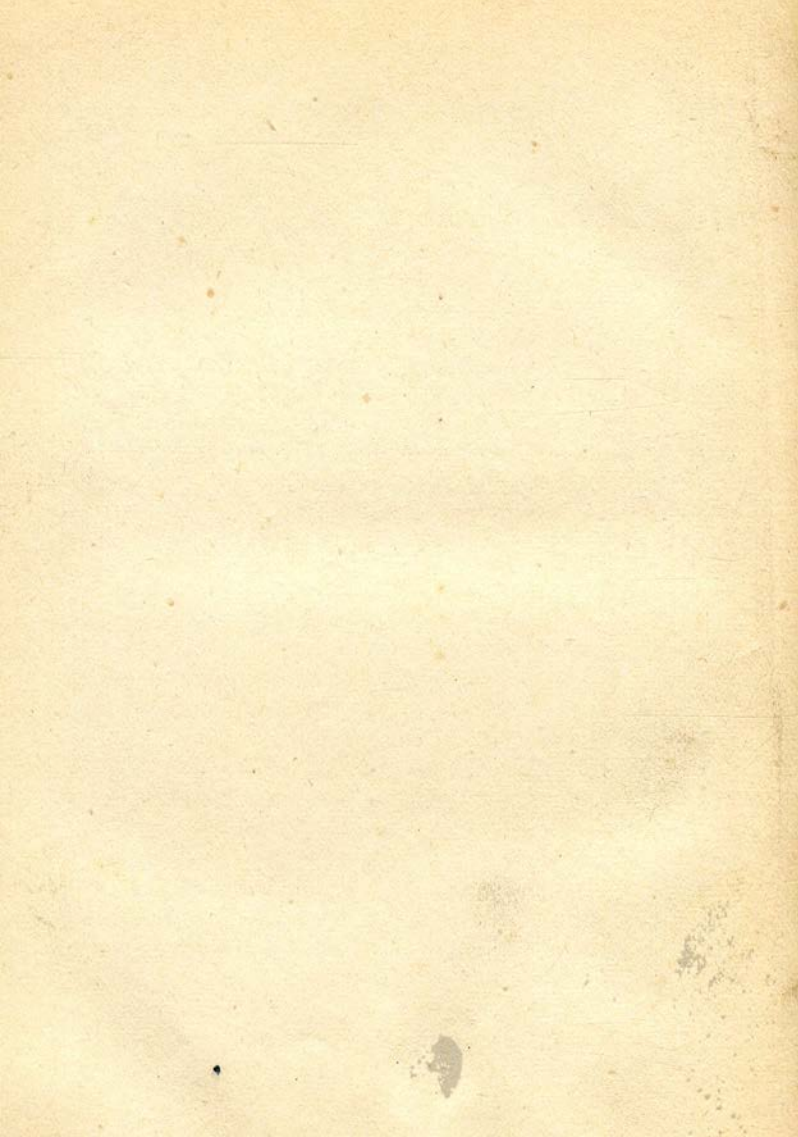
»Напередодні« — це його перша більша повість.

Л. Нигрицький

*Своєму незабутньому Братові Миколі,
Українському Січовому Стрільцеві, що
впав під Болеховом у бої з москалями
в травні 1915. р.*

присвячує

автор

НА Т Р Я С О В И Н Н І

I.

В морських майстернях, в Петрограді, в яких працює столярський майстер Филимон Павленко, викінчили саме будову воєнного корабля »Бородіно«. Наїжену залізними дулами армат потвору спускають сьогодні на море і з тої причини в усіх військових корабельних та муніційних робітнях проголосили свято. Святкують не лиш усі робітники, військо, матрози, духовенство і стороння публіка, але ціле правительство з Його Імператорським Величством царем Миколою II.

Хоч вільна від праці днина і кожний робітник дістав окрему нагороду, старий Филимон став чомусь нахмурений з ліжка і воркотів цілий ранок. Та всі в хаті впізнали, що не було в нього злости. Впізнали, що воркотанням старий бажає закрити якесь внутрішнє зворушення.

— От, бурмоче, як старий медвідь коло меду! — говорила Марія Семенівна, жінка Филимона.

День заповідався гарний. На яснім раннім небі розлилася синява радість. Соняшне проміння зависло щойно на висоті другого поверха кам'яниці, в якій офіцинах жили Павленки. Було ще досить рано.

— Щось батькові гарне приснилося! — говорила до мами донечка Оля, коли батько вийшов на подвіря,

— Співав старий крізь сон про палянички. Буде гарна погода через цілий день і на світі і в хаті — замітив Микола Микитович, робітник з путіловських фабрик зброї. Його, як земляка, приютила Филімонова сім'я, хоч і самій було тісно в мешканні.

— Ви на батечка не дивіться, Миколо! — заговорила Олюся до нього — бо спізнитесь. В батька свято. Дивіться, що пізно, бо ось сонце вже на висоті старшинської квартири. Щоб ви не спізналися.

— Незабаром шоста вибе. У Путілова так само, як у морських майстернях свято. Мені не спішно! — відповів Микола. — А ви, Олю, поменше та на вікна старшинської квартири позирали би.

Олюся почервоніла. Видно, що прилапали її. Тільки очі в неї, такі, як васильки між маком, засвітилися сльозами.

Микола скося подивився на неї. Побачив, як наполохалася. Ого! — подумав — і замовк.

— Вам яке діло підглядати за мною? — зачала боронитися. — Не вільно нікуди і крізь вікно поглянути!

Не відповів на те нічого.

Але тому саме його слова переслідували її безупинно, всеодно чи був Микола в хаті, чи не показувався цілими днями.

Закинула коси на лице. Золотоколосистий лан жита, закрив маки й васильки й виплигнув дверми, оставляючи Миколу самого в хаті.

— Збавлять, очевидно, що збавлять дівчині долю. А шкода! Зелененько-ж у неї ще в голові, а батьки й не бачуть! — міркував собі Микола і сумно покидував головою. Сам він не хотів батьків остерігати, бо стидно чогось йому було ставати її непокликаним опікуном.

У хату ввійшов знову Филімон. Він зачав розмову:

— Кажуть у місті, що австрійці Люблин боєм узяли, а германці Митаву. Різно говорять та й усяке про те вигадують.

— Щож таке? — неохочо спитав Микола.

— Замість арматніх стрілен попів на Галичину вислали. Попами пушок не заладуеш, австрійців ними не проженеш. Хочби гармату самим єпископом Евлогієм нарядили, усеодно австрійського фронту ним не проломлять! — сердився Филимон. — Замість фронту пильнувати, то загадали уніятів на православних на-вертати.

— Чорт у ковало, піп у клепало! — сказав Микола.

— Ви, Миколо, завжди однієї затягаєте.

— Щож? Може не правда? Банкіри й капіталісти війну затіяли, самі грошики рахують і кров сердешню з народу собі на користь виточують. А попам замало душ православних, щоб з живого і з мертвого загібущими руками здирати, то за уніятами ще пруться!..

— Ет! — докинула своє слово Марія Семенівна. — Ще гірше на базарах пошіптують. Кажуть, що імператрица зраду затіяла. Німкinya вона, бач. Та ще кількох міністрів за собою потягнула. А цар то вже за нею.

— Цить! Цить-но ти! — заспокоював Филимон свою жінку. — Хто таке вигадав?

— Я не вигадала, бо невчена. Звичайно, розумніші від мене ліпше знають. А я вже за ними знаю.

— Нічого ви не знаєте! Розумні розумних хочуть обдурити, але з дурних на спілку шкуру зідруть і всієї правди ви всеодно від них не довідаєтесь! — сказав Микола.

— Правда ваша, Миколо, — признав Филимон. — От, говорять, що буцімто цар за германом тягне!

А виходить, що ні! Бо он усіх міністрів, що за германом тягнули, понаганяв, а ліпших понабирав. Обер-прокурора Саблера, що одну руку з Распутіном тримав, Самарином заміняв. Навіть Распутіна прогнав!

Микола скривився, як по спліснілім борщі.

— А ви й з того раді! Ге? Начеб з того яку копійчину до кишені взяли! Що воно діється між ними, це вони лиш самі знають! Я знаю лиш одну: чи одні, чи другі на верху, то всеодно всі вони нас, робучий народ, за обшивку тримають.

І сплюнув.

— Сідайте! — запрошувала Марія Семенівна. — Вже знов політику завели!

Сіли і поснідали. І вийшли.

Зараз за ними повернула в комнату Олюська і крадьком дивилася, чи, бува, сонічко ясне зі старшинської кватири не загляне до її віконця. А серце в неї так билося...

— Ех! Той Микола Микитович! І яке йому діло до мене? — гнівалася. Вона соромилася, що тайну її серця відкрив посторонній чоловік.

II.

— Несправедливо ви накидаєтеся на царя! — говорив до Миколи Филимон, як разом зі свята верталися до дому.

— Чогож тоді ви, Филимоне, памятаєте, як то в Києві було в 1905 році, ставали проти царя і кров свою в боротьбі проти нього пролляли?

— Не проти царя, але проти влади я боровся.

— А цар не влада?

— Цар це божий помазанник, а влада то є від людей і від чорта.

— Нема влади ні від Бога, ні від чорта, а тільки є від людей. А в Росії влада ні від Бога, ні від людей, але просто від п'явок, що кров народню ссуть і наживаються. А над ними всіми стоїть їх цар.

— Ні, Миколо, цар добрий, але слабкий чоловік. Усі так кажуть. Кажуть, що добра він народові бажає, панів не любить, заєдно з ними зле живе, і до народу є прихильний. Самі-ж сьогодні бачили, як ласкаво він з робітниками говорив.

— Комедію грав. Тямите хіба, якої то чемериці з попом Гапоном народові подали! До царя з довірям народ ішов, а він до нього, як до собак стріляти приказав.

— Не цар, але поліція, міністри, генерали стріляти приказали. Цар про те наперед нічого не знав. Усі також знають, що не цар, але генерал Дурново в Москві революцію на вулицю витягнув і там її розстріляв.

— Усі вони одним миром мазані! Викручуються й один поза одного ховаються! А ви і багато таких, як ви, їм далше вірите. Але прийде час, що всіх їх проглянуть і не буде їм куди й за кого сховатися, і не буде часу довго розбирати, хто з них більше, а хто менше народньої крові винен.

— А ви, Миколо, бачили сьогодні, які в царя добрі й сумні очі? Ви хоч що говоріть, а я всетаки повірити не годен, щоби за такими сумними й добрими очима стільки ненависти, жорстокости і зла заховалося, скільки ви їх цареві приписуєте.

— Доброти в нього я не шукаю, але правди — відповів Микола. — Що мені з його добрих очей, коли на нього стільки покривджених людей і людських очей плаче. Смутні в нього очі, бо чує, що

не добром пахне те пиво, що він його наварив зі своїми дорадниками.

Тут Филимон не знав уже, що відповісти. А далі нагадав собі щось і сплеснув руками:

— Ні, Миколо! Цар таки не винен! Навязали йому війну з Японом! Яюсь нам про те хтось розповідав на майстернях. І цеї війни цар не хотів ніяк. Боявся кровопролиття. Він дав уже наказ завернути розісланий приказ мобілізації. Тільки міністри його притиснули, заголюкали, а найбільше, то той Сазонов. Сазонов то є той ворог народу, що останню телеграму німецького цісаря пів дня перед царем при собі ховав і не показував, щоби цар не міг уже війни завернути.

Микола недовірливо хитав головою:

— Це-ж нова побрехенька, яку пустили в народ, щоби вибілити царя!

— Документи на це мають бути — відповів Филимон. — І Распутін раз по п'яному вибалакав. Мені цар ані брат, ані сват. Нема того, буде другий. Але цар Микола, то божий — кажуть — чоловік.

— Хе-хе-хе! — сміявся Микола. — Такий саме божий, як його кат Філіппов, що зі сльозами в очах вішає людей. Дібралися вони. Ні, мій друже! Божий чоловік ніколи не покориться злу, хочби і сто міністрів його намагалося заголюкати.

— Це так у нас, на Україні, люди думають і роблять. У них, на півночі, то йнакше. У них кажуть, щоби не противитися злу. Якийсь їх великий учений таке вияснив. Не так, як наш Тарас Шевченко, що в кожную пору закликав до боротьби з усякою неправдою і неволею.

Осьтак балакаючи, дійшли Филимон з Миколою до хати і засіли до обіду.

Та заки всіли пообідати, прийшли в хату син Павленків Степан зі своїми шкільними товаришами Ні-

кифором Горленком та Антоном Лебединським. Усі три кінчили гімназію в Києві. Хоч як усі три приязнювали зі собою, то життя їх розлучило, аж недавно звело їх знов у Петрограді. Вони тепер офіцерами російської армії. Микола нерado заходив у балачку з офіцерами й найчастіше, коли вони приходили, він виходив. Незабаром вің і сьгодні попрощався та вийшов.

Нік і Тошко поздоровляли батьків і Оло з тої нагоди, що вона покінчила гімназію та що осінню запишеться на університет.

Розмова, як звичайно, звелася до останніх невдач на боевім фронті. Говорили про зневіру, яка шириться в народі, про геройство армії, яка ставить опір скаже-ному наступові німецьких і австрійських армій. Лебединський обурювався на Францію, що вона не почувається до обовязку саме тепер ударити на німців, хоч російська армія минулого року вирятувала Францію від загибелі коштом сотень тисяч убитих, ранених і полонених у боях під Сольдав у Східній Пруссії. Лебединський згадав також про дивоглядний двобій Гучкова з полковником Мясоєдовим, в якому Гучков відмовився стріляти до Мясоєдова, кажучи, що не хоче його таким способом рятувати від ганьблячої смерти на шибениці. І справді, незабаром Мясоєдова з його спільниками повісили за зраду воєнних плянів німцям. Степан розповів про підозріння, які ширяться про військового міністра Сухомлінова. Йому закидають звязок з Мясоєдовим та побоюються, що він скористає з першої нагоди, щоби намовити царя заключити окремий мир з Німеччиною й Австрією.

Лебединський пояснив, що погляд Сухомлінова на мир чи війну не є відокремлений. Тої самої думки — говорив Лебединський — був перед своєю смертю також граф Вітте, який виразно називав ту війну боже-

віллям. А був це розумний чоловік! І він також радив при першій нагоді закінчити якимсь почесним миром ту авантюру. Він казав, що та війна не під силу Росії і готова покінчитися для неї і для династії дуже зле. Оборона балканських Словян, яких Вітте назвав помилково охрещеними турками, була дурним сантіментом. Серби повинні були відпокутувати за вбийство австрійського наслідника престолола. Така була думка графа Вітте. Росія пішла задалеко і потім уже не могла зрадити Сербії. Вона-ж сама гарантувала їй поміч!

Тут йому перебив Нік.

— Хто гарантував? Ти? Я? Чи Дума?

— Сазонов!

— Так і кажи! Ще в початках війни я думав, що та війна хоч стільки принесе добра, що Галичину до нас приєднають. А тепер і це мабуть пропало. Хоч по правді скажу, нема за чим жаліти.

— Ну, такої мови я вже ніяк не розумію! — завважив Лебединський.

— Може колись зрозумієш! — відповів йому Горленко. — Те все можна тільки на фронті й то в Галичині зрозуміти.

Лебединський замовчав. Він думав, що Нік шпигнув його за те, що він ще не нюхав порошу на фронті. Але тамтому це й на думку не приходило.

Горленко загалом нерадо тепер забирав слово в політичних дискусіях, які в тім часі щораз частіше провадились у старшинських кругах.

Начебто остав йому в середині біль з пострілених у Карпатських горах грудей і не давав йому говорити.

Кілька місяців перебування на фронті і в запіллі, в Галичині, зацепили в його душі нові, покищо неспілі, думки, які з кожним днем розвивались, оформ-

лювалися в політичні вимоги та не давали йому спокою.

В Галичині стрінувся він зі свідомою українською народньою масою та з ясно сформулованою національно-політичною визвольною програмою. В найтемнішій селі пошепки питали його, яку долю несуть українському народові, його мові, його культурі, царські орли на переможних прапорах російської армії. Любов чи ненависть? Чи смерть чи життя? Погром чи розвиток?

І він не знав, що на те відповісти. А з кожним словом надії, яке бажав би влити в затривожені серця закордонних братів, мусів він соромно ховатися.

Тошко не хотів, щоби дискусія кінчилася таким негармонійним акордом з товаришем зі шкільних лавок. Тому звернув балачку на іншу тему.

Але Горленко потонув уже в своїх думках.

Біль від кулі, хто знає, чи й не від братньої, Галичанина, забувся уже давно, а того болю, якого зазнав у Самборі на одній квартирі, до сьогодні забути не годен.

До мешкання, в якому заквартирувався він зі своїм товаришем, поляком, поручником Казиміром Новіцьким, зійшлося кількох старших панів і пань з місцевого польського товариства. Вони питали Новіцького, чого Польща може чекаги від Росії, коли вона побідить. В очах усіх тих панів і дам вичитував Нік те саме смертельне бажання, яке жагуче горіло в очах і тремтіло в обличчях галицьких українців, інтелігентів, чи селян, коли ставили й до нього подібні питання, щодо судьби України.

Новіцький радісно оповідав своїм слухачам про маніфест Миколи Миколаєвича до польського народу, в яким він гарантував полякам окрему польську державу з королем Миколою Романовим. Він залюбки розповідав історію цього документу: — Маніфест — говорив Новіцький — зложено по вказівкам Сазонова, а зреда-

гував його князь Трубецький. Усі союзні держави з приємністю прийняли цей маніфест російського начального вождя Миколи Миколаєвича.

Третього дня по зрадагуванні того маніфесту Сазонов покликав до себе графа Зигмунта Вельопольського, щоби він переклав той маніфест на польську мову. Без попереднього пояснення зачав Сазонов читати польському графові документ. А цей слухав його слів зі запертим віддыхом. Очі Вельопольського поволі зайшли сльозами. По словах маніфесту. На етой заре возгорітсь знак креста, символ страданій і воскресенія народо́в» — граф розплакався на ввесь голос і, мов зачарований, шептав без урину:

»Слава Богу, слава Богу«...

Так само шептали й слухачі Новіцького.

Горленко слідив за їх почуваннями і бачив, що не зовсім вони задоволені, але радість, яка так і бучала з них з великою силою, приголомшувала Ніка. З того часу зродився у дотеперішнім світогляді Горленка сумнів: чи має він Росії бажати побіди, чи збайдужніти до всіх її справ, чи стати проти неї.

Це була одна з тих причин, хто зна, чи не найважніших, з приводу яких Горленко ставав щораз більше маломовний, щораз більше нахмурений.

А друга причина була та, що Оля, за якою він тут приходив, усе вивихалася з хати, якщо тільки він появлявся.

І сьогодні вона чогось наполохалася, як він жагуче подивився на неї і зараз таки по деякому часі щезла.

І не вернула, аж пізно, коли вже всі чужі з хати порозходилися.

III.

День був на причуд гарний. Скільки довкруги розливалось соняшного проміння, стільки саме радісних і щасливих родилося мрій у голові Олі.

Вийшла з хати на місто. Хотіла і сподівалася зустрінутись зі сотником з другого поверха.

Знала, що є гарна, поставна і молода. Когоб захотіла, йшовби за нею, як нетля за світлом.

— Чи піде за мною і він?

Пригадала собі, як він закохано дивився в її очі і повірила в його любов.

Знала собі ціну. Пізнала її одного разу в часі одної домашньої забави в хаті одної зі шкільних товаришок. Заатакувало її тоді кількох гімназистів при забаві сплітання вінка. Тоді вперше по її тілі перейшла гаряча струя й як електричний набій поділали слова першого:

— Я вас хочу!

Другого:

— Запах вашого волосся мене опянює!

Третій був такий безсоромний! Він увесь потонув очима в її очах та з гарячим віддихом вшпитував її просто в уста палкі, як розпалене олово, слова:

— Вас цілу зацілувавби я на смерть!

Стояв до неї лицем до лица. Вінок притиснув її до нього, аж чула, як ціле його тіло тремтіло наче в пропасниці. Нагло страшно засоромилася. Спаленіла, скрикнула. Шарпнула, рванула вінком, розірвала цілий ланцюх молодих рук і втекла в другий кут салі.

В голові в неї закрутилося. Заплакала від сорому.

— Що сталося? Хорі? Може води? — засуетилися біля неї.

Нікого не бачила. Тільки він, цей юбридливий

хлопчисько, стояв, як злочинець у протилежному куті салі. Був блідий і заполоханий.

Щось треба було зробити, щось сказати, щоби не виявилось. На скорі щось конечно треба було вдумати. Правдивої причини не могла виявити в ніякім разі.

— Мені зробилося недобре! — відповіла. — Думала, що вмлію.

Подали їй воду. Випила. І побачила через склянку, як той хлопчисько від її погляду, то блід, то червонів і важко дихав.

Але всежтаки не могла собі подарувати, щоби на нього не подивитися. Відчувала легку дрож, кілька разів він попри неї переходив. Але в часі цілої тої забави вже не посмів до неї підійти.

— А шкода! — подумала собі. — Усежтаки цікавий собі той Ваня Телігін!

— Та чому саме тепер він прийшов мені на думку? Ага! Я бачила його вчора, коли востанне виходила зі шкільного будинку. Хотів до мене підійти. Якись слова для мене носив на устах. Та тепер я його зненавиділа. Бо слідить за мною! Підглядає мене. Що його це може обходити, хто мене проводить до хати!

Нагло знов побачила Телігіна біля себе. Майже перелякалася його.

Лихорадочно, без звязку, з напівбожевільним виразом очей, жибонів біля неї благальні слова:

— Я вас прошу! Я молю! Хочу перестерегти!

— Ніякої остороги мені від вас не треба!

— Олю Филімонівна! Пощадіть себе. Вислухайте мене.

Ображено відвернула від нього голову і пішла наперед.

— Я вам уже сказала, що я про вас думаю. Тоді на забаві...

Збентежений дріботів за нею своїми непорадними довгими ножиськами і скомлів:

— Ради Бога! Стережіться сотника Галліна!

Це випроварило її з рівноваги.

— Як смієте!? Вступіться!

Склав перед нею руки як до молитви.

Побачила, що його уста тремтять, що на них опинилися якісь нові слова, мабуть докору й всердилася з приводу його настирливості.

— Вступіться, а то покличу поліціанта.

Пішов. Згорбився, як старик і заломив руки.

З цікавості подивилася, чи не йде далше за нею. Не йшов. Закаменів при якійсь ліхтарні, взяв голову в руки і їй здалося, що плаче.

Нагло стало їй його жаль.

Хотіла завернути, підійти і заговорити до нього.

— Може несправедливо завдаю йому біль? — подумала.

Але в тій хвилині побачила перед собою Галліна і зраділа.

— Аг! Ти тут? Так скоро?

Сонце клало перед ними їх тіни, які були майже однаково рівні, гнучкі, привабливі, стрункі.

Він мовчав.

— Ти гнівний? Чого? Чого, мій любий?

— Лю, я так далше не можу...

— Що не можеш? — перелякалася.

— Не можу вічно лиш тужити за тобою, гнатися днями й ночами за спомином про тебе, а з тебе мати тільки тінь.

— Що-ж більше можу я тобі дати?

— Хочу мати тебе при собі, хочу принайменше сісти при тобі, чути тебе коло себе, а не як гімназист тільки вічно тужити й тужити за тобою й у самій тузі безнадійно шукати заспокоєння. І пекло виго-

рить, коли не буде в ньому матерії, що підтримує його вогонь.

— Я-ж тебе люблю, Агоне! В мене бувають такі безсонні ночі й я жду дня, бо тільки він дає мені надію знов побачити тебе. Так мусить бути ще якийсь час, поки не поберемося.

По лиці Агатона мигнула невимовна нудьга. На силу здавив зівання. Всежтаки зацікавило його ніким ще незачеплене, молоде, юрне, недосвідне дівча. Повне змислового шалу життя, яке провадив від пятнадцяти літ своєї молодости, позбавило його тої найбільш ніжної розкоші мрійливого закохання, яку відчуває молодь у часі першого пробудження весни кохання. У нього відпали всі ті глибокі, невинні, без тіни грішних думок афекти, що творять найбільш чарівну частину повновартісного життя. Найбільш гармонійний акорд! Акорд його життя був неповний. В згадках про минуле в нього відзивалися тільки пискливі високі октави змислового любовного шалу. Бракувало глибоких підставових октав. Вкінці, по кількох роках такого життя пропутав усе батьківське майно і впізнав свою духову порожнечу.

Тепер намагався в Олі відшукати загублене. Був у силі віку, хоч не було вже в нього давнішої життєвої сили. Та сам його зовнішній вигляд вистарчав ще, щоби очарувати таке недосвідчене дівча, як Оля.

Чого саме шукав він у ній? Думав розбудити в ній змисли, і в полуміні її кохання обігріти свою завмираючу уже від студіні душу.

Чотири місяці слідив оком знатока наслідки своїх заходів. Сьогодні ріштив, що вже час, щоби зачати гру на струні змислів.

— Підеш зі мною? — запитав.

— Куди?

— До мене. До мого мешкання.

Завважив, що мнеться й міняється на лиці. Якийсь біль блудив у кутиках її червоних уст.

— Не можу.

— Боїшся мене?

— Ні! Людей боюсь, сплетень боюся. Як хтось підгляне...

— Зробимо так, щоб ніхто не підглянув.

Стала й зачала дивитися йому в очі. Довго, положливо, аж жалісно.

— Чи так мусить бути? — спитала з дитинною наївністю.

Старий грач, онесмілений її чистим, невинним поглядом, усміхнувся.

— Ні! Не мусить бути. Але так тужу за тобою! В мене мертві комнати, які оживуть тобою. Чого торкнешся, усе переміниться у живу істоту, яка годинами розповідатиме мені про тебе. Це таке гарне.

Згодилася. Але колись пізніше. Поволі верталися до хати. По дорозі нашіпував їй тихо й милозвучно, ласкаві й приманчиві слова заохоти, щоби заспокоїти її і не дати вирости новим сумнівам та побоюванням:

— Цілими місяцями мріяв я про те, щоб ми були на самоті разом. Дивлюсь, буває, з другого поверха, як виходиш зі свого мешкання і йдеш через подвір'я. Слідом за твоїми стопами повзає за тобою мій біль, якого ти не знаєш, ані його не передчуваєш.

Незамітно слідив за вражінням, яке робили на неї його слова. Хмарка, що недавно ще затінювала її личко, щезла. В кутиках уст появилася знов ніжний, невинний усміх, який з першого виду притягнув його увагу до неї.

Цікаве завдання для нього: вжити всіх засобів, щоби ту усмішку перемінити в болісно-розкішну. Як у картинах Жмурка: вичаровувати душевні переживання на уста й очі.

Ввійшли в браму й розійшлися. Він на гору, вона через подвіря до своєї хати.

Серце в неї чомусь товклося сильніше. Щеміло. Була неспокійна.

IV.

Минуло кільканадцять днів. В перших кількох днях Оля навмисне старалася, щоби не зійтися з Галліном. Тривога, якої причини ніяк не могла відгадати, опанувала її душу. Можливо, що завинив у цьому Микола Микитович, який уважно слідив за нею й хмурився чомусь щораз більше.

Кілька разів пробував зачати якусь розмову, але по кількох без значіння словах махав розпучливо та з пересердя рукою і замовкав.

Одного разу вернув більше нахмурений і гнівний, як звичайно. Нікого, крім Олі, не було в хаті:

— Чи ви, Олю, перестали вже літати за тим вилизаним сотником з другого поверха? — запитав він її.

— Не літала, бо крил не мала. А вам яке діло до цього? — відповіла гнівно.

— Я, звичайно, по совісті кажу. Не з благородних ви, то й не пхайтесь до графів.

Не відповіла нічого й зачала збиратися до відходу.

Він спинив її.

— Вислухайте мене, Олю. Мені там нарешті бай- дуже. Хочете, то й князів обмотуйте. На те ви молоді й гарні. Але глядіть, щоби вони вас не обмотали, бо то вже гірша справа.

— Миколо! Щераз прошу, оставте мене в спокою.

— Не бажаєте, то й не буду. А проти вашого Галліна я з іншої, а то ось з якої речі. Ви знаєте, скільки народу в нужді живе, кусочка хліба для дітей не має?

— Знаю. Але ради на те не маю.

— А знаєте, скільки добра й грошей витрачують на різні витребеньки князі, графи й банкирі?

— Мають з чого, тому й витрачають.

— По вашій думці все те справедливо?

— Того не кажу, але на те ради не маю.

— А я маю. Відобрати від тих, що мають і дати тим, що не мають.

— Так не можна.

— Не годиться, кажете, чи не можна?

— Може й годиться, але не можна, бо це була би грабіж і за це буде суд і буде кара.

— А я кажу, що й годиться й можна. Як цікаві довідатися, чому, то прочитайте собі ось ті книжечки.

І він подав їй кілька обшарпаних, помнятих та посмарованих багатьома людськими руками брошурок.

Лице в нього прояснилося. В ньому стільки було радості, що вже з тої самої причини Оля взяла ті брошури з його рук, щоби їх собі у вільну хвилину прочитати.

Тепер спішилася, щоби вийти, бо від кількох днів перешкаджала їй у тому слота. Аж вода піднеслася в каналах і на Неві та й тяжко було в місті показатися. А тепер сонце виглянуло зпоза хмар і вона оставила Миколу самого в хаті.

Пішла в сторону пам'ятника царя Олександра III, на Знаменську площу, куди звичайно в тій порі переходив Галлін.

Не помилилася. Ішов з кількома панамі в цивільних одягах. Коли побачив її, розпрощався зі своїми

знайомими і з ввічливою усмішкою спішно підійшов до неї.

— Лю! Негарна, нелюба, поганенька! — говорив жартівливо. — Стільки днів скривалася!

Чорні, великі, напів відхилені його очі, виражали невимовну нудьгу та умучення, які Оля вважала за смуток.

Щось тягло її закрити ті очі руками, щоби не дівилися. А рівночасно росло бажання цілувати ті уста: трохи бліді, рівні, дрібонькі. Був гладко голений і без вусів. Лице біле й наче вимускане та вигладжене. Тільки рідоньки сніпки зморщин від зовнішніх кутів його очей зраджували його вік приблизно на 34 до 38 літ.

Подав їй рамя. Трохи замнялася, бо не йшла ще під руку з ніяким мущиною. Завважив її збентеження. Воно справило йому приємність. Воно тривало тільки незаметну хвилю, бо зараз таки довірливо втиснулася йому під рамя й так ішли обое молоді, гнучкі, веселі, та всміхнені, як діти.

— Ідеш до мене? — спитав мягким, як шовк, шепотом.

— Іду! — сказала просто.

Не брав повозки, бо не бажала, щоби хтось це побачив зі знайомих. На своїй вулиці висунула зпід його руки свою і йшли побіч себе, як добрі знайомі: майже як брат і сестра: ростом, поставою, лицем і вродою. Тільки в нього чорне, як у крука, волосся, а в неї, як у повіні сонця, пшеничний лан.

Ніхто їх не завважив, як увійшли до мешкання.

Мягкими коверцями перейшли дві пишні кімнати до обширної вітальні. В куті при вікні велика піряста пальма пестливо закривала бронзову велику репродукцію старогрецької різьби Діскобольос. На середині маленький столик з фляконом цвітів та трьома прегар-

ними срібними попелюницями. Перський ковр на долівці гармонізував своїми красками з усією обстановкою кімнати, яку можна було назвати голубою.

На стінах мала галерія образів, між якими більшість оригінальні образи кисти славних російських мистців та не менше чудові репродукції чужих малярів.

На перше місце вибивалася репродукція образу Е. Мане «Снідання на траві» та Кореджа «Юпітер та Іо».

Стала перед тим останнім образом, не розуміючи старогрецького міту. Запитала, що він означає.

Коли розповів їй історію любови дочки аргійського царя Інаха зі Зевесом, поглянула щераз на образ.

Здавалось їй, що зрозуміла. Засоромлена відійшла під пальму, оглядаючи її зі захопленням. Зпоза листів виглядала кремезна, мускулиста стать грецького юнака. І тут повелось Галлінові вхопити її другий засоромлений погляд.

Уже не панував над собою. Ніжно обняв її за стан, скоро прихилив її уста до своїх і жадібно затирає на них їх невинну усмішку.

— Що, що ви робите? Покиньте! Ради Бога, покиньте! А то втечу!

Не покинув. Увесь час засипував її уста і шию поцілунками. Боронилася, а той опір збільшував його шал. Не пам'ятала, коли впала на шезлонг. Як п'явка припав устами до її грудей.

— Пусти! — крикнула. — Я так не хочу. Аг! Аг! Це-ж грубо! Ах! Що робиш? Аг! Ой, болить! Чому кусаєш?

Обурена, червона, майже непритомна, вирвалася з його рук і вискочила з кімнати.

V.

Збігаючи зі сходів, була наче оголомшена. Кров біла їй до лица, що горіло, мов прижарене вогнем. На борзі привела блюзочку до порядку і вирівняла її, щоби не було видно. В однім місці вона розірвалася. Була в розпуці. Ані ввійти в хату, ані показатися на вулиці, щоби прохолонуги з незвичайного зворушення. Рішила перечекати якийсь час у сінях. Ласкава судьба дала їй цілих п'ять хвилин, що ніхто не йшов. За тих кілька хвилин прийшла до деякої рівноваги.

В хаті застала тільки поручника Горленка.

Здалось їй, що Нік помітив її схвилювання. Сильно зашарілась, а він начеб-то нарочно похилив голову, щоби її не бентежити.

Була йому за те вдячна і вперше завважила, що в нього гарні, густі, чорняві брови, добрі, лагідні очі й гарний профіль обличчя. Побачила, що мати приготувала чай, тому зачала накривати стіл нервозними й скорими рухами. Нагло пригадала собі за блюзку й скоро метнулась у кухню, щоби її направити.

Нік мовчав. Не зачинав розмови, аж сама присяде на довший час біля стіла. Побачив, що саме сьогодні подивилася на нього якось інакше, як звичайно. Почервоніла після того, як малина. Зрадів. Уже зачав уявляти собі, як то в двійку вони сядуть і він зможе без найменшого побоювання розкошуватись глибиною її очей.

Московок боявся. За їх наївними очима й личками підозрівав безліч жал, якими, як бжолі, готові заколоти найдорожчу істоту, в повній свідомості того, що при цьому самі заплатять життям.

Він, дитина села, просто від чорнозему, не відчував потреби шукати розкоші в болю, чи в смерті. Він її чекав від життя і від чистої, простої любови до

вродливої жінки. Тільки-ж своїй вроді він не довіряв ні на крихітку. Бувало сяде й думає: кому можуть сподобатися ті малі, глибоко в ділах осаджені очі, над якими брови понависли густо, як лози над рікою? Яке дівча зважиться упасти в обійми його медвежих лап?

Одним одно що може в нього сподобатися, це його ріст, сила і здоровля.

Це все є добрі прикмети, щоби здобути працю, але в ніякім разі не вистарчають, щоби здобути вибрану жінку. Як до неї приступити? Що їй сказати? Як потім утікати, коли його висміє?

Щораз чорніші думки опановували Ніка. Байдушність Олі, яка зовсім не хотіла здогадуватися, що він її любить, допроваджувала його до розпуки. Він уже видів, що або загине на фронті, або остане старим парубком.

Та не так легко можна було перейти над тою справою до дневного порядку, як йому то з початку здавалося. Недуга поширювалася, як рак в організмі. Перепалювала поволі тканку за тканкою. Зростала, як ніч у надвигаючу зиму, або день у наспіваюче літо. І не було надії на поправу. Навпаки, Нік був щораз смутніший.

Потішав себе, що любов мине. Що це афект неглибокий і не тривкий. Особлива є та любов до жінки. Налетить, як буря, переверне все в душі горі дном, оставить пустарі й провалля, але нарешті минає, як повінь.

Як пливуча вода, що минає щораз нові береги й залишає на них щораз свіжий намул, а тимчасом береги все однакові. А любов жінки, як та порхавка. Гарна, біла, кругла — здається тобі, що Бог зна яка її вартість. А під найлекшим ударом показується, що в середині порожнеча й порох.

І таке міркування його не заспокоювало. Як тільки стане перед ним Оля, то він чує, як його груди знов заливає приплив ніжності й бажання притулитись до її лебединої шиї, замкнути очі і шукати за її устами. Чорт побери!

Завдавав собі питання: від чого я оп'янів? І нагло зрозумів. Злякався. Зрозумів і злякався тої сили, що на нього йде, валить, заливає й не пускає... І не надіє човном уже старий дивний чоловіга з батьком Олі Філімоном, щоби його виратувати й тепер, як вирадував їх обох з Тошком Лебединським, ще, як вони малими хлопцями топилися в Дніпрі біля свого села.

Що за вій? Яка мана? Скільки разів переходить Нік біля лінивобрудної Неви, росте в ньому туга за синьоводним Дніпром. Чудовищна асоціація.

Тоді саме тягне його до хати старого Філімона й Олі. Дніпро пустив його малим, а тепер не пускає. Оля в його уяві на чужині, як дніпрова русалка, вигибається голубою хвилею. А він за нею бачить високі кручі й степи. Це його Україна.

Дві туги незаспокоєні. Одна бурхлива, небезпечна й приваблива, друга спокійна, як пристань для втомленого бурями моряка.

Так. В Олі любить він свою Україну.

Прийшла Оля, поклала перед ним чай і сама сіла.

На лиця виступили в неї знов рожі. Нервовно вистукувала пальцями по столі. Нагадала собі знов усе, що недавно сталося з нею в мешканні Галліна. Хотіла ручками закрити Нікові очі. Було їй соромно. Щоби відогнати всі ті думки, сіла біля Горленка:

— Говоріть щось, Ніку!

Кинув їй зовсім неочікуване питання:

— Олію, хочете на Україну?

Подивилася на нього здивовано.

— Чого? — спитала майже байдужно.

— Подивитися на Дніпро, на святий Київ, не бачити Петрограду й не бачити москалів.

— Вам що сталося? — подивилася на нього уважніше.

— Ніщо! — відповів. — Так запитав, щоби дізнатися, чи ви вже забули за Київ, за той час, як ми зі Степаном і Тошком разом з вами ходили купатися на Дніпро?

— О, так, Дніпро гарний. Гарніший і привітлівіший від Неви. В нього хвиля, як небо. А в Неві навіть сонце іскриться якимось похмуро.

Подивився на неї закохано. Був їй вдячний за ці слова.

Незабаром розпрощався і вийшов.

В брамі дому приступив до нього якийсь студент.

— Вибачайте!

— Прошу.

— Ви може знайомий, чи брат пані Ольги Филімоновної Павленко?

— Вам до цього яке діло?

Щойно тепер подивився Нік уважніше на студента і освідомив собі, що мабуть говорить з божевільним, а принайменше з чоловіком, якому до такого стану небагато бракує.

— Я відкрию... я мушу... обов'язаний відкрити вам жахливу правду...

Не було сумніву. В тім часі аж роїлося від справжніх божевільних, пригупкуватих, різних ясновидів, пророків, віщунів, сомнамбуліків, факірів та тим подібних диваків і звичайних шарлятанів. Студент нагадував божевільного. В Петрограді ставало це психозом, суспільною хворобою, якій не піддавалися тільки

особи зі сильною духовою структурою. Нік рішив можливо лагідно розійтись з незнайомим.

— Друже! В мене нема часу.

— Це коротко! — відповів студент, а далі наче до себе: Як це сказати, як зробити, о Боже!?

І впер блудний зір у Ніка.

— Я виджу, що ви чоловік чесний. Вам очевидно можна довірити. Від вас віє степом. Скажіть. Ви знайомий Ольги Филімонівної?

Щоби якось скінчити ту історію, Нік потакуюче похилив голову.

— Бережіть, ох стережіть ви її перед графом Галліном, тим підлим сотником з другого поверха, ось тут о, ось тут о! Це моральна гниль!

Нагло наче отямився. Схопив себе за голову.

— Боже! Що я зробив? Що я зробив?! Я вже зовсім божеволюю. Стрічним людям байки плету, байки плету.

Засміявся дико й пішов, оставляючи задуманого Ніка посеред дороги.

VI.

Галлін був задоволений. Згадував про своє останнє »дівча з плебсу«.

Уже третій день переживував сцену з Олею. Таких сцен пережив він безліч з різними жінками, різного віку, темпераменту й стану. Траплялося, що графіні вели себе в таких випадках, як звичайні, неотасані дівки з вулиці, а дівчата з плебсу, як графіні.

Можна би їх уложити калібрами або каратами.

В Олі добачував висококаратове дівча з плебсу. Рішив поступати з нею обережно, щоби передчасно

не сполошити прегарної птички, ще заки націлився до стрілу.

Пручалася, як риба. Ще сьогодні чув палкий ритм її розбурханої крові. Пружилась, як розгрівана ртуть.

У кімнаті остав по ній болісно-соромливий вираз уст і гнівні очі.

Третій день утікала від нього. Раз перейшла близько побіч. Вклонився їй поважно, щоби дати їй пізнати, як глибоко її шанує. Знав, що для жінок це справа дуже важна. Не один задуманий гріх недоношено саме через те, що жінка боялась втратити в мущини, якого прагнула, пошану до своєї особи. Думав, що Оля мабуть не побачила його. Йшла з якоюсь товаришкою. Рішив вернутися в хату і подождати на неї.

Не чекав довго. Надійшла. Стрінулися в дверях так, що нікуди було виминутися. Вклонився. Не відповіла. Йшла далі.

— Лю! — крикнув у слід за нею.

Обернулася. Спаленіла.

— Добре! — подумав Галлін.

— Як смієте після того мене ще зачіпати!?

— Лю! Завіщо? За те, що оставила мені пекучий неспокій у душі?

Дивилась на нього, якби стояла на леді, який ломиться в кригу.

Вибухнула плачем і втекла.

— Це ще ліпше! — подумав. Вернувся на гору в хату. Підійшов до телефону і попросив мадам Кшесінську.

Мав сьогодні великі платности. До льомбарду не хотів і не мав уже з чим іти, але сподівався дістати авансом більшу суму з державного банку на рахунок доставки артилерійського матеріялу. Матеріял був першої якости, потреби і з першої руки, а речинець достави корисний так, що сподівався на тій трансакції в одній годині заробити кількасот тисяч рублів. Пред-

ставник закордонної фірми ждав кращої оферти, але справу мусів убити до двох днів. Інакше переможе його, банкир Калабанов. Кшесінська мала дістати з того інтересу 10 відсотків і ще один »товар« дискретного характеру, для генералової Олексинської. Для Галліна вдача або невдача того інтересу була смертельною справою.

Коли Кшесінська відозвалася, запитав:

— Як діла, дорогенька Машо?

— Серьожа Михайлович оброблений!

— Ура, можна уже сьогодні, Машо?

— Так, але не забудь за Олексинську. Знаєш, що плечі в неї широкі.

— Не тільки плечі! — засміявся. — Але і серце!

— Але-ж ти поганий!

— Будь здорова!

— До побачення!

Відложив слухавку і заглибився у думках. Часу в нього було вже не багато. Тому зодягався, щоби справу вловити за горяча.

В артилерійським департаменті великий князь Сергій Михайлович був дуже ввічливий. Відразу пригадав собі справу. — »Так! Вашу оферту я переглядав. Вона дуже корисна для нашої армії. Належитьесь вам орден. Згадувала мені про вас Маша. Правда, що вона сердешна кіточка?«

— О! Це надзвичайна індивідуальність!

Дальші орудки пішли, як по маслі.

— Це була вже крайня пора! — подумав. — Цар переляканий невдачами на фронті, покликав до уряду поклонників французько-англійського капіталу і загорілих прихильників війни до останнього руського салдата за побіду Англії і Франції. Ще момент і те золоте руно загарбав би мені зперед носа Калабанов. Ха! Ха! Ха!

Хотів би я бачити тепер міну того шматяного царя Росії!

Подивився на годинник, чи поспіє на час поладнати останні формальности з представником закордонної фірми. Ще було три чверті години часу.

Вскочив до повозки і приказав гнати щосили на Літейний. По дорозі думав: Так, це був останній момент. Родзянки, Мілюкови, Гучкови, були би останніми дурнями, коли-б не використали теперішньої депресії «обожаємого монарха». Ясно, що зачнуть тепер барабанний огонь на осадженого з усіх боків полохливого звіра.

В тих днях рішається, чий буде цар.

— А ти, руський народе, думай собі, що маєш самодержця. Ха! Ха! Ха! — сміявся Галлін. — Самодержець, бо його самого держать. Так, так! В чії руки попаде, так він і гуляє! Як медвідь на циганським шнурочку.

Діло в уповаженого обмежилось до зложення завдатку для фірми й до відрахування хабаря, який перевищав суму завдатку. Але при солідних торговельних умовах це така дрібничка, що шкода про неї згадувати.

Справу Галлін поладнав і велів себе везти до пишних сальонів мадам Кшесінської, тих славних сальонів, які могли би розповісти про юні парубоцькі мрії Миколи II., володаря всієї Росії, про інтимне життя їх властительки, колишньої скромної балерини Маріїнського театру.

Зустрілися, як двоє старих знайомих. Над їх головами шаліла колись буря з таким пожаром, від якого вигоріли їх серця, а з почувань остав попіл.

Всежтаки вони остали приятелями і помагали собі в інтересах.

— Що-ж, кіточко?

— Погано! Під Серьожою горить.

— Думські діячі повели проти нього скажену агітацію. Він на відході.

— Але-ж отверто ніхто йому нічого не закидає.

— Саме взяли подібну тактику, як щодо царя і цариці. Їх імени не називають, але распутівщину роздягають до голого.

— Хто-ж тому всьому проводить?

— Воєнна партія і промислово-дворянські круги, які своє натхнення черпають головню в англійському та французькому посольствах.

— Який їх інтерес?

— Посли Англії і Франції жахливо бояться, що царя не втримають. А він, як відомо, чоловік слабих нервів. Готов одного гарного дня підписати сепаратний мир. Звідси й поширюються провокаційні чутки, що Єлисавета Фьодорівна обрабляє свою сестру царицю в користь мира з доручення Гессенського принца. Кажуть, що якісь то листи переловили, але я не вірю, щоб це була правда.

— Мгм. Але це все ще не торкається Серьожі.

— Йому закидають звязок зі Сухомліновим. В звязку з тим домагаються слідства й суду.

— Що-ж ми?

— Якось примістимось. Але дивись, котре колесо летить...

— А як справа з подарунком для Олексинської?

— Покищо немає нічого нового. Приготовляється обект першої оціночної вартости.

Засміялись і розійшлись. Галлін спішився, щоби ще поспіти на час на зїзд промисловців.

VII.

У великій салі клубу промисловців на Невському проспекті незвичайно людно і гамірно.

Офіційально заповіджено річні збори Французько-Руського Банку, але неофіційально відбуваються за кулісами, в менших салях, палкі наради, перепалки і потягнення, не менше важні від стратегічних плянів генеральних штабів.

Відчувають вагу тих нарад не тільки зацікавлені великі промисловці, фабриканти і фінансієра російської імперії, але послі нейтральних держав, їх економічні дорадники, а то й військові аташе. Про звичайну хробачню і сірому, як біржевиків, купців, маклерів та інших цуциків фінансового капіталу тут і не згадуємо.

Є прилюдні голосні наради, в яких високопарними словами підкреслюється геройство об'єднаних армій і народів, союзницьку вірність, витривалість і незломну волю воювати до останньої краплі крові, останнього вояка, аж до остаточної перемоги ідеалів свободи мира, права народів і т. д. Проти варварства тевтонів-німців, якому раз на завжди треба покласти край і визначити йому приличні й очевидно «справедливі» межі...

Але там, у кутках, по закамарках, добивають торгу, або щойно зачинають торгуватися, за доставу сирівців і готових фабрикатів першої військової ваги з тими-ж зненавидженими тевтонами через фірми нейтральних держав: на ділі немає непереможних перешкод також і до пороблення безпосередніх трансакцій: купецька солідність у тім випадку більш загарантована, як за часів мира. Просто брильянтний час на золоті інтереси. І не треба, а навіть ніхто, зі зрозумілих причин, не вимагає тут державної контролі скарбових, чи митних

урядів, бо це чейже трансакції «безмірної державної ваги», які «треба втримати в тайні» з уваги на «добро вітчизни» й остаточну перемогу в сучасній боротьбі титанів. Несвідомість або ліва демагогія могли би використати факт переведення таких трансакцій, а то мусіло-б катастрофально відбитися на бойовій життєздатності армій на бойових фронтах. А до такої катастрофи ніякий правдивий патріот і державотворчі елементи допустити не сміють.

Зійшлися тут найвищі достойники церкви, двора, уряду, армії і визначні постаті фінансового світа. Не бракує також і політиків.

Оборотний директор Французько-Руського Банку Д. Л. Рубінштейн, великий фінансист Манус, зручний і влізливий Андронніков, предсідник управи Путіловських воєнних фабрик А. І. Путілов, вічний кандидат на гарячо очікуване та рідко опорожнюване місце прем'єра міністрів міністр А. Б. Кривошейн, фантаст, що мріє про місце в уряді, але зовсім реально думаючий власник цукроварень та великий багатій М. І. Терещенко, або такий-же як він власник текстильних фабрик Калабанов. Не обійшлося тут без такого політика, всезнайка, як Мілюков, чи випадкового соціаліста Керенського. Тут можна познайомитися з усіма великими князями Константиновичами, Миколаєвичами, Олександровичами й Михайловичами: є їх тут безліч! Є також багато інших поваг. Вони хоч і творять історію, на сторінки історії не попадають. **Зате** одначе кажуть собі добре заплатити.

Протокол зі зборів банку занудив найбільш терпеливих, ба й навіть глухих слухачів. Білянс, як звичайно, зложено фальшиво, але тому, що позиції з «винен» і «має» годилися, тому ніхто не мав причини з того приводу робити крику. Загалом офіційна, прилюдна ча-

стина зборів пройшла з англійським спокоєм мирного часу.

Не так воно було за кулісами. Там кипіло й ферментувало життя: боролися тихцем і в отвертім бою концерси інтересів, поглядів, думок. Як блискавиці, виринали пляни і зараз поринали в закамарках. Як змії ховалися у гущавину агенти різних фірм, щоби з безпечного укриття завдати смертельний удар безпощадному конкурентові на ринку. Все те робилося поза межами болю, сантименту, закону, чести й інших громадянських чеснот, підшуканих для виховання меншого брата. Для нього очевидно здобували з важким трудом розкоркуваних шампанів, краще завтра і могутніші варстаті праці, а з тим усім світлішу будучність батьківщині й прийдешнім поколінням. Що при цьому кожний з тої громади, »державнотворчих елементів« дбав також і про себе, то це вже чисто людська річ.

В одній з численних кімнат банку за окремими запрошеннями зібралися члени англійсько-російського торговельного товариства. Зараз на початку завважали, що між запрошеними є якийсь нікому невідомий поміщик Ангелліков. Тому, що його лице не сподобалося декому з приявних, то президія рішила пождати, поки прийде хтось, хто знатиме запрошеного гостя особисто, або поки прийде секретар зі списком зарання запрошених. Прийшов небавом предсідник акційної спілки дідичівських млинів Спіридон Обайлов, який у невідомому поміщикові Ангеллікові впізнав тайного агента охрани Пороннікова. Обайлов виріс на доброму мливі. Рука в нього була тяжка. Не доходячи до президії і не питаючи, в чому справа, пішов він просто туди, де сидів ввічливо й ангельсько усміхнений охранник.

Становище Пороннікова ставало з кожною хвилиною критичніше. Перестав бути ввічливий. Рішив добровільно зрезигнувати зі свого запрошення й усуну-

тися зі салі. Зачав усуватися навіть доволі зручно і поспішно, але за пізно.

Обайлов вхопив його одною рукою за обшивку і притиснув його голову через шию до свого серця:

— Чекай, голубчику. Ще резолюцій не ухвалено, а ти вже на обід спішишся.

— Єй Богу, вдушите. Пустіть!

— Як удушю, то є ще в мене пару копійок, щоби честь честю похоронити.

— Йй Богу, пустіть, бо шкода й тих пару копійок! Обайлов щиро засміявся.

-- За таку щиру правду варто пустити.

Пустив і вивів його за двері. Щоби забезпечитися перед другим такими відвідинами, подав йому ногою напрям у такій різкій формі, що Поронніков летів від розмаху мов справжній ангел на крилах. Внаслідок тої пригоди Поронніков попросив у свого шефа ген. Глобачева три дні відпустки для вилікування ран тіла й душі.

По такій пригоді найбільш втаємничені впізнали, що охрана й тут забезпечила собі інформації. Тому рішили тепер відбути наради на тему лярі-фарі, а властиві справи обговорити у ще тіснішому кружку.

VIII.

В окремій салі зібралося чоловік вісім, чи десять. Єпископ Гермоген, звісний чорносотенець і погромщик, зачав своїм звичаєм просто з моста:

— Ми тут самі й можемо говорити щиро й отверто. Як бачите, наші діла стоять погано. Наші армії розбиті. Вороги війни й прихильники сепаратного миру підносять голову. Панове, що втопили гроші, розра-

ховуючи на побіду антанти, вже потратили мільйони, а хто рахував на здобуття Дарданелів, нехай заспіває своїм акціям »вічную пам'ять«. Коли-б нарід умів думати, то повинен усіх нас, як ми тут є і всіх з воєнної партії, повісити на ліхтарні біля пам'ятника Олександра III. тому, що вона найкраще на таку ціль надається.

— Всеодно. Відвороту для нас нема! — заявив банкир Калабанов. — Війна це гра »ва банк« і потрібні в ній сталеві нерви аж до кінця. Наші противники від небіщика Столипіна починаючи, правильно оцінювали ситуацію, що для більшої воєнної акції не стане в російському народі нервів і духових сил. Перший витратив нерви царський двір, який їх за царя Миколи II. ніколи не мав. Завдяки залізним зусиллям і просто геніяльній проворності з нашого боку, вдалося переконати царя й ми ввійшли як регулюючий чинник у світі в ту війну та маємо всі права остати ним на завжди, коли витриваємо на становищі. Коли в Царському Селі нема вже волі виграти ту гру, то в нас ту волю треба напружити вдесятеро. Ми мусимо всіма засобами змести з нашої дороги всі перешкоди до нашої перемоги. Коли ми устанем, пропадем, а тоді пропаде й Росія, бо на це не буде вже іншої ради.

Тут перебив йому політик ліберальної закраски, редактор Мілюков.

— Панове настроєні песимістично, бо кермуються виключно становищем своїх особливих інтересів.

— О, перепрошую, — відповіли нараз оба попередні бесідники.

— В інтересі господарської могутности Росії.

— Так, так! Я безумовно вірю обом достойним передбесідникам і не маю причини по суті з ними спорити. Річ у правильних висновках. Наша дотепе-

рішня тактика й пропаганда були безумовно зручні і про ліхтарні не може бути мови. Вішають покищо зрадників і шпигунів. Нарід бажає, щоби його цар заняв третю столицю Росії Царгород та подиктував мирові договори у Відні й Берліні.

— Але покищо генераліссімус Микола Миколаевич бере в штани! — грубо гримнув Обайлов.

— Ви вічно не в час і їй Богу, по дурному вскакуєте! — заголювали його.

— Це хвілеві невдачі — продовжував Мілюков, — які треба було вжити для повалення небезпечного для наших цілей уряду пацифістів. Ту ціль ми досягнули на 100 відсотків. Цар знова по нашій стороні й ми не потребуємо власними руками валити з престола нашого обожаемого монарха. Дума вся в наших руках. Це прекрасна сфера наших впливів і чудовий пропагандний пункт на всю Росію. Распутін з волі царя відіхав нарешті до свого Покровська. Треба би ще подбати, щоби звільнити царя від шкідливого впливу його августішої подруги, яка, очевидно, хорує на нерви. Тут уже велике завдання для предсідника Думи Родзянка, який самою своєю появою, поставою й голосом ділає на царя.

— На жаль, тільки тими трьома прикметами!.. — рубнув знов Обайлов.

Хвиля загального обурення не дала Обайлову докінчити. Йому заявили, що він не надається до ніякої поважної наради.

Від того часу він мовчав, а коли йому щось не подобалося, або не довіряв аргументам котрогось з промовців, тоді примикав праве око й кліпав ним, якби йому там упала мушка. Це очевидно не могло вже викликувати загального обурення, але бентежило поодиноких промовців.

Коли почали говорити, в який спосіб спасти царя від впливу цариці, око Обайлова не спочивало ні хвилини.

Один з промовців жалівся, що цариця замкнулася в тісному родинному кружку, відбила імператорську сімю зовсім від народу. За часів цариці матері Марії Фйодорівної, від осені до пасхи в Зимовій Палаті відбувалися постійно блискучі балі, на яких бувший імператор і його подруга прекрасно маніфестували своє єднання з найвізначнішими кругами громадянства. А теперішні володарі живуть як пустельники і відлюдки. Вони по вуха застрягли в молитвах і в містицизмі та тільки у вищих силах шукають рятунку для Росії і свого сина.

— Треба вимогти на цареві, щоби відослав царицю в монастир на Урал.

— Дуба наперед станьте! — подумав у голос Обайлов.

— То хай цариця виїде в Лівадію на лікування.

Обайлов широко отворив очі.

— А в крайньому випадку, коли ніякі засоби не допоможуть, не буде іншої ради, як усунути царицю силою! — завершив генерал Кримов.

Око Обайлова бігало, як пропелер.

— Не плетіть дурниць, громадянине! — grimнув він на генерала. — От краще постарайтесь для цариці про нового, але свого Распутіна. От що!

В тому випадку зібрав Обайлов слова загального одобрення.

— Так! Це є ідея! — завирокував Мілюков.

Але єпископ Гермоген запротестував.

— Погано! Я вже раз попівся на Распутіні. Ми самі впровадили Распутіна на царський двір, бо думали через нього здобути виключний вплив для себе

во імя добра святої православної церкви. А то «мужицьо» добилось до влади, зрадило нас ганебно і зачало їздити по наших головах. Коли-б ішов з нами, то став би єпископом, а проти нас на віки мусить остати шарлятаном. Раз я вже попікся, другий раз ризикувати не хочу.

— А може таки подумаймо! — вправся Обайлов.

— Погоджуся, але тільки тоді, коли підшукаєте чудотворця, що не має власного розуму, власних очей і власного слуху. Тут можливе тільки чудо.

— Саме таке чудо я маю! — відрубав Обайлов.

Всі зі зацікавленням ждали, а Обайлов, зворушений їх увагою до своєї особи, довго кліпав очима і на решті зітхнув:

— Митя Коляба!

— Хто це? Хто це?

— Має він за собою вже деяку славу. На царському дворі був він пророком уже в 1901 році. Юродивий, глухий і сліпий та ще й німий. Саме такий, якого бажаєте. Він з ніким другим не порозуміється, вас не зрадить і не виросте вам понад голови, бо за дурний.

— А як ви з ним порозумієтеся? Це-ж каліка й дурак.

— Саме для Обайлова, а не для цариці! — зі сердечною радістю шпигнув Обайлова Мілюков.

— Коли кваліфікації мого протеже вам не вистарчають, можу ще додати. Він без рук і в пересерді може тільки копнути, але не вдарить.

— Доволі вже, доволі! Обайлове! Справи поважні, а ви шуткуєте.

— Важко мені до вашого рівня доскочити! — образився Обайлов. — Усежтаки, як вам мене буде треба, то будь ласка. По тім слові, будьте здорові. О ревуар!

Конференція покінчилася всежтаки позитивним вислідом:

Покищо спомагати той уряд, який повстав в останніх часах, бо в ньому є свої люди. Дальше шукати звязків з різними партіями в Думі, особливо добитись щоб до міністерського портфелю прийшли люди, з якими найкраще працювати. Це Мілюков, Родзянко, Гучков, Терещенко, Керенський та їхні приятелі.

Подібні збори відбулися також у Москві. І там ухвалено патріотичну резолюцію:

»Життєві інтереси Росії вимагають продовження війни аж до переможного кінця«.

Так! Життєві інтереси Росії!

Одначе щораз більше зростало число тих, які в цю резолюцію не тільки що сумнівалися, але її висмівали й проти неї агітували.

Дві могутні струї плили через усю Росію й підмивали престол російських царів, побудований на невських болотах.

Та перша думала, що вона всесильна, та друга була сліпа, як підземне джерело, що жде на більшу слоту.

IX.

Як Оля влетіла з плачем до хати, застала там лише Миколу й Горленка.

Оба переглянулись очима й кинулись її заспокоювати.

— Що з вами сталося? Хто вас обидив?

Горленко, як умів найлагідніше, відривав її ручки від заплаканого лица й так зі зворушення загубив глузди, що почав їх цілувати.

— Ну, годі вже, годі! — говорив він стурбовано.

Захлипала ще дужче, коли-ж почали допитувати, щоби всежтаки сказала, що з нею сталося, зрозуміла, що сказати того не може. Викруту так скоро рівнож не могла знайти. Їх запити зачали її сердити. І сердилася більше на себе, як на них.

— Чого ви присікались до мене? — нагло накинулася на Горленка.

Горленко почервонів і в його добрих очах показалися сльози. Зачав виправдуватися.

— Олю, мені вас так жаль. Я люблю вас... як рідну сестру.

Тон його лагідних слів заспокоїв її. Вона ще більше розплакалася:

— Я знаю, ви добрий, але мені так недобре. Оставьте, молю вас, оставте мене саму. Ідіть собі.

Знов переглянулись очима.

— Це неможливо! — сказав Микола. — Тут ми умовились зійтися з одним фельдфебелем волинського полку й саме надходить та година.

— То йдіть в кімнату, а я остану тут у кухні.

Пішли.

Микола звернувся до Ніка:

— Що-ж ви на це?

Нік похилив голову.

Микола шептав йому даліше:

— Пане поручнику! Скажіть, чи мені так здається, чи може я помиляюся? Ви любите її?

Нік ще більше похилив голову.

— Значить, правда! В такому випадку я можу вам відкрити її тайну. Беріть ту дівчину більше під свою увагу. Молода вона й має свої права. Старайтесь, щоби ви заняли в її серці те місце, що його хоче заняти той лайдачина, граф з другого поверху.

— А хто-ж це такий?

— Граф, сотник артилерії, Галлін. На дівки пропугав батьківське майно. Тепер спекулює на біржі і використовує знайомства, щоби назад добитись до майна. Людина без честі і ідеї.

Нік нагадав собі недавню розмову з божевільним студентом. Тихо шепнув до себе:

— То він не божевільний!

— О ні, — але заслуговує на те, щоби в день розплати не минула його кара.

Нік потонув у своїх думках. Мовчав і Микола.

А Оля втерла сльози й по кількох хвилинах вийшла.

Ішла без цілі, з головою, повною шуму різних почувань.

Сьогоднішнє поведіння Ніка впевнило її, що її здогади не були помилкові. Він очевидно її любить. Ще в Києві брав він її з хати й разом з братом їздили довгими годинами по Дніпрі. Але тоді вона ще була дитина. Як їй поставитися тепер до нього? Він добрий, але крім приязни не викликає в неї ніякого іншого почування. Поневолі почала порівнювати Галліна з Ніком. Аг безумовно цікавіший, хоч такий страшенно нахабний. А врешті, що таке сталося? Поцілував мене! Невже я не ждала цього? Але більше йому не було вільно! І не повинен був дивитися на мене такими очима.

Вже кілька хвиль огортав її незрозумілий якийсь неспокій. Чула, що хтось іде за нею. Обернулася й далеко-далеко, побачила Ваню Телігіна. Здоганяв її.

Не знала, що має робити.

Втікати, чи триматись гордо і йти своєю дорогою, щоби не мав відваги приступити?

Рішилась іти далше й не звертати на нього уваги. Чим більше він наближався, тим сильніше росла в неї

охота до втечі. Раптом завдала собі питання: чого втікає?

Пристанула. Ждала, аж надійде. Рішила, якщо тільки захоче щось до неї заговорити, прогнати його.

Не дивилася в його бік. Але і він, як ніжна мембрана відобрав її думки і відчув її замір.

З похнюпленою головою перейшов біля неї, як люнатик і не відозвався ані словом. Навіть не вклонився.

Це була для неї несподіванка. Пішла даліше вдоволенна, що вже матиме спокій.

Нагло він завернув:

— Олю Филимонівна! Ваші сьогоднішні сльози випалили в мене криваву рану.

Не знала, що на те сказати. Дивилась на нього, якби приголомшена його словами.

— Я вбю його, того виродка!

Ті слова опригомонили її.

— Ви божевільні! Чого вам від мене треба?

— Мені треба, щоби ви були щасливі. Якщо до вашого щастя вам потрібно надоптати хробачка, то ось допчіть мене, а для мене це стане неземною розкішю. Якщо ви колись найдете у небезпеці, в розпуці, якщо забажаєге пімсти за себе, коли у вас не остане вже тепла ні для кого і ні від кого ви тепла не ждатимете, — знайте, що жие ще Ванька Телігін, тінь вашої особи, якої нема без вас.

— Подайте свою руку.

Подала йому руку несвідомо, не знаючи, що робить. Розійшлися.

Коли вернулася в хату, застала там уже батьків у кухні. Нік і Микола розмовляли з кимсь у кімнаті. Почула голос брата Степана і ще якийсь чужий голос. Здогадалася, що це буде той фельдфебель, про якого прихід згадували Нік і Микола Микитович,

X.

Новий гість у хаті Филимона, фельдфебель Говдiєнко, був кремезної, низької будови тіла, смаглявий на лиці, зі сталевим холодним виразом ні то сивих, ні то зеленкуватих очей, літ біля 30. Служив у сотні Сверєпова, Волинського полку, в якій найбільше було вояків з волинської, подільської та київської губерній. Сам Семен Говдiєнко походив зпід Канєва над Дніпром і мав середню освіту.

Саме мав кінчити духовну семинарію, коли вибухла перша революція, в якій узяв живу участь під проводом старого революціонера, батька Марка Козака, сивоволосого вже тоді діда. Звідки взявся той старий Марко, ніхто не знав. Знали тільки, що старий тямить найстарші часи на Україні, що закликає будувати нове вільне Запоріжжа зі старими козацькими вольностями.

До сьогодні вбилися Говдiєнкові в тямку сильні слова Марка підчас одної демонстрації в 1905 р. біля Золотих Воріт у Києві:

»Не втікатимемо перед боем. Боротися будемо за волю українських степів, за волю українських працюючих людей. Досить царської брехні і знущання! Так, як вільна бажає бути Росія, вільна мусить стати також і наша Україна. Зпід Канєва кличе до нас зі своєї могили батько Тарас: »Ставайте! Кайдани порвіть!« Подивіться. Усі козацькі ріки відвернулися від зрадливого московського царства. І Дніпро й Дон і Кубань і Дністер. Воля синів України не сміє бути інша, як голос їхньої землі. У бій! Сини України! За нове, вільне Запоріжжа!»

Памятає, що по тих словах людська лава прор-

вала поліцейський кордон, а козаки відмовились стріляти в товпу.

Говдiенка прогнали після революції з духовної семінарії та заслали на Сибір біля Тобольска. Там він щераз зустрiвся з Марком і запізнався з Григорієм Новихом, що вславився в тих сторонах, як »божий старець«. Це був Грiшка Распутін, який небавом відїхав у Петроград.

Тепер нераз думав Говдiенко про те, що могло статися з батьком Марком. Не міг про нього здобути ніякої вістки.

Пропав, чи погиб, чи сховався десь, чи може і розстріляди його — ніхто про нього нічого не чував.

Аж місяць назад, колди Говдiенко зі сотнею машерував на вправи, побачив старого на Гороховій вулиці, недалеко числа 64, під яким мешкав Распутін.

Хотів уже з радощів, вискочити з рядів, щоби розцілуватися зі старим. Глянули на себе. Старий пізнав його, бо усміхнувся й привітливо кїлька разів кивнув йому сивою головою.

Зараз на другий день побачив старого під казармами. Вийшов до нього. Розцілувалися сердечно, бо стїльки спільних переживань звязало їх зі собою.

— Марку, звідкіля? Яким способом ви тут? Що було з вами? — так і засипував старого питаннями.

— Тут не можна спокійно говорити. Ходім за Неву. Там, на Гороховій, гуляє, пе й гріщить Грiшка. Там усякої масти гості. Поліція занята охороною Грiшки. На інші гостинниці мало звертає уваги.

Пішли й сіли в якїсь підрядній гостинниці.

Там завдав йому старий питання:

— Чекають нас великі дні. Чи ви готові?

— Чому тут у чужому Петрограді, а не на Україні?

— Бо в голову потвори треба міряти, бо голова думає. Поцілши добре в голову — ти вільний і страху не маєш.

Говдiєнко слухав уважно. Старий вияснив йому, що на Україні недобре тепер повстання зачинати. Зворохобиться проти того повстання ціла чорна сотня і вишле туди інші війська, які здушуть повстання. А коли революція вибухне в самому Петрограді, тоді щойно Україна матиме більше часу і змоги, щоби зорганізуватися для втримання своєї волі.

Говдiєнко зрозумів.

Там, сидячи в двійку, обдумували цілий плян ділання. Розважали всі можливости. Старий мусів тут мати вже якісь звязки, бо справу ставив ясно і просто.

— В Петрограді накипіло багато революційних течій, але їх вожди горбаті різними сумнівами й протинародніми думками. Вони до революції пруть, про революцію балакають, революцією залякують, але революції не зачнуть. Революцію мусимо зачати ми, що не маємо нічого до втрачення.

— А російський пролетаріят? — питав Говдiєнко.

— Він ще має до втрачення український хліб і сало.

— Нас тут може ще мало! — висловив свій сумнів Говдiєнко.

— Ні, нас тут багато до того, щоби зробити перший крок. А дальше лявіна сама покотиться. За Петроградом Москва, а за Москвою Київ.

Говдiєнко погодився з думкою старого бурлаки. Цілий місяць працював у тому напрямі в полку. Мав уже в кожній сотні значний гурт підготованих людей. Час до часу сходився з Марком.

В більшості вояки волинського полку були укра-

інці. Він збирав їх при різних нагодах і пригадував їм:

»Що їх степи були колись вольні, що земля належала до народу й влада була народня. А тепер усе забрав білий цар зі своїми панами, зі шляхтою й буржуазією з півночі. Все те треба силою відобрати, бо силою це забрано від батьків«.

»Тепер надходить той слухний час, щоби правда взяла верх над неправдою. Досить воювати й проливати кров за чужі французькі, англійські інтереси, або за інтереси російських вельмож. Російський нарід не потребує завойовувати ще більше земель. Є ціла Сибір, якої не зійдеш«.

»Хто прийде до вас і скаже, що мусите воювати до остаточної перемоги, скажіть йому, нехай сам іде, бо вам тільки одної перемоги треба: перемоги правди над усякою неправдою. Нехай настане мир між народами, а хто є проти того, його вбийте«.

Ішли такі й подібні розмови в цілому полку. Треба було ще розглянутися між офіцерами. І тих знайдено. У першу чергу звернувся Говдiєнко до Горленка. Видно було з його відношення до сірої салдатської маси, що він душею з нею, а не з тими, що вгорі. При його помочі втягнуто у той гурт ще й інших старшин, українців з походження.

Від того часу в Ніка начеб-то вдача перемінилася: мав вражіння, що від тої хвилини, коли його душа скупалася в новій цілющій ідеї, а серце загоріло бажанням чину, то й сили тіла в нього росли.

Сьогодні зійшлася в хаті старого Филимона, щоби обмінятися думками, призадуматися, наскільки праця пішла вперед та подумати над способами співпраці з робітництвом. З тою метою запросили Миколу.

Микола незвичайно зрадів тим запрошенням.

— Вибачте, друзі — говорив він — що до цієї

пори я просто втікав від вас. Завжди мені здавалось, що мені з вами не по дорозі.

— Навпаки, тільки тісна співпраця революційного робітництва з прихильними для справи революції військовими частинами може принести успіх революції — зазначив Говдiєнко.

Але не легко налаштувалася та співпраця. Говдiєнко був за тим, щоби в поодиноких робітничих районах підшукати якнайпевніших людей до проводу, по змозі між українськими людьми. Такі провідники, як Керенський, чи Некрасов у розгарі боїв партачитимуть тому, що в них є тисячі патріотичних сумнівів, які розтрясають їх революційне сумління. Говдiєнко закінчив тими словами:

— Нам треба рішучих, стійких і переконаних людей, щоби стояли впереді.

— Таких маємо.

— Хто вони?

— Російські большевики, яких я добре пізнав при роботі й яким так довіряю, що готов до їх програми приєднатися — сказав Микола.

— А я їм не вірю! — твердо заключив Нік.

— Чому? Маєте проти них які докази? Не можете мати. В них найбільше революційної смілости. Вони перші проголосили клич «війна війні» і кинули заклик ужити всіх сил для розгрому російських армій.

— Не вірю їм, бо вірити їм не каже мені мій внутрішній голос, який зродився в мене вперше тоді, коли зачав я любити свою Гребенівку, широкі українські лани й могутню Дніпрову хвилю.

— Це замало! — обстоював свою думку Микола.

— Це найсильніший доказ! Але є ще й інші. Не вірю російському дворянинові Ленінові з тої самої причини, ізза якої російський мужик до сьогодні не вірить Фйодорові Романову, що ще тому 300 літ назад при-

сягав йому створити рай. Не вірю ще й тому, що всі його неімовірні обіцянки виглядають на геніяльну асекурацію російського імперіялізму на випадок програної цієї імперіялістичної війни.

— Але покищо спільна наша ціль: звалити царя? Так? — запитав Микола.

— За мало, мій друже! Наша ціль позбутися всякої неволі.

Говдієнко був тої думки, що для петроградських робітників треба зрозумілих, простих і ясних кличів, щоби їх пірвати до революційного чину.

Нехай Микола йде далше організувати їх з тими кличами, які їх цікавлять.

Коди-ж український нарід має свої окремі ідеали, то мусить пізніше постояти за них сам на своїй землі.

Микола Микигович погодився з тим становищем.

Вони обдумали плян дальшої праці й розійшлися, подаючи собі дружньо руки.

Д В А Д Н А

I.

В сальонах Маші Кшесіньської сходилися завжди гості з найвищих верств петроградської аристократії. Мадам Кшесіньська зачала свою кар'єру незвичайно шумно.

Її красою захопився двадцятькілька літ тому російський престолонаслідник. Тодішній заступник міністра двора, генерал Фредерікс мав з того приводу багато журби. Мусів довго шукати по різних європейських дворах за княжною, яка своєю красою закасувала-би балеріну Маріїнського театру.

Це йому вдалося. Молодий царевич скоро забув за свою першу любов і світа не бачив поза своєю законною подругою Олександрою Фйодорівною, дочкою великого герцога Гесії та внучкою англійської королеви.

Мадам Кшесіньська якось переболіла свою любов. Знайшла розраду в товаристві великих князів та в інших поклонників, яким не щадила своїх принад. А за те вони засипували її дорогими подарунками. З тої причини найбільше клопоту мав знова таки міністр двора Фредерікс. Він мусів собі сушити голову над тим, звідки взяти гроші, щоби платити векслі і викуповувати родинні клейноди Романових, заставлювані в різних банках і банчках. Бувало, що виходив якийсь скандал.

То і його треба було покрити, аби не дістався на гострі ножі публичної opinii.

Перша любовна трагедія поділала на Кшесінську як удар грому, краще сказати, як розривна граната, яка на кусні пошматкувала її зболіле серце. Стала жінкою з кількома куснями серця в грудях. Кожний кусень міг належати тільки до одного мущини. Мущинам не вірила ні на крихітку. Їхні запевнення, їхні присяги, цінила поважно, бо тільки вагою золота.

Щоби стати незалежною жінкою й самій заробляти на щоденний хліб, посвятилась мистецтву. На тому полі була-би оставила людству незрівнані перли свого духа, коли-б тяжкі обовязки пані дому, не відривали її постійно з її артистичної робітні. Один геніяльний намисл знищив їй великий князь Сергій Михайлович, бо ввійшов у її ателіє в хвилині найвищого натхнення, в хвилині, коли людству родяться боги й нові ідеї.

За таку необачність мусів дорого заплатити!

Вона-ж могла здобути славу, могла стати передовою зорею сучасного російського малярства! Все те збурило, знищив Серьожа, бо впав в невластиву пору до її робітні! І не мав такої важної причини, щоби їй перешкаджати в її творчих заняттях, які одиноко дають їй змогу жити як незалежній жінці в громадянстві.

Тоді саме родилися нові напрямки в мистецтві: туризм. Вона ними захопилася. Її полотна й картони аж кишіли від тих нових напрямків. Пробувала навіть писати футуристичні вірші, можна сказати, з добрим успіхом. Читала їх і всім вони подобалися. Але повернула назад до малярства, щоб не розмінювати таланту на дрібну монету й не витратити сил у різних напрямках.

Врешті прийшла страшна хвиля справжньої трагедії її життя. Вона зрозуміла, що з її життям сталося те, що з її гармошкою.

Щораз кращі мелодії уміє на тім інструменті вигравати, але сам інструмент уже сопе, уже відпадають від нього поодинокі клявіші. Зачинає відчувати біля себе затривожуючу глушу. Щораз менше є людей, за-слуханих у мелодії, що плывуть із глибин її душі.

Щоби не тривожила її помітно зростаюча глуша, почала на своїй гармошці вигравати пісні з найголоснішого репертуару. Вони мало заспокоювали вибагливих, переніжнених слухачів.

— Старіється наша Маша! Безнадійно! — шептали нишком її приятелі.

І по одному втікали, як щурі з потапаючого корабля.

Такий саме душевний настрій переживала Маша, коли до неї звернувся Галлін, щоб вона допомогла йому в переведенні відомої трансакції. Це було їй на руку, бо приносило їй поважний прихід біля 10 тисяч рублів, у часі, коли великому князеві Серьожі горіла вже земля під ногами. Він мусів незабаром сам добровільно уступити зі соковитої синекури.

Недовго по тім і Серьожка перестав показуватися в сальонах своєї приятельки, а покликаний царем до Могилева, не відписав до неї ані одного слова.

Тоді почала шаліти. Почала сіяти гріх і розпусту, щоби ними заразити ціле середовище, в якому до цієї пори жила. З кожною жертвою, яку втягала у свій розпустний гурт, росло в неї вдовілля сповненого доброго вчинку. Попала в свого рода релігійний екстаз гріха, який у ній розбуджувала графиня Соня Олексинська, велика поклонниця Распутіна й приятелька Анни Вирубової, найбільш довіреної товаришки цариці.

Олексинська служила їй за далековид, через який слідкувала з насолодою за семейним життям царської родини. Самітними ночами, коли глуша вскуйовдженими бовванами темряви вдаряла їй до голови, мріяла, що

вона дальше є любкою царя, що його діти є її дітьми. Очевидно, що з тими думками вона скривалася, щоб не посуджували її, що вона божевільна. Щойно тепер, по двадцяти роках, стала ненавидіти царицю, бо зродилося в її душі почування заздрости.

Брала фотографічні світлини цілої царської сім'ї і уявляла собі, як виглядали-б царські діти, коли-б вона була стала його дружиною. В першу чергу царевич не мав-би гемофілії*) і не треба було-би кожного часу дрижати за його життя.

Бувало, що в таких хвилинах, вона стривожена, нагло вибігає зі своєї хати, бо знов налітають на неї тривожні слухи про неминучий вибух революції. Тут і там пробомкують, що всьому винен цар.

А вона летить-біжить до Олексинської, або до Обайлова, або до котрогось іншого свого знайомого і звозить цілу пачку різних чуток і сплетень:

Що великий князь Дмитро Павлович стратив уже надію, щоби цар прогнав Распутіна, а скандал з Распутіном компромітує цілу династію.

Що Орлов написав до міністра царського двора, графа Фредерікса, лист, в якому радив: Не гаючись ані хвилини, цар повинен звільнити себе від гнету таємних сил, які його оточують. Інакше прийде кінець Романовим і Росії.

Що професор університету Макс Ковалевський також є тої думки, що революція мусить наступити. Тільки його політичні приятелі її стримують. Та не знати, чи довго.

Голова центрального комітету великих промисловців

*) Гемофілія, хоробливий нахил до сильних кровотеч наслідком того, що кров не стинається при зіткненні з повітрям. Хороба спадкова, на яку терпів син царя Миколи II,

Олександр Іванович Гучков пугачем ходить поміж своїми знайомими й випугує: »Росія погибла, больше нет надежди!«

Від Олексинської принесла Маша вістку, що старий морський вовк, п'яниця Нілов, який чекає на смерть Фредерікса, щоби по ньому стати міністром двора, старався намовити царя, щоби він прогнав від себе Распутіна. Але цар прогнівався за це на нього і він ходить тепер поміж людьми і зажурений та п'яний в одно лепече: »Буде революція, нас усіх вивішають, а на котрій ліхтарні, всеодно«.

Слухає всіх тих шепотів Маша, вертає до хати і знова тривожиться за долю свого першого любка.

Її Коля, могучий цар Росії, стоїть нахмурений у своїй кімнаті й не має приятелів. Нікому не вірить, хіба своїй жінці Алісі, котра його любить, але є його злим ангелом і приносить йому нещастя за нещастям.

Він чує, що в першу чергу проти нього киринять його власні міністри і великі князі.

Виразно сказав він їм це в очі, коли приїхали до нього на фронт, вимагаючи, щоби зломив свою присягу самодержцзя, щоби покликав уряд з членів Думи, бо йнакше вони уступають і не хочуть більше слухати його старого прем'єра Горемікіна.

Він тоді просто бризнув їм у лице:

— Самое скверное направление ісходить не із нізших кругов, а із салонів.

Він, її коханий, добрий Коля! Він знає, що то та згряя винна, та ненажерна, що радше Росію погубить, а не виречеться своєї вигоди! Яка краса його любови до Росії?! Він захотів зложити з себе жертву й прийняв на себе всю відповідальність за успіх війни. Це було тоді, коли перебрав від Миколи Миколаєвича головну команду над військами на фронті, бажаючи підтримати духа армії. Він рішився на це в повній свідомості, що,

коли судьба не пощастить йому, як не щастила досі, то впаде на нього грізний гнів народу за невдачу. Ах, який він гарний мусів бути тоді, коли блідий, вповні розуміючи вагу свого рішення, говорив до своїх найближчих і до міністрів такі свої важливі слова:

— »Бути може, що для спасення Росії потрібна окупна жертва. Нехай тою жертвою буду я. Нехай звершиться воля Божа!«

Це другий раз у житті він зложив таку велику жертву на жертвеннику Росії.

Першою жертвою була жертва його серця, коли то на жадання цієї зграї, щоби заспокоїти їх честолюбіє, мусів виректися своєї першої любови. Любови до неї, до своєї Маші.

А другою жертвою, це жертва з його власного життя!

Маша піднесла до гори руки:

— Росіє! Невдячна, жорстока, сліпа Росіє! Такого царя ще в тебе не було!

II.

Чим більше зростав неспокій у Маші, тим жагучіше росла в ній потреба опертися об якусь силу, знайти якийсь ідеал, якогось Бога, в якого могла би повірити, для якого могла би терпіти, працювати, чи віддатися йому в опіку.

А тимчасом порожнеча зростала довкруги неї в сальонах і глуша невиносимо мучила її по ночах.

Зачались у неї довгі, безсонні ночі: в абсолютній тишині виразно чула монотонний, божевільно скорий стукіт утікаючого часу. З клепсидри вічності пісочком

сипалися хвилі й кололи її серед нічної тишини, як шпильки, відраховуючи точно перебуті простори.

Любовний шал не заглушував того несамовитого стукоту. Треба було знайти якусь віру, причалити до якогось берега, заповнити очі якоюсь новою землею, вуха мелодією, голову новою ідеєю, серце любовію, або ненавистю.

В такій хвилині безнадійної розпуки прийшла знов в її хату графиня Олексинська й піддала їй думку лікуватися в Распутіна.

— Незвичайна сила в того »божого старця«! — говорила вона.

— Силу зла розповідають про нього! — відповіла Маша.

— Не вірте тим, що його оклеветують. Злоба і заздрість з них говорять.

— Розпустник він і обманець! — кажуть.

— На розпусту всіляко можна дивитися — зі змисловим, просто гидким виразом уст сказала Олексинська. — Обманство закидають йому ті, що ціле життя царя й нарід обманюють. Злі вони на нього, бо він невчений мужик і його вислухав і прийняв цар, як голос російської землі. І не ошукався на ньому, як ошукався на інших.

— Кажуть, що він веде Росію до загибелі.

— До загибелі ведуть його ті, що є проти нього і давно вже продали Росію й кров російського народу чужим силам і мамоні. Бояться його, як ясновида, що відчитує їх думки. Він знає їх лихі заміри і відвертає зло від царя й народу. Тому встовбурилося стільки ненависти проти нього.

— Ви думаете, що він мені допоможе?

— Так! Він лікує хору царицю. Він вирятував від смерти царевича Олексія. Вилікував його тоді, коли вже всі лікарі станули безрадні. Ось послухайте те, що сталося тепер з Вирубовою. В часі залізничної ка-

тастрофи її підняли непритомну з переломаним бедром, звихненим плечем і смертною раною на голові. З приказу цариці зараз привели Распутіна. Він положив руку на голові непритомної, змовив коротку молитву і тричі закликав її по імені: »Аннушка!« При третьому зазиві вона розплющила очі, а він заговорив до неї приказуючим тоном: Проснись і встань! Вона, широко отворила очі, оперлась на свобідну руку та хотіла підвестися. Тоді він сказав: »Говори зі мною!« Вона почала говорити слабим, а потім щораз сильнішим голосом. По кількох днях зовсім виздоровіла.

Олексинська склала перед Кшесінською свої руки благально, якби до молитви:

— Машо! Машо! Ідіть до нього! Так і ви виздоровієте. Я вірю, що він знайде лік для вашої хоррої душі.

— А вам він поміг?

— Так. Мене жахливо літами мучив голод, якого не розумів мій чоловік. Я скомліла за щастям, за спокоем, за вдовіллям. Я мусіла ховатися зі своїми невільними бажаннями. Мене мучили сумніви, як бичі. Він, Распутін, визволив мене від них і повернув мені радість життя.

— Що-ж він вам зробив?

— Нічого не зробив, лише увіляв в мою стривожену й голодну душу віру в Божу милість і в щастя в житті. Ось його слова, які піднесли мене з гробу й повернули до життя: »Тільки через покаяння ми можемо осягнути спасення. Тому треба грішити, щоби мати підставу для повновартісного і повноплідного каяття. Перше слово Христа про вічне життя й про правду було: покайтесь. Але як покаяться, коли не згрішиться?«

— І ви грішили?

— Грішила, як грішить кожна інша. Але він ви-

зволив мене від смертних мук страху з того приводу. Я радісно кинулася назустріч раєві. Я божеволіла в погоні за гріхом, щоби потім п'янити розкішю каяття. Бувають хвилини, коли я вірю в третє обявлення правди на землі.

Маша вслухувалася в її туманні слова, але не зміст їх ділав на неї. Оп'янююче ділала екстаза Олексинської. Вона попрохала її:

— Ведіть мене до нього.

— Добре! Він буде радіти. Але треба ще радости, яка подвоїть його радість. Ви, Машо, ще не можете знати, в чому найбільша розкіш з нового обявлення. Це розкіш спасення нової душі. Щоби обявлення сповнилось, нам треба в нашому радінні гріховної розкіші, щоби до нас прийшла ще неспокушена досі людина. Чи можете ви таку привести зі собою? Бо між моїми знайомими вже є всі блаженні і всі вже були спокушені.

— Це має бути мужчина, чи дівчина?

— Всеодно.

Маша зачала шукати думкою між своїми знайомими. Нагло пригадала собі, що бачила графа Галліна, як проводив якусь молоденьку панночку. Може через нього вдасться ціла справа?

— Згода! — сказала вона Олексинській. — Постараюся про те. Маю одну молоду даму на приміті.

— Це буде дуже гарно. Григорій Єфімович прийме вас з отвертими руками. Нубо час мені додому. Прощавайте.

І пішла.

А Маша скоро підбігла до телефону, покликала до нього Галліна та з ним разом обговорювала плян «спасення» душі Олі.

III.

Оля відчувала найбільше розкішної туги за Галліном, найбільше братнього привязання й пошанівку для Ніка й найбільше несамовитого жалю для Вані.

Минуло кілька тижнів гніву й минало засоромлення, яке відчувала Оля в перших днях по втечі з мешкання Галліна.

Мусіли бачитися майже щоденно. Він уперто їй кланявся, хоч вона навмисне відверталася від нього. Аж врешті перемогла в ній любов до нього.

Минав гнів. Зачала за ним тужити. Прощала йому в думках його тодішнє поведіння й оправдувала його бурхливістю його темпераменту та щирістю його любови. Колишній сором ставав при згадках про нього розкішою.

Одного дня він уловив її усмішку: таку визиваючо-запрошуючу й прощаючу всі провини.

— Лю! — крикнув їй навздогін.

Бігла дальше. Але за хвилю знов оглянулася з тою самою усмішкою.

Він ішов дальше за нею.

— Лю! І нащо стільки гніву й кари, коли гріх був невеликий, а гарний?

Уже йшли разом зі собою. Запевнював, що ніколи, ніодній жінці не зробив нічого злого, насильно, проти її волі.

— Що торкається мене, то ти цієї засади не тримався.

— Я чув твоє бажання, майже спрагу. Тому так поступив.

— Так? — спитала по надумі.

Потім почервоніла, як бурак:

— Але я не сподівалася, щоби ти...

Не знала, як йому це сказати.

— ...щоби я зайшов так далеко? Чи так? — докінчив він за неї.

— Так!

— Скажи, Лю, правду. Болить ще до сьогодні?

— Стидно!

— Кажіть правду. Болить, чи розкішно?

Не відповіла.

— Прошу тебе, мусиш мені повірити, що я тобі зла не бажаю. Інакше буде мені смутно й тобі тяжко! І пощо себе так взаємно мучити?

Знов не відповіла.

— Підеш зі мною?

— Куди? — спитала наполохано.

— До мене.

Дивився, не опускаючи ні на хвилину з її очей, свого поневолюючого погляду.

— Піду — відповіла тихо, слухняно.

Завернула.

За хвилину була в його мешканні.

І знов станула поневолі перед образом, на якому змальовано, як Дзевс хмарою пірвав у свої обійми дочку аргійського короля.

— Подобається тобі та божеська любов? — запитав, захланно дивлючись на її засоромлене лице.

— Гарний образ! — відповіла. — Загалом у тебе тут дуже гарно. І по багацьки!.. — додала несміливо.

Ходили по кімнатах, оглядаючи всю обстановку, минаючи тільки спальню.

— Бачиш! — сказав до неї при працанні. — Можеш любої хвилини зайти до мене і ніщо тобі не грозить. Не зроблю нічого, чого не забажаєш.

Відійшла з деяким жалем.

А вона так бажала, так стужилася за тим, щоби втулитися в його рамена і дивитися в його розумні й як думала, втомлені працею, очі.

Від того часу приходила до нього частіше, ходила

з ним по місті. Раз познайомилася по дорозі з Кшесінською.

Кшесінська запросила їх раз разом до свого мешкання. Пішла й там. Тут познайомилася з графинею Олексинською, яка незвичайно лобо і мило до неї всміхалася. Всі були для неї такі добрі, уважливі й приязні.

Була щаслива. Цілі вечорі перебувала в Кшесінської, а найчастіше в Галліна. В хаті говорила, що була в товаришки, або на викладах в університеті.

Не мали потреби їй не вірити. Микола Микитович деколи дивився на неї підозрілим оком, а Нік якось так дивно, дивно, що від того погляду вона опускала очі й червоніла. Чула, що бажає їй щось сказати, щось визнати, але здержується.

— І добре, що не скаже! — думала. — І так з того нічого не вийде...

На святого Миколи, коли вернула від Галліна, побачила в своїй підручній торбинці прекрасну брошу з брилянтами.

Лице залилось у неї кровю...

— Ах, як добре, що ніхто в хаті не побачив! Подумати тільки, що на те сказали би!

Зараз на другий день знайшла вільну хвилину, щоби цю брошу віддати Галлінові. Не хотів прийняти. Але вона таки намагалася переконати його, щоби він це собі взяв назад.

— Для мене — говорила — це і невігода і не можу зрозуміти, нащо воно мені здається.

— Ти знаєш, яка вартість цього, наприклад, одного тільки самоцвіту? — запитав її Галлін.

Він показав на один з більших брилянтів.

— Не знаю! А хочби і знала, то що мені з того прийде? Продати-б не могла, бо це пам'ятка по тобі, а одна така броша зовсім до мого одягу не годиться.

Він силою упхав їй брошу назад у торбинку.

— Викинь її, коли хочеш, а я уже її назад не візьму.

Сили разом побіч себе й гуторили, як звичайно. Вона сперла голову на його рамя, він гладив її м'якче, як лен, волосся.

— Знаєш? — відозвався — останню новину? — Царевич небезпечно захворів. Поїхав з батьком на фронт у Галичину і там зачала йому з носа литися кров. Так безнастанно і в такій кількості, що аж умлівав. Температура підвищилася і лікарі, які були в околиці, затривожилися, чи зможуть вдержати його при житті. І знов таки вирятував його Распутін. Несамовита в того чоловіка якась сила.

Олю справді цікавила таємна й дещо темна особа Распутіна. Вся Росія знала про «божого старця». Тисяч різних, найбільш собі противорічних сплетень, ходило про нього і між народом і між аристократією. Одні його подивлялися й сліпо вірили в його боже посланництво, інші вважали його зручним шарлятаном, інші розумним магом та гіпнотизером, а ще інші глибоко його ненавиділи.

Серед повені різних чуток Олі було цікаво довідатися щось ближче про «чудотворного» старця.

— Ну, як це сталося? — питалася Оля.

— Цариця страшенно затривожилася і казала прикликати Распутіна. Вона незвичайно була з того вдоволена, що всупереч великому натискові різних для Распутіна ворожих чинників, таки діпняла свого й навернула Распутіна назад до Петрограду.

Цариця забобонна. Коли Распутін виїздив з Петрограду, говорив при пращанні з нею:

— Памятай, що я не потребую ані твоєї, ні царської помочі. Коли-ж ви мене кинете, а підете за голосом моїх ворогів, то в мене знайдуться сили, щоби проти них оборонитися. Навіть діявол і той, хто знає,

чи зміг би щось лихе мені заподіяти. Але ані ти, ані цар, не зможете без мене обійтися. І коли мене тут не буде, щоби хоронити вас, то з вашим сином буде зле.

Ті слова залякали царицю. Тепер вона дуже рада, що в час такого нещастя мала Распутіна близько себе. Від 1912 року не було так зле з царевичем, як тепер. Два рази він уже був близький смерті. Цариця, божевільна від страху, молила Распутіна, щоби він щось поміг.

Распутін зараз зачав тихо молитися і небавом заявив рішучо і гордо:

— Подякуй Богіві. Також ще тим разом дарує Він мені життя твого сина.

Зараз цього вечора, а було це 18. грудня, дістала цариця телеграму від царя, що наслідникові престолола покращало, що гарячка впала, живчик став бити нормально. Того самого вечора носові рани почали гоїтися.

— Дивно! Справді чудно і дивно! — признавала Оля. — Мені цікаво було би говорити з тим чоловіком.

— Можу про те постаратися! — недбало підхопив Галлін.

— Невже-ж?

— Коли тобі це не зробить різниці, то можна це буде уладити за яких 10 або 15 днів найвище. Прийдуть також Кшесіньска і графиня Олексинська та ще кількох інших знайомих.

— Чудово! Чудово! — раділа Оля, як дитина.

IV.

Від ряду літ приїздив Распутін до циганської гостинниці за Невою зі своїми найбільш довіреними прихильниками, де уряджував гучні забави.

В той час, коли він тут забавлявся, приступ до гостинниці мали тільки довірені слуги й гості за окремими запрошеннями. Крім них було кілька поліційних агентів та поліційних псів, яких завданням було охороняти »старця« перед замахами.

Сьогодні прийшов Распутін до циганської гостинниці... розніжений, стужений. Налітали на нього то густою хмарою, то снопами проміння, спомини з минулого. З усіх усюдів в останнім часі зачали його остерігати його приятелі, що його життя знов загрожує небезпека.

Распутін сів, казав собі подати вина і заглибився у хмарних спогадах.

Особливо ярко виступав спогад напасти, яка зустрінула його від частини вищого духовенства, яке піддавалось під вплив його ворога, єпископа Гермогена.

— Дибають дальше на моє життя! — думає Распутін — і Гермоген, і Іліодор та Феофан.

Чортівська усмішка появилася на його вусах і скручувалася у кутиках уст:

— Хотіли ви з мене зробити своє помело! І це вам не вдалось! Ха!ха!ха! Звідсіль ваша несамовита лють! Але я вам не подамся!

Він сміявся довго, потім запив винцем і знов призадумався.

Станула йому перед очі, якби сталося це щойно вчора, бійка з єпископами.

Частина ображених на нього духовників запросила його до себе. Вони зачали від нього вимагати послуху.

Але вони вже не були потрібні. Він висміяв їх. Він зачав їх лаяти і вони його. Тоді сам Гермоген жезлом зачав бити його по голові так, що кров цюрком полилася.

— Ти мерзото! — кричав він до побитого. — Клякай і присягай, що більше не повернеш на царський двір. Ти обманув нас!

Ледви вдалося тоді втекти з життям з тої пастки, в яку заманили його архіереї, недавні ще його приятелі. Про цю пригоду згадував він нераз. Вона йому не пошкодила.

Хвиля глибокої задуми несла Распутіна до ще давніших спогадів. Безпосередно перед війною в 1914 р. покалічила його смертельно ножом Гусева, яка спершу була його приятелькою, а потім познайомилася з монахом Ілїодором. З його принуки кинулася вона на нього! Інший був би від тих ран помер. Він вилізався і своє виздоровлення пояснив, як незвичайний знак божої ласки.

— Так! Але тоді саме перемовили царя до війни! — подумав. — Якби я був при цареві, то Росія не була би вступила в війну.

Недавно хотів йому скрутити вязи якийсь промиловець, який переїхав його трійкою коней на Невським проспекті. І з тої пригоди вийшов лише з покаліченою головою.

По таких пригодах пізнав, скільки ворогів дигає на його життя. Тому обставив себе поліційними агентами не лиш у себе в хаті, але й тепер. Зі задуми вирвали його свіжі гості, які з'явилися в гостинниці.

V.

В хаті Оля сказала, що їде до товаришки на дачу, недалеко від міста.

Була вже шеста година, коли ввійшла з Галліном до гостинниці. На середині великої гостинної кімнати за широченним довжелезним столом побачила вона кільканадцять мужчин і жінок, у більшості середнього віку.

Між ними завважила уже й Олексиньску. Здивувало її трохи те, що для Галліна призначили на гардеробу окрему, а для неї окрему кімнату. Вони увійшли туди прирядитись і повернули до великої салі, щоби познайомитися з товариством.

Між сидячими за столом завважила Распутіна. Зачала йому незначно придивлятися. Був це доволі високого росту, широкий у плечах, але на загал худощавий, з довгими руками, мужчина. Голова в нього була велика, а на голові розвіяне, густе, бурхате, чорняве волосся. Така сама нечесана, розкуйовджена була в нього й борода. Лице блідаве, черти лиця грубі, негарні, з проблесками інтелігенції, головно в очах. Дивні були ці очі. Він дивився і майже приковував ними увагу до себе. Вони сиділи глибоко в чолі, а розложені близько себе, взаємно зміцняли гостроту погляду. Важко було вхопити з тих очей думку, яка родилася за ними. Вираз тих очей раз був сильний і різкий, другий раз ласкавий та м'який, іншим разом блудний і якийсь не з того світа. Над очима чорніли густі, звисаючі брови. Ті очі, здавалося, постійно слідили, підзирали й неспокійно запитували.

Коли Оля роздягнулася з верхнього одягу, її представили Распутінові, як студентку Олю Филімонівну.

— Поздоровляю тебе, во Христі, люба моя! ...

сказав Распутін. Він розвів руки, взяв Олю в обійми й поцілував її в чоло.

— Студентка, кажеш, ти є? Але проти царя і Бога не ворохобиш, як усі твої компани? Ні? То добре! До дуже невинної голубки ти подібна. В твоїх очах не видно злого світла бунтарки. Будь дальше посудною Господньою, якою цар над царями звершує свою волю на землі.

Оля так змішалася, що дозволила старцеві себе поцілувати. Але рівночасно в її серці зродився якийсь неспокій. Облетіла її дрож тривоги. Та небаком заспокоїлася, бо при ній був і Галлін і Олексинська. Чого має боятися?

Посадили її біля старця.

— Іж, кохана моя! — припрошував він її.

Та безцеремонність і фаміліярність, з якою з першого знайомства він звертався до неї, трохи бентежила Олю. Але з оповідання знала, що так само він звертається до кожного і так само поводить ся і з царем і з царицею.

Стіл обильно заставили посудною, їжою і питвом.

Олексинська, яка сиділа проти неї, бавилася у господиню стола: подавала Олі їдження, наливала вино і так само usługувала Распутінові.

Вона дивилася на нього розмоленими очима та слухала його слів лакомо, з покірністю рабині. Коли дивилася рівночасно на Олю і на Распутіна, в її очах з'являлися вовчі блиски насолоди та оп'яніння.

Загалом усі приявні зачинали Олю обкидувати настирливими поглядами дивної цікавості. Кожний їх погляд був якийсь неприємно обмацуючий та зачинав її дратувати. Тільки Распутін сидів спокійно і рідко ско-са споглядав у її сторону.

Саме увійшла в гостинницю Маша Кшесінська. Розглянулась і знов Галлін по черзі знайомив її з усіми

приявними. Коли підійшов до Распутіна, цей просто і щиросеречно привитав Кшесіньску:

— Стара ти вже, курочко ти моя, але ще доволі гарна.

При цьому взяв її в свої обійми та хотів поцілувати в чоло. Це зрештою робив він з кожним. Але Кшесіньску випровадили з рівноваги вже його перші слова. Вона йому зовсім не відповіла. Коли хотів її поцілувати, вивинулася.

— Не бажаєш? — сказав ображений Распутін — то й не треба! Колись ще забажаєш, а ніхто не полакомиться. Тому моя рада для тебе: Радій і не відкидай гордо дарів божих.

Кшесіньській подали крісло й вона сіла. Дещо неприємний настрій зараз по кількох чарках уложився. Распутін заговорив.

— Забагато людської крові пролито. Грізний Господь на небі за чоловікоубийство. Цей один гріх непростимий у Господа. Доволі вже воювати.

Здоровий парень на лівому краю довгого стола хотів підтримати розмову:

— Невинна кровопролиттю Росія, вона веде тільки оборонну війну.

— Росія не винна, — погодився Распутін. — І народ не винен і цар не винен? А хто-ж винен? Сербія! Коли вона винна, нехай терпить! Чого російський селянин має за неї страдати? Бо так захотіли вороги мої та їх англійські та французькі приятелі! Кара Господня за те може бути страшна. Треба кінчити те нерозумне мордування людей за інтереси біржевиків і воєнних промисловців!

Він гнівно вдарив у стіл рукою.

— Мені кажуть, що рускій нарід потребує мати вільний вихід на полудневі моря через Царгород. Питав я його, чи цього хоче. Не хоче! Ані робітник, ані селянин не хоче. Коли, мовляв, Царгород добровільно

не хоче приставати до Росії, то силою не треба примушувати. Кров за те проливати не годиться, кажуть. Коли Мілюкову треба, нехай сам беться. А він то тут у Петрограді примістився і горлає, за простого салдата ховається, а на війну не йде. Клевече, що я німецький шпигун. Я за гроші німцям ані царя, ані руского селянина не проміняю, бо мені грошей не треба. Але хочу, щоби миром з німцями розійтись. Уже забагато вбитих, ранених, удовиць і сиріт, забагато знищення і сліз. Калік без ніг, без рук, сліпих по всій Росії є безліч. Коли нарід забагато терпить, він робиться злий і наслідки його злости можуть бути жахливі. Я з народу і то знаю. Може дійти до того, що нарід скине царя і настане справжня революція, яка перекине й тих усіх говорунів, що тепер говорять проти царя.

— Невже-ж можлива революція, Григоріє Ефимовичу? — спитала кругленька Соловева, жінка поміщика.
— І нам землю відберуть?

— Проти волі Божої вступили ви в ту війну! — говорив пророчим голосом Распутін. — А ви, що сидите на верху, не прислухуетесь до голосу народу, поки над вашими головами грім загремить з безодні зла і ненависти, що ви її натворили! Вам байдуже, що убивають селян. Генералам це не перешкоджує ані їсти, ані пити, ані веселитися. Кров жертв війни бризкає також по цареві, бо він є батьком народу.

З очей Распутіна біла могутня сила натхнення. Він устав з крісла і грізно вигрожуючи руками, кричав:

— І не останете сидниками на тому-ж місці, на якому посадила вас ваша мама! Змете вас буря з громами! І не будете ходити, як блудні вівці довго літ і як жебраки, по всьому світі будете вимолювати для себе помочі й для Росії спасення. Бо вина ваша велика супроти народу богоносія і його вінценосця царя! Для власної наживи зійшлися ви біля воріт царської па-

лати і розпочали харкiтню між собою, яку підняли всі собаки. В цілій Росії та ваша гавкiтня знялася і всюди ви обвинувачуєте свого царя. Що вартують собаки, коли не стане їх пана? Поздыхають одні від власної скаженини, а другі від людського каміння, а решта з голоду. А в кого з вас остане людська душа, той сам застрілиться, або збожеволіє і всеодно не буде з нього нікому ніякої користі.

Його очі кидали блискавицями. В гостинній стало тихо. Десь у третій кімнаті цигани настроювали балалайки.

Оля сиділа, як зачарована, не так його словами, як віщим тоном, яким він балакав. Якась сила була від нього, що поволі опановувала всіх слухачів, а також і її. Навіть Кшесiнська, яка довгий час дивилася сердито на нього, тепер сиділа тихо. Вона гляділа з подивом і з деяким недовірям на його обличчя, яке в тій хвилині виявляло незвичайно притягаючу силу.

— Втомили ви мене! — говорив він з впяленим у далечiнь поглядом. — Умучили і духа могого. Нехай буде слава Господеві, коли піде хто з вас за його голосом, що говорить моїми устами.

При тих словах він усів знову.
Всміхнувся.

— І я грiшний, — говорив він дальше, але вже звичайним, спокійним тоном. — Мої грiхи трапеза покаяння і данина природі. А грiхи ворогiв моїх, це непростимі грiхи, бо за ними кров, за яку мусить бути кара. Доволі фiлософії!! Покличте циганів! Радійте життям, яке дарує вам Господь собі на славу. Не минайте розкоші, не розкидайте бiсерiв по долiвках. Радійте, радійте!

VI.

Цигани засіли на своїх кріслах і зачали пісню. Монотонну, смутну, як осіння слота на сибірських тайгах.

*Гей тоска, ах тоска!
Хто тоску ту запе,
Хто тоску ту залле,
Той тоску ту убе,
Той гуля, той гуля.*

Побіч »Ямщика« то була улюблена Распутінова пісня. Він відсунувся від стола і похнюпився. Примкнув очі й, здавалось, заснув. Ціле товариство також немов би перенеслось у засвіти і вслухувалось у дальші слова пісні:

*За Урал, Єнісей,
По той бік і по цей
Невимовна тоска...
Хто тоску залле, гей,
Хто тоску забе, гей,
Той гуля, той гуля!*

Спів ішов уже при акомпаніяменті балалайок. Притаений, немов причаївся нічню за углом самотньої хати і дрижав у снігові з тривоги, щоби не відорвав його морозний вітер від того єдиного людського захисту, в якому перед літами сконав і лежить похований відлюдок.

На Олю той спів ділав пригнітаючо. Якась закоханість у безнадійності виявлялася у тій пісні.

*Ой, не йди ти у гай,
Йди у дальную даль...
За тобою мій жаль,
За тобою печаль.
Там, цигане, заграй!*

Нагло, немов би бори зашуміли, водопади заграли і буря з громами понеслась над зажуреною душею, щоби вирвати її з відчаю:

*Їж, пий, гуляй, кохай,
Чей живеш тільки раз!
За любов все віддай
Від Уралу по Кавказ!*

Зірвалися пари з крісел і зачали кружляти до-вкруги салі. Щораз скорше, щораз бистріше. Немов би хотіли надробити все, що пропадало довгими роками. Молодий парень зі Соловєвою крутилися, як біснுவате зачароване веретено. Галлін ухопив Олю. Скліщив на її плечах обидві руки і так гуляв. Ритму мелодії тут уже ніхто не розбирав. Коли якась пара в безтямнім руху напотикалась на другу — мінялись особами і без спочинку йшли даліше в безконечний круговорот, аж до полузомління.

А тоді повзли зі салі до окремих кімнат, не вважаючи на те, чи хто слідкує за ними, чи ні. Вертали звідтіль поміняті, наче потовчені, а пірвані мелодією, в загальному оп'янінні, знов єдналися в пари і танцювали.

Олю захопила з початку та психоза. Але скоро прочуняла від неї. Побачила, що за нею постійно слідить Распутін. Чула, як його сиві очі просверлюють її ціле тіло. Він не гуляв. Сидів і увесь час дивився на неї. Тривога облетіла її від його погляду.

А цигани за балалайками вигукували:

*Їж, пий, гуляй, кохай!
Чей живеш тільки раз!*

Одні двері від бічних кімнат відчинилися. Оля побачила, що в тій кімнаті діється і з жаху скрикнула. Всі оглянулись, що таке сталося.

Але при ній був уже Распутін.

— Ходи! — сказав, не відриваючи від неї очей.

— Це-ж безсоромна розпуста! — закричала обурена.

Відвернулася від Распутіна і плюнула Галлінові в лице.

— Підлий, ах підлий! Куди ви мене завели?

До неї прилипла Олексинська і стривожена лепетіла:

— Що ви робите, що робите, Олю Филімонівна? Распутін відкинув Олексинську на бік.

— Ходи! Щаслива будеш! — сказав до Олі приказуючим тоном.

І дивився на неї, а зір його ставав жадібний, поневолюючий, притягуючий. Оля зачала перед ним мнятися. Блідла, блідла і тільки важкий стон виривався її з грудей.

— Ходи, дурочко ти моя! — приговорював Распутін і не зводив з неї своїх очей.

Чула, як ломиться її воля, як п'яна йде за ним, а за нею йде Олексинська.

Распутін узяв її грубо за стан.

За дверима, за собою, на салі почула наче в сні якийсь спів:

»Благословенна ти між жінками, благословенна на весь вік«.

— Не пручайся, дурочко! — шипів Распутін.

Нагло сором, як пекольний вогонь пришибнув усі її нерви. Опритомніла і з усієї сили віджбурила Распутіна, аж той, неприготований на такий удар, упав на долівку.

— Геть! обридлива тварину, від мене! Геть! — кричала.

Скористала з його збаранілої безпомічності, кинулась до вікна, вибила шибку і на весь голос зачала кричати:

— Рягуйте! Рягуйте!

Почула на вулиці гомін рідних слів, якісь крики і скорий біг кількох людей.

Не переставала кричати. Распутін хотів схопитися на ноги, але тут упала на нього пагло Кшесінська і зачала товкти його кулаками по голові. Скажена, як фу-рія, весь час кричала йому над головою:

— Голота! Ти! Не святець! Голота! Голота!

Распутін піднявся і люто зверещав:

— Замовчи, старе ти стерво собаче!

І випхнув Кшесінську за двері.

— Ти останеш тут! — сказав до Олі й зачинив її двері на ключ.

— А тепер — звернувся він до Кшесінської, яка не переставала його лаяти, — зробимо лад з тобою.

Але не зробив, бо в ту мить зайшло щось таке, чого ніколи Распутін не міг сподіватися.

VII.

Саме в той час, коли тишину білої петроградської ночі прошибнув бренькіт битої шиби і жіночий голос »рятунку«, Марко Козак вертав з кількома українськими робітниками домів.

— Щось тут сталося несамовите! — сказав до нього Гриць Задоріжний.

— У тій гостинниці відбуваються хлистівські радіння распутінців! — доповів Клим Колесниченко, трамваєвий робітник. — Не варто в те все вмішуватися.

— Ні! — сказав Марко. — Мое серце мені говорить, що тут треба піти в поміч людині. Ходить і ви, Климе, і ви, Кипріяне, і ви, Матвію. Але скоро.

І всі в шістку пустилися бігти, щоби як найскорше дістатися до гостинниці.

Та не так легко було це зробити. Зараз перед брамою заступив їм дорогу поліційний агент, який заявив Маркові, що вхід туди заборонений.

— Це тобі хто таке казав? — спитав з дива Марко.

— Перший Господь на небі, а другий генерал Глобачев на землі! — відповів Поронников, бо це він стояв на чатах.

— Ти Господа з поліцмайстром рівняєш, а царя то в штани запхав? Пуцьвірку один ходиш! — обурився Марко на нього і скрутив агентові руки, що той аж зойкнув:

— Ради Бога, не думайте, що моя рука з гуми!

Марко зовсім не звертав уваги на те, що там белендів агент, але попросив одного зі своїх людей:

— Ви, Кипріяне, тримайте того соловейка за крильця, аби не писнув. А писне, то застрільте його без надуми.

— Ет, не шуткували би з поважного урядника. Раз скрутили руки, значить нічого не вдію. Хто пицав би в такій ситуації?!

В сінях гостинниці сидів ще один агент. З ним була також коротка розправа. Навіть не міг добігти до телефону. Завважив його замір Клим і перерізав ножем получения, аби хто з домашніх не звязався з поліцією. І йому скручено руки взад та лишено при ньому одного з робітників. Все те тривало ледви кілька хвилин.

За хвилину в велику салю гостинниці ввійшов величезної будови тіла, кремезний сивий дідуган, Марко Козак, зі своїми трьома товаришами. Побачили незвичайне видовище:

Распутін волочив у безпам'ятній лоті Кшесінську за волосся по долівці. А вона постійно кричала:

— Хуліган ти! Не святець! Я думала, що оживиш

ти мою душу, а ти її умертвив. Бандит ти і гірше бандита!

Галлін намагався розлучити тих двоє, але даремно. Він вхопив за руки Распутіна й умоляв його залишити бійку. Кшесінська тимчасом не переставала старця ляяти, чим тільки його розюшувала ще більше.

— Не покаюння ти проповідуєш, а тільки розгрішення. Ідоле!

— Караю тебе — ревів Распутін, — бо провинилася ти проти мого Бога.

— За тобою сатана, а не Бог, злодію ти нечесний! — лаяла його дальше Кшесінська,

Тоді вмшався у той спір Марко. Він справді не знав, що в першій хвилині думати про ту цілу історію. Може і справді він непотрібно вмшується у звичайну коршемну бійку? Але всеодно треба принайменше помирити тих двоє, — подумав.

— Залиши її, кажу тобі! — звернувся Марко до Распутіна.

— Ти хто, що берешся мені приказувати? Ти знаєш, хто я? — спитав Распутін.

— Знаю. Ти Распутін!

Втомлена Кшесінська, важко дихала на землі й мовчала. А Распутін дивився грізно в очі Марка. Стали довго. І довго дивилися на себе. Спокійно, наче оба були вилиті зі заліза.

Всі приявні заперли дух у собі, цікаві, хто з тих двох міцних людей захитається, хто уступить, хто змякне перед моральною силою противника.

Без блискавиці, без грому, повітря набреніло в салі громовиною. Десь зазумчила муха і та замовкла. Врешті Распутін, умучений попередніми переживаннями, похилив голову й глухо запитав ще раз:

— Хто ти, що в тобі є сила, яка мені не кориться?

— Я Марко Козак.

Распутін зжахнувся. Одну мить стояв мов заду-

білий. На чоло виступили йому важкі, великі краплини поту. Під густими бровами дико поверталися великі, залякані білка. Він підніс оба кулаки вгору і наче-б хотів боронитися перед якоюсь таємною силою, а потім тихо, безвільно впав на крісло.

— Так! — мамротів він ледви виразно. — Сповняється! Сповняються слова Абалакського монаха Ярослава Медведя. Досі я тебе не стрічав. Не стояв ти мені ніде на шляху. Ти дух українських степів, що вмирає і вмерти не може, бо відроджується у поколіннях. Коли не знищу тебе, ти знищиш мене.

— Не знищиш ти мене! — відповів спокійно Марко. — Себе знищиш!

— Якщо ти є справді Марком Козаком, то мушу з тобою прийти до злагоди! — сказав тихо Распутін.

— Якщо в тебе духа щирої злагоди нема, то злагоди не буде. Тепер скажи. Чув я з тої хати крик дочки українських степів. Покажи, де вона і що ти з нею зробив?

— Не було тут такої і нема.

В тій хвилині Кшесіньска, яка майже без сил лежала умучена на підлозі, піднеслася й скочила з кулаками Распутінові до очей. Вона вхопила його за бороду, шарпала нею зі скаженою силою й кричала:

— Брешеш, злодюго, скоте плюгавий, брешеш! Зачинив ти її там непритомну на ключ. Відчиняй і звільни невинну красу, бо не для твоєї вона собачої похоти!

Марко з глибокою відразою підійшов до Распутіна, в якого обличчя викривилося, як від гадючої їди. Він узяв його за плече, а від того дотуку »божий старець« скорчився як надоптаний червак. Він буркнув гнівно.

— Тобі яке діло до неї?

— Мені діло всюди там, де проти кривди треба стати за правду.

— Не всякому дано знати, що правда. Нераз ко-

мусь робиться по правді, а він думає, що це кривда й бореться проти неї.

— Це не буде правда, а брехня! — сказав Марко. — Твої слова це викрут. Подібними викрутами довго ошукувано наші степи. Досить балачки! Відчиняй!

Распутін неохочо став і відчинив кімнату, де була Оля.

В кімнаті Олі не було.

Марко Козак вийшов зі своїми робітниками, зовсім не розпрощавись з чесним товариством.

При брамі став його просити звільнений Поронніков.

— Діду! Добрий, старий діду! В тебе сила, як у слоня й кулак, як добра довбня. Вали мене в морду! Прошу тебе дуже, душечко моя добра. Щоб обпух я, як пасхальна баба. Помилуй мене, батечку, бо як мені з небитою пикою являтися тепер перед Распутіном і Глобачевом? Вали мене отут, але здорово!

Та тим разом розійшлися мирно. Здалека бачив Марко, як Поронніков гатив головою у залізний стовп ліхтарні й приговорював до себе плаксивим голосом:

— От тверда штука!

VIII.

Коли Распутін замкнув двері на ключ, в Олі забилось серце, як у зловленої пташки.

— Що робити? Що робити, щоби не попасти в обридливі лапи розпустника?

Нагло мороз повіяв від розбитої шибки. Прискочила до вікна. Не чула ніякого холоду. Вискочила на футрину й подивилася наділ. Було з три аршини. Всеодно. Краще вмерти, як набратися такого стиду й стільки ганьби. Нема хвильки часу. Чула, як Распутін гандри-

чився з Кшесіньскою. Коли скінчить з Кшесіньскою, поверне до неї.

Скоро зодягнулася, отворила вікно й, не надумуючись, повисла на руках. Зіскочила й бігла наосліп, щоби якнайдалше втекти від дому ганьби. Не чула ніякого холоду. Навпаки, лиця в неї горіли, як на вогні. Нагло станула перед високою загородою. Спішилася. З поспіху кілька разів падала назад у рів, який викопано для кращого спаду води. Зачала дрижати й дзвонити зубами з переляку, як у пропасниці. Поцарапала себе об якісь корчі і змерзла в руки від льоду, який застиг на огорожі.

Останнім зусиллям піднеслася і впала всім тягарем тіла на вулицю. А там уже не стало їй даліше сил. Заплакала гіркими сльозами. Присіла при огорожі й хлипала. Стало їй себе так жаль, що розплакалася майже у весь голос.

Нагло замовкла. Злякалася, що вчують її плач, зловлять і назад приведуть! Скочила й бігла наперед себе, не памятаючи куди й як. Якась тінь припленталася до неї на розі вулиці.

Чула велику втому й невиносиму потребу якоїсь дружньої, помічної душі. Подивилась на тінь. І вона, та тінь, також хлипала. Хто це? Це-ж Ваня!

— Ваня! То ти? — спитала, щоб упевнитись.

Так! Це був Ваня!

— Ваня! Ти звідки тут узявся?

— Олю! Простіть, простіть мені! Я за вами постійно сліджу. Я все кинув. Я ходжу за вами, як тінь уже кілька місяців. Не гнівайтесь! Я хотів вас оберезти перед тим скотом. А сьогодні він узяв повозку й я здогадався, куди він вас поволік.

Слухала й голос його був їй прийнятний. Поволі почала приходити до себе, так, що зачинала сьак-так думати. Подумала, що до хати через браму може вертатися тільки зі знайомим мужчиною.

— Ваня!

— Що?

— Любиш мене?

Не відповів. Дивився на неї. Дивився й не вірив. Зложив перед нею руки, як до молитви:

— Страшенно!

— Зробиш щось для мене?

— Чого лиш забажаєте!

— Тут десь недалеко мусять бути казарми волинського полку. Знаєш?

— Знаю! А вам там чого?

— Там живе товариш мого брата, поручник Нікифор Горленко. Покличеш його?

Подивився щераз на неї і зімнявся з болю. Відвернув від неї своє обличчя, по якому скапували гарячі сльози.

— Чого плачеш, Ваня?

— Болить. Скажіть, Олю, може ви це знаєте. Скажіть, чи щастя завжди болить?

— Завжди! Якщо воно велике.

— То я дуже щасливий!

— Чому?

— Бо дуже болить і я дуже хочу вам на щось придатися.

— Так?

— Не вірите?

— Вірю.

І поцілувала його в самі уста, по яких спливали сльози. Поцілувала з вдячності.

— Ще! Олю! Олю! Ще! Це-ж вас нічого не коштує, а для мене... Боже! Боже! Я божеволію.

Нагло зрозуміла, що зробить йому тим поцілунком кривду. Не поцілувала.

Пішли тихо, як два птахи, котрим буря обломилла оба крила і вони самітні знайшлися над стрімкою пропастью, над якою ще недавно так сміло літали.

Спинилися перед казармами.

Він пішов під браму до дижурного підстаршини й попросив його, щоби покликали поручника Горленка. Мовляв, його сестра Ольга Павленко небезпечно захорувала й просить його, щоби негайно прийшов до неї.

Дижурний пішов, а вони чекали, аж прийде Нік. Мовчали. Незабаром вийшов Нік. Не знав, що говорити, коли побачив тих двоє перед собою. Мовчки подав їм руку. Чув, що тут щось сталося трагічне, та що не треба самому питати, аж поки самі не вияснять у чому діло.

Телігін якийсь час ішов разом з ними, а далі став.

— Мушу піти в іншу сторону — сказав.

Ольга подякувала йому за прислугу. Пішов. Скрутив у якусь бічну вулицю, а там чути було, як біг і біг, як божевільний.

На соборі біла одинадцята година.

IX.

Оля й Нік ішли довго побіч себе й мовчали. Останній відгомін кроків утікаючого перед самим собою Телігіна, сконав на однім закруті.

Нік не знав, як її питати, бо боявся рушити незнану струну болю, щоби не зойкнула серед ночі, як смертельний крик підстріленої чайки. А вона не знала, як розповісти йому про свою ганьбу, як почати, як говорити, щоби повірив неімовірному.

Думки кидалися, як салдат, пущений за кару через ряд з палками. Ішли, то віддаляючись, то наближаючись до себе.

— Ніку! Пане Ніку!

Старався їй відповісти, як мога лагідніше, щоби не насторожити в її серці сумнівів:

— Говоріть, Олю! — сказав ледви чутно.

— Все розкажу, нічого не вкрию! Повірите?

— Повірю! — відповів просто й щиро.

— Сьогодні стрінула мене страшна пригода.

— Бачу по вас.

Глянула на нього допитливо, щоби переконатися, чи тон його відповіді погоджується з виразом його очей. Але він похнюпив очі в землю і йшов легко похилений, наче приготований на тяжкий удар у плечі.

— Чи ви знаєте сотника Галліна?

Похилився від тих слів дещо більше.

— Ні. Але знаю, що між вами обоїма щось було.

— Микола Микитович вам розказував?

Дунав, що відповісти.

— Оцей божевільний Телігін просив мене, щоби я оберігав вас перед Галліном.

Згадка про Ваню осмілила Олю.

— Добрий хлопчисько Ваня.

Розмова знов обірвалася. Нікові було прикро.

Про щось друге тепер балакати — а не про те, що сталося, значило-б те саме, що говорити про весілля при домовині. Не було ради.

— Говоріть, Олю! — повторив Нік і сховав свої очі від неї, щоби її не бентежити.

Завважила той його відрух і те осмілило її.

— Ви знаєте, — говорила вона, — що я любила сотника Галліна?

— Не знаю. Не хочу знати! Я знаю, що він вгнїв за вами, а ви радо віддалились під його вплив, бо вам це може справляло приємність, вам, молодій дівчині. А чи ви його любили, то покажеться щойно потім.

— Тепер я його зненавиділа. Подумайте, він, підлий, використав мою несвідомість, щоби мене підступом доставити на оргію Распутінові. Сьогодні вечором завіз мене до циганської гостинниці й по дивнім якімсь обряді хотів... ах, що тут казати? Распутін своїми очима відобраз мені всю волю й тільки безмежний стид і жах і Маша Кшесінська, врятували мене від ганьби. Я визволилася зпід його впливу, вибила шибку з вікна й почала кричати рятунку. Він зачинив мене на ключ, а її почав лаяти й бити. Що могла я зробити? Чи могла я їй стати до помочі? Ні! Я втекла через вікно і оставила її там. Я не могла там вертатись. В мене не було сил. Я нікого, крім Вані, не стрінула по дорозі. А хочби була й стрінула, то чи могла я йому про все розказати?

Трохи відпочала. Він мовчав. По якійсь хвилі говорила знов:

— Вертатися я не могла в ніякому разі. Крім Кшесінської усі ждали на мою ганьбу, як на якийсь пир. Уже від початку насолоджувалися мною, заглядали мені в очі нахабно-влізливими та вибачливими поглядами. Я нічого злого не передбачувала. Вони всі начеб обмацували ціле моє тіло, а старець, як сатир у лісі, чатував на хвилю мойого знесилення. Ні! Я не могла сама туди вертатися й добре сталося, що нагадала собі про вас, та що стрінула Ваню. Я маю до вас, Ніку, прохання. Ради Бога, відведіть мене до хати й вертайте скоро до тої циганської гостинниці рятувати Машу, щоби вони їй там чогось злого не зробили.

Нік мовчав. На нього те оповідання робило помітне вражіння. Він сильно хвилювався, але не хотів, щоби вона це впізнала, чи по голосі, чи по словах, які міг незручно й необачно кинути. Він мовчки дав згоду вволити її прохання. Підійшов тільки ближче до неї і подав їй своє рамя. Приняла те рамя з вдячністю,

Йшли скоро, минаючи вулиці за вулицями й заняті своїми думками.

Вона не охолонула ще від жаху тої страшної ночі. Він мучився думками про свою безрадну любов.

Коли пращалися, завважив, що з її обличчя щезли рум'янці, а хоч був мороз, була бліда, блідонька й лишень ючі в неї набрали гарячкового блиску.

Запитався, чи хора. Сказала, що ні, хоч усім тілом тремтіла від гарячки. Пішла в хату, а він завернув.

Десь навинувся візник. Покликав його і сказав себе везти до циганської гостинниці.

Не застав там уже нікого. Всі гості розійшлись. Застав тільки поцарапаного Пороннікова з доволі великим гудзом на чолі.

Агент незвичайно широко й поетично представляв усі подробиці свого геройського бою в обороні життя і здоров'я Распутіна перед бандитами.

Він їх клав, як снопи. Кількох так і розторочив перед брамою. Але не міг встоятися проти кількакратної переваги ворогів.

Ті, котрих він розторочив перед брамою, так і не поважилися вступати в середину. Одного, найсильнішого з напасників, тримав увесь час за руки й пустив його щойно тоді, коли другі зачали втікати з хати, а він їх хотів переловити. Але їх було забагато і вони вивинулись й щезли в темрявах ночі.

Нік хотів дізнатися від агента, що сталося з Кшесінською, та чи вернулася спокійно до хати.

Агент запевнював, що там, де його поставлено на сторожі, там нікому нічого злого не може статися. Він Кшесінської не знає, але здогадується, що вона з усіма своїми християнськими чеснотами, спокійно повернулася додів. Всі гості пішли без жадної рани, тільки він один пострадав, як лицар без страху й закиду. Доказом є гудз на чолі.

Нік побачив, що в гостинниці вже нікого немає.

та що від агента нічого більше не довідається. Тому лишив дурня самого, та казав себе везти назад до казарм.

X.

По погано закінченому радінні, запрошені гості розійшлися скоро домів.

Галлін уснув скоро й добре. Остання подія не зробила на ньому великого вражіння. Не сподівався, щоправда, такої сили опору в Олі. Оцінював її типами Петрограду. Переаналізував випадки.

— Видко — подумав — що психіка київлянок трохи інша й тому мої рахунки не зійшлися.

Був незадоволений зі себе:

— А всежтаки я повинен був передбачити! Треба було лише мати на увазі те, як вона повела себе в часі першого свого побуту в мойому мешканні...

Рано Галлін встав доволі пізно, так, що ледви встиг прийти на час на зібрання в клубі промисловців, де хотів зустрінутися з деякими китами російського й закордонного фінансового та промислового світа. Там ставилися до нього доволі холодно, бо підозрівали в ньому прихильника сучасного режиму. Його поява в клубі саме сьогодні викликала підозріння, бо в клубі назначено на сьогодні таємне зібрання, для вирішення напрямних у відношенні до останнього урядового курсу. В останнім часі зайшло багато змін. Вернув Распутін, який після вилічення наслідника престолоа, здобув знов величезне значіння й повагу в царя і в цариці.

Щораз більше старої родовитої аристократії скупчувалося біля Распутіна. Вони щораз виразніше бачили, що війна зачинає для Росії приносити щораз більше

лиха. Користи з неї сподівалися уже мало, або й ніякої, а нарід хвилюється великими втратами, невдачами й надужиттями. Центральні держави спокушували уряд різними способами до заключення сепаратного миру. Распутінська група була за ним. Цар ще сумнівався, бо памятав свою святочну присягу перед Казанською Божою Матір'ю, що, не оглядаючись на ніякі втраги, буде вести війну аж до переможного кінця. Посли союзних держав увесь час побоювалися, що в царя не стане нервів і він піде по лінії распутінців.

Політичні впливи распутінців в останнім часі зростали. За літо й осінь в уряді послідували того рода зміни, що його склад наводив небезосновну тривогу на представників союзних держав.

Особливо поважно розумів небезпеку посол Англії Джордж Бікенен. Распутінці вважали його другим царем Росії, який правив опозицією, що гуртувалася біля Думи й союзу великих промисловців.

В одній з менших кімнат клубу зібралися відомі уже особи, учасники попередньої тайної наради промислової та земельної аристократії.

Нарадамі проводив банкир Калабанов. Відкриваючи засідання, він підкреслив вагу моменту, в якому рішається судьба Росії:

— Росія мусить бути нашим кличем понад усе. Коли матимемо до вибору, — чи цар, чи Росія — я виберу Росію — закінчив Калабанов.

Його слова стрінулися зі загальним одобренням.

Єпископ Гермоген знову-ж заявив, що понад царем і Росією є Бог, який усі свої ласки й повновласти в своїй доброті перелив на святу православну церкву. Перелляв головню на нього й на його прихильників. Але велика частина православних ієрархів знаходиться під диявольським впливом Распутіна. Свої успіхи завдячує Распутін не тільки диявольським силам,

але й Ізраїлеві, який хоче розбити російський нарід. Тому »бий жида і спасай Росію«.

І його промову прийняли приявні одобрююче. Тільки Обайлов, як звичайно, стрельнув дурницю. Він свою думку висловив одним реченням:

— Знаєте, панство, нам здався-би свій жид, свій диявол і свій Распутін.

Третій зчерги промовляв редактор і політик Мілюков.

— Розходження, які досі виявилися в дискусії, не є суттєві і їх легко усунути. Особливо легке порозуміння з представниками церкви. А конечно воно ще й з тої причини, що від останньої нашої наради багато змінилося й то в нашу некористь. Царя ми не врятуємо. Він весь у полоні в цариці, а цариця в Распутіна. Того клубка нам не розплутати! Ще в часі мира можна-би над тим подовбати. Тепер нема часу! Між Романовими не виджу нікого, про кого можна-би серйозно думати. Один Микола Миколаевич... Але до ролі конституційного монарха він не надається...

— Бо бе здорово в морду! — не втерпів, щоби не гукнути, Обайлов.

Мілюков махнув рукою, якби обганявся від мух.

— Ні! Не тому! -- Конституційний монарх має право бити в морду, але мусить ще бути політиком і мусить знати кого. А Микола Миколаевич це не політик, тільки генераліссімус...

Обайлов був сьогодні боево настроений і не мав охоти зрікатися слова. Він докінчив думку Мілюкова на свій спосіб:

— І замість ворожих, бе своїх генералів.

Мілюков скривився.

— Це надто проста формуловка складного політичного питання. Коли-б наш генераліссімус став царем...

— То зачав-би валити в морду ще й політиків та редакторів і спас-би Росію! — докінчив Обайлов.

Калабанов чув, що між Мілюковом і Обайловом може прийти до неприємного словного двобою. Він попросив бесідників, щоби собі не перебивали, а старалися свою думку висловити по черзі.

На таку пропозицію Обайлов не погоджувався і махнув безнадійно рукою. Він не був бесідником і не пробував ще ані разу в цілому своєму житті викладати своє становище в окремій промові перед більшим гуртом людей.

Уваги Обайлова насторожили проти нього Мілюкова. Хоч неоправдано. Обайлов був простодушний і любив прості ситуації. А тут, як казав він, ходять люди, як коти коло пасхального стола. Найбільше не любив Мілюкова за його вдачу.

— Та сказав-би просто: Отут сало! Ні! А він як той кіт. Наперед молиться, потім лиже собі лапку, а потім дре догори свій хвіст. Чого крутигь? Говори просто! Ох! Не люблю я тих політиків і редакторів.

Тимчасом Мілюков продовжував:

— Царського абсолютизму Росія довше не стерпить.

— Так, бо рече й реве британський лев! — скромно добавив Обайлов.

— Ні! — скочив, як опарений, Мілюков. — Ви помиляєтеся. Ви повинні були сказати: Так, бо рече вся російська сторона, всі свободолюбні громадяни і весь нарід. А коли ви вже натякаєте на амбасадора союзної держави, то він лише дивиться й не вмішується в наші внутрішні справи.

— Я нікого не обвинувачував! — запевнював Обайлов.

Мілюков продовжував:

— Мусимо між нами щиро признати, що Росія під теперішнім урядом дає тисяч причин, щоби наші

союзники тривожилися. Ви, високодостойні панове, ще мабуть не знаєте нічого про заходи фрайліни з Гльогніц?

Дехто гарячо притакував, дехто заперечив, а Обайлов безрадно мусів признати, що Мілюков багато більше знає, як він.

— Шупальці німецької пропаганди висовуються уже в сторону видних думських діячів. Знак, що ворог орієнтується, як глибоко розгніває наше багно і заполохує справжніх патріотів. Сьогодні фрайліна Васильчикова осмілилася уже зайти й до Родзянка!

Усі приявні здивувалися.

— Вона посміла кинути інтригу, що справжній ворог царя і Росії не в німецьких окопах, але...

Тут Мілюков важно затримався, чекаючи на відповідь приявних. А коли вони не виявляли охоти відгадувати, сам докінчив думку:

— Але в кімнатах одного зі союзних амбасадорів... Ціль тої інтриги очевидна і тим грізніша, що намагається правдоподібність свого підозріння обоснувати й оперти на помилковій тактиці нашого союзника з часів ще зперед пів століття тому. Сьогодні це очевидна нісенітниця!

Обайлов розпучливо розвів руками.

— Чим довше говорить, тим менше я розумію! — зітхнув.

Мілюков продовжував:

— Небезпека для Росії та для її перемоги над ворогами велика. Йде загроза прорвання усіх гребель. Прорветься в однім місці — залле нас усіх і не врятується, чи хто вміє, чи не вміє плавати. Закликаю усіх шляхотних людей витривати на всіх позиціях. Для обдумання плянів безпосереднього ділання попрошу ще тіснішу екзекутиву нашого товариства залишитися на окреме засідання.

В кімнаті остало кілька осіб, між ними Гермоген,

один великий князь, палкий і молодий князь Юсупов, генерал Кримов і Мілюков.

— Хто з панів заручить за Обайлова? — спитав Мілюков, коли вже знайшлися самі. — Він мені чомусь не подобається.

— Він рішуче наш. Патріот і дуже потрібна для нашої акції впливова людина — запевнював єпископ Гермоген.

— Свідоцтво патріота в нашому ділі не вистарчає. Нам треба наших людей, а патріоти це найбільш непевний і небезпечний елемент.

— Він наш! — твердо заявив ще раз єпископ Гермоген. — І врешті дурень, якого в усім переконаеш.

— Це зле! — завважив Мілюков. — Патріота можна переконати, розумного чоловіка можна також, але дурня ніколи. Панове, моя рада: від нього ми мусимо відкараськатися.

— Неможливо! — заявив ще раз Гермоген. — Це золота душа! Ви бачили, як попереднього разу він здемаскував охранника! Прекрасний чоловік! Врешті це представник дворянства і харчевий диктатор Петрограду...

Мілюков глибоко призадумався...

— Так! — пробурмотів він по деякій хвилині. — Без нього нам не обійтись! Але й пильнувати нам його треба, як ока в голові. А тепер, мої панове, до діла. Як знаєте, небезпека є велика!

— Так, це правда! — наполохано потвердив великий князь.

— Звідки маєте такі точні вісті? — запитав генерал Кримов.

— Сказати не можу.

— Я не з цікавості, але для перевірки точности.

— Вона точна на 100 відсотків.

— Що зробити? — запитав найпалкіший, бо наймолодший з усіх князь.

— Перекицьнути царя, а для Олексія призначити регента — завважив генерал Кримов.

— Ще час. Це наш остаточний і небезпечний хірургічний засіб. Погодімося покищо на щось менше ризиковне! — порадив Гермоген. — Ось хочби на те, щоби спрятати Распутіна.

— Я готов! — заявив князь.

— І я! Щоби рятувати династію і Росію! — доскочив великий князь.

— Це не буде добре, коли в убийство Распутіна вмотаються члени династії. Простолудин різно на той випадок ворожить. На руках членів династії не повинно бути крові.

— Собача кров не зашкодить!

— Саме кров скаженої собаки зашкодить.

— Нам нарід і Бог простить! — заявив єпископ Гермоген. — Я беру його на нашу совість.

— Добре! Але цей засіб ще не вистарчить. Треба, щоби до царя дійшла хвиля народнього гніву й примусила його опам'ятатись! — завважив Мілюков.

Усі призадумались.

— Коли-б це десь у Самарі або в Києві, то це легко уладити-би. А тут тяжко. Тут за мало євреїв!.. — журився Гермоген. — Усяку революційну ворохобню найлекше зачинати від жидівських погромів.

Х.

»Зеленому Петі« вуха за цілу ніч зівяли. Так кричали його гості. Він ласкаво усміхався до них і навіть не оглядався на двері, чи, бува, не ввійде туди поліціант, якого знадили-б сюди його говірливі та веселі гості.

»Зелений Петя« притупцьовував коло них:

— Го! Го! В Зеленого Петі, ти, Мотю, ріж

острим ножем Коросту, а ти, Коросто, реви, як апокаліптична бестія — то поліціант вам у мене вашої забави не перебе!

— Ох! дядю Петя! дяденьку Петя! Зелений пухирчику! — співав заплаканим голосом Мотя. — Не рїж мойого серця! Не нагадуй! Бо я мягкого серця й як розжалоблюсь, готов з тебе тельбухи випороти. Давай, Коросто, свою морду, поцілуємось. Прости, душечко христіянська!

— Прощаю! — ледви вибелкотів Короста. — А ти, Петя, нашій дружбі не мішай! Чув? Мерзото одна ходиш!?

— Не мішай! Чув? — підхопив Мотя. — Так. Кольнув він мене під ребро, правда? Але й відлизав! Як не знаєш, Петя, то мовчи, стерво ти плюгаве! Цей рахунок між нами вирівнаний! Правда? Коросто кохана!

— Вирівнаний! — притакнув Короста.

— Давай пику!

— Ура! — гукало ціле товариство, якому голови змякли, а язики задубіли. Пяні гості хитались за столом, як задумані жаби на хвилястім ставі коло берега.

Цїлувалися замашисто від уст до вуха, проклинали друг друга й визивали себе останніми словами...

Нагло стихли. Проміння ранного сонця вломилося через двері в гостинницю і білим крильцем метелика вдарило по задимлених чорнявих стінах. А за ним ввійшли в кабачок два статочно зодягнені панове. Сіли тихенько в другому куті гостинниці й почали шепотіти між собою, не позираючи зовсім, ні на господаря, ні на його пяних гостей.

— Щож? Погодилися? — запитав перший.

— Так! — відповів другий.

— Хто?

— Усі хотіли! І князь Юсупов і великий князь Дмитро Павлович і генерал Кримов. Але стало на тім, що діло узяв на себе єпископ Гермоген.

— Це добре, бо викликає найменш підозріння. Близчі виконавці?

— Чернець Гліодор, який виконає це з особистої пімсти.

— Розумію! Придумано геніяльно! Бажаю вам сильних нервів спасти Росію від сатани. Але це не вистарчає.

— ?

Перший пан нахилився до вуха другого і стишив ще більше голос:

— Вбийство Распутіна не звільнить Росії від панування його кліки.

— Щож робити?

— Треба ще політичного перевороту, а принайменше відповідного натиску для вимушення зміни режиму.

— Для перевороту тепер не пора, бо війна, а для натиску нема сили!

— Говорите, як дитина! Коли мусить бути натиск, то треба знайти силу.

— Великі князі розсварені, дворянство й урядництво перекуплене й здеморалізоване, а інтервенція Думи матиме успіх саме наоборот!

— Вулиця нехай заговорить!

— Вулиця не наша, а врешті сита й заспокоена воєнними додатками й причинками.

Перший таємничий гість підніс палець у гору. Він шепотів:

— Для вулиці багато не треба! Кілька розшифрованих скандалів і афер, дещо паприки і фантазії! І перестати її годувати! За тиждень бестія зареве.

Але в ту мить оба панове схопились на рівні ноги. На них кинулась п'яна юрба.

Короста ревів:

— Мотю! Братіку! Це він на мене так пальцем. Ти йому заїдь під ребро!

Мотя, плутаючи ногами, уже біг з різницьким ножем до першого пана і кричав до нього:

— Говори голосно, тварино лукава! Не змовляйтесь!
— За ним наступала вся інша згряя.

Оба панове нагло зрозуміли, що зайшло. Між їх столом і столом сусідів без їх вини виросла стіна пересердя. Переконувати п'яне брацтво було безнадійною справою. Виходу не було іншого, хіба пробиватись. Зрозумів це перший пан. Мотя щойно збирався до словного двобою, а вже скомлів з болю, бо з викрученої руки видерто йому його ніж.

— Пусти! Чорт твою матю! — ревів Мотя.

Захрупотіла кість і Мотя з безвладною зомлілою рукою корчився з болю по долівці й кричав, як різаний кабан:

— Убив! Замордував мене, сукин син! Дубінушка! Бий! Ох! ой, ой!

Короста намагався притиснути й перевалити другого гостя через лаву. Але по п'яному якось то йому не йшло. Нарешті оба перекинулись на другий бік лавки. Дубінушка дістав боксерський удар у шию, ловив воздух руками і привалив Коросту своїм тілом. З того скористав другий гість, став і скочив на четвертого різуну з кулаками.

Очевидячки, він не був спортсменом. Бив і відмахувався руками хаосліп. Але не був п'яний, як його вороги, тільки лютий. Заге його приятель, холодно використовував кожну хвилину, щоби дати своїм противникам лекцію боксу, чи джію-джітсу. Коли бачив, що зі землі встає Короста, пхнув останньому ворогові два розставлені пальці в очі.

Це був страшний удар. Поцілений бандит завизчав коротко, страшно і звалився з ніг. На решту п'яної зграї упав жах.

Як хто лежав, чи клячав, скомлів безпорадно й дро-

Як хто лежав, чи клячав, скомлів безпорадно й дрижав, як осикове листя.

Це все тривало одну мить. «Зелений Петя» прибіг гостям на поміч, та не було з ким битися.

— І яка-ж вами мати мордувала? — сердечним тоном питає він Коросту.

Короста хилився безпомічно, як новонароджений бичок при стіні.

Оба гості кинули Зеленому Петі якісь гроші на стіл і вийшли з кабачку змучені, але спокійні, якби нічого не сталося.

— Який чорт тебе намовляв зачіпатися з тими чортами?! — лаяв Мотя Коросту. — Бачиш, посікли нас на капуста й поломили нас, як качани.

Усі кинулись на Коросту. Але натрапили на осліпленого товариша, що лежав непритомний на долівці. Похилилися і завизчали хором різними голосами:

— Вбитий, вбитий!

Зелений Петя згорнув гроші й вернувся до своїх запитих гостей.

— Хто, хто вбитий?

І зараз прискочив до обомлілого Веровки й нахилився. Як бувалий чоловік, зрозумів, що сталося з Веровкою. Піднісся і сказав:

— Ліве око пропало, бо від великого пальця, але праве ще може вилиже.

Сказав і побіг за холодною водою. За хвилину повернув і зачав обстукувати Верьовку.

Тому з одного ока плила кров. Він прочунав, заревів знов і скрутився, як хробак.

— Болить! О горе, горе! Рятуйте мене, люди!

Його гласкали руками й словами:

— Ходи, братіку, не плач! Ми тебе не кинемо!

Вийшли збитою гамірливою громадою з коршми, перевалюючись один через одного безвладно й наче напомацьки, як хрущі в горшку.

XI.

Казарми Волинського полку перед «зорею». Відгороджені залізом, живоплотом і караулами від міста вояки сидять на постелях, покурюють і чекають на тих, що дістали сьогодні дозвіл на вихід до міста.

Два роки тому, ще півтора, ще навіть рік тому, залізна огорожа з живоплотом робила свою службу — затримувала буйні хвилі міського життєвого моря перед брамами казарм. Так, так! Це було зовсім інакше в часах, коли військо було більше для паради: коли в ньому служили самі тільки молоді хлопці, які ще й не лизнули життєвої гірчиці.

Тепер у тих казармах живуть у суміш вояки різного призову: від двадцять до сорок літ віку. Тож і не диво, що і від казарм віє на місто іншим духом.

Лискучі багнети, що недавно ще наганяли тривогу на страйкуючі лави робітництва, сьогодні наче-би померкли. Їх пережерла кров.

Сьогодні в сотника Сверєпова з кожним ранком в глибині душі зростає сумнів у всесильність дисципліни.

Перед ним щораз виразніше зарисовуються межі, до яких на людей ділає заполохування і терор.

До цієї пори вояк у нього був тільки «сірою худобинкою». Так його навчив генерал Драгоміров.

«Сіра худобинка» не сміла думати.

Але від кількох місяців сотника Сверєпова брала лють. Він чув, що «сіра худобинка» таки думає. Там під козирком сидить та небезпечна думка, коли вояк замість просто й покійно дивитися йому в очі, блудить очима по боках. Сьогодні трапилось нечуване.

Салдат Черевко блиснув дико очима на нього і смів йому гнівно заперечити:

— Я не худобинка!

Він по своїй звичаї віддав його в руки своїм

унтерофіцерам, які через годину вигнали з нього бунтарського духа. Але зате під козирками в цілій сотні вичитав він з гнівних блисків небезпечні думки.

Саме до салі, в якій, нахмурившись, сидів Черевко, вернув Лихорадько з міста.

— Ну! Щож? Подав? — запитав його Черевко.

— Подав.

— Як там Ксенька?

— Казала, щоб ти завтра до неї прийшов. То я їй розповів, що сьогодні з тобою було, та що цілий тиждень не пустять тебе з казарми.

Черевко нахмурився. А за тою хмарою зоріло. Полум'я гніву й ненависти!

— Сукін син! Пожди, голубчику! Розрахуємось ми ще з тобою! — грозив гнівно Сверепову Черевко.

— Кинь пока! — заспокоював його Лихорадько. — Тихо! Не кричи перед часом. Знаєш. Від грому повинь не грізна. Можна втекти. Краще, коли повинь схлине несподівано. Не втечуть! Ні! Ні один з катюг не втече! Не давай познаки перед часом!

— Немає, брате, терпцю більше. Що-ж зраділи?

— Дітвора, як ті вовченята, голодна на хліб кинулась. А батьки, то лиш подивились. І Ксеня також. Добре, що хоч діти мали на один вечір. А завтра, то новий день буде. Щось може нове принесе.

— Коби скоріш!

— Завтра страйк починається. Уже, кажуть, до живого допекло. Нарід голодний не шуткує! За Невою жінки поліціанта голими руками до безпритомности побили. Хотів чергу встановити. А хліб, то так і без грошей розібрали.

— Так і добре! Хліб ховають, а народові камінь глудати кажуть.

— Пекарі ще найменше. Але млинарі й дідичі. От, хто наживається!

Геть їх, к чорту, усіх! Усі спекулюють. А ти,

сіромом, за них бийся і кривавий піт лий! Ух! Як-же я їх усіх зненавидів!

— Кажуть, що на шість днів пасажирські потяги на Москву застановили, щоби звідтіль вантажні з харчами пустити.

— То може тепер уже хліб буде і Ксенька не плакатиме?

— Куди там? Майже на половину вагони порожні повернули. Дідичі, спекулянти й купці спекулюють. Все поховали. Дороговизна така зробилася, що бідному хібань з голоду здихай. А харчі на стаціях гниють. Зіпсутий товщ до миловарень повезли. А для народу нема! Ох і нужда-ж між робітництвом! За Невою робітники, як кістяки ходять, лишень очами світять. А щоки так і позападались.

— Якже так? Якже так можливо? Та-ж у нас, хочби на нашому Поділлі, хліба вбрід!

— Не довозять! — кажуть. Без смару, кажуть, машина не рушить! Вуголь і пара хабарю не пара! — кажуть.

Черевко подумав про Ксеню, яка голодує.

— Взяв-би зараз отой кріс і комусь з них проклятий лоб прикладом розчерепив-би. А потім нехай чорт бере все! — сказав лото.

— Так, братіку. Неправди то назбиралось, вище бань соборових. А чим більший ланцюх хабарництва вгорі «атечества», тим довша «очередь» нуждарів при харчевих крамницях.

— І коли-ж тому кінець?

Лихорадько оглянувся, чи, бува, хто не підслухує. А потім нахилився і шепнув:

— Микола Путіловець сказав, що вже незабаром. У них, то вже готово. Та в нас ще чимало роботи осталось. Через тиждень просив зайти до Задоріжного.

Трубачі заграли «зору». В кімнату входили останні, що повернулися з міста. Вони скоро роздягалися і кла-

лися спати. Дехто жартував, дехто лаявся. По коридорі сновигалась нічна сторожа. Повільно, нерадо, ліниво, сонно. Врешті й вони присідали десь у кутку і куняли.

Від постелі до постелі волочилися сонні мрії. Золоті, голубі, жовті й чорні.

До них вояки то усміхалися, то простягали за ними свої руки, то знов неспокійно від них відверталися, або і скрикували на їх вид дико й жахливо.

XII.

Три тижні Оля лежала без пам'яті. Три тижні не мала Марія Семенівна спокійної ночі, ні дня.

Не було коли дитині докоряти. Прибігла вистрашена, заполохана, біля дванадцятої вночі й вся тремтіла від пропасниці. Нагло безпомічно залилась сльозами й плакала й плакала, аж закололо її в грудях так, що вже ні плакати, ні говорити не могла.

Поклали її до ліжка, пообкладали ледом, бо гарячка так і біла з неї. Говорила без ладу, зривалася з постелі, заслонившись руками, якби боронилася перед лихом, і опадала з жалісним зойком безсильно знов на ліжко.

Осьтак лежала три тижні. Покликали лікаря.

Микола Микитович смутно похитував головою, часто сам сторожив біля ліжка, особливо тоді, коли Марія Семенівна виходила по закупню на місто, а Филимона не було в хаті.

Коли-б не син Степан, то в хаті панувала-б крайна нужда. Також другий син прислав гроші з фронту. Але все так подорожіло і так тяжко було щось на базарі купити, що Марію Семенівну нераз розпука брала.

Приходили всі знайомі, щоби спитати, чи легче стало Олі, чи прочуняла, а що каже лікар і чи чого

ще не треба. Приходив Нік, сідав при ліжку і вдивлявся в непритомну.

Радо віддав-би їй усю свою силу, щоб тільки подужала. Коли нікого не було в хаті, притулював свою дужу руку до її чола і радів, як дитина, коли бачив, як вона непритомно до нього всміхається.

Приходив кілька разів і Лебединський. Ставав над її ліжком і дивився на неї так, якби її щойно перший раз побачив.

Так змарніла, виделікатніла й така стала при цьому приваблива, що Тошко аж дивувався, чому до цієї пори він цього не завважував.

Дуже Лебединському жаль було старого Филимона. Геть подався від того часу, коли захоріла Оля.

Ночами пересиджував біля ліжка, заступав Марію Семенівну, а днем ішов до праці. Пожовк, висох за кілька днів, виглядав, як кістяк.

Був-би й він розхорувався на добре, але вибух страйк і в старого зашанувались сили. Часто виручував Марію Семенівну в закупні харчів. Терпеливо вчікував у «черзі», поки крамницю відчинять і поки на нього не прийде черга.

Довгі літа сяк-так щасливого, спокійного родинного життя нагромадили в ньому стільки душевного спокою, що старому ставало дивно, чого це такий довкруги нього знімається шум, звідкіля в народі набирається стільки гніву й пересердя і чому щораз частіше пошіптують, що «без революції добра не буде»!

— А революція добро? — запитував він, пригадуючи, скільки сам набідився по 1905 році.

Йому відповідають:

— Революції, дядю, треба, бо жити стало тяжко.

— А по революції, думаєте, стане легче? І я так думав та світа не перевернув. Одним одно лихо остало, що на тисячі верстов мене від мого рідного Дніпра відкинуло. А це, говорю вам, велика втрата!

— Ви, діду, старієтесь, то вас земля тягне, а нам до землі ще далеко, а такого життя терпіти не годен.

Питав старий Лебединського, чи цар знає, що нарід голодний і злий і бунтується. Робітництво страйкує, бо за той заробіток, що йому дають, вижити не може.

Лебединський старався старому вияснити, що зробив царський уряд, щоби охоронити нарід перед дорожнечою і спекуляцією.

— Заборонили перевозити харчеві продукти з губернії у губернію та настановили тверді ціни. Хотіли буцімто добре, а вийшло зле. По твердих цінах ніхто не хоче до міст довозити продуктів. Ланцюх такий довгий створили, що за спекуляцію тільки тих останніх, за марну копійчину по судах тягають. А ті, що на початку того ланцюха сидять і мільйони рублів у кишені ховають, ті цупко за руку тримаються й їх досягнути тяжко.

— Суд не досягне!! Але є ще суд народу. А той суд страшніший!? А що, коли нарід схоче їх сам досягнути? — спитав Филімон.

— Біда, що терпеливого народу є більше, як неспокійного. Голодний без розуму, а ситий з розумом. Голодний лютий, але безборонний. А ситі всі озброєні. Ситі голодних не розуміють і єдність між ситими більша. Голодні слабі й ситі покищо не потребують боятися голодних!

Тут у розмову втручався Микола Микитович:

— Але інколи ситий так опухне, що оглухне! І не чує! І за опасеним салом не бачить, що довкруги нього діється. Заводи, базарі й вулиці вже гудуть. Ви того між офіцерами не чуєте і не бачите і з Царського Села цього не видно.

В тій хвилині Оля піднесла очі. Від кількох неділь уперше подивилась вона притомно.

— Тату! Тошку! Що зі мною?

— Нічого! Дитинко! Нічого! Ти хора, дуже хоренька! А болить? А де?

Старий гладив її головку і сльози капали йому з очей. А вона лапала ті сльози своїми дрібними вихудженими ручками і всміхалася до батька. Смуток і біль з усмішкою змагалися на її блідому обличчі. В кімнаті від цієї усмішки стало радісно, як від соняшного проміння, що показується зпоза хмар по кількатижневій слоті.

Лебединський стояв збоку й, як ласун, їв Олю очами.

— Що за диво? — запитував він себе.

Він дивувався, як то так нагло в його очах Оля з дитини стала жінкою.

— Тошку! — спитала тихо Оля. — А Ніка тут нема?

— Ні, Люно! Нема!

— Я йому стільки маю розказати!

— Прийде! Незабаром прийде. Щодня заглядає. І сьогодні прийде! — запевнював Олю Филимон.

Лебединський щось подумав, зібрався, попрощався і вийшов.

Ішов скоро в сторону Царського Села. Сніжна заметіль була йому просто в лице. А йому здавалося, що це дальше перед ним та біла подушечка, на якій спочивала хора голівка Олі. І всюди ця смутна її усмішка.

XIII.

Вже восьмий день страйкують робітники у Путіловських фабриках оружжа. Домагаються виплати залеглої заробітньої платні й підвишки дотеперішньої. З дотеперішньої платні вижити не можна.

Ще поки вибух страйк, робітництво вислало до дирекції свою делегацію, яка докладно зясувала нужду між робітництвом. Делегація запевнювала, що робітниц-

тво розуміє вагу хвилі. Знає, що кожний день страйку в фабриках муніциї у часі війни рівняється десяткам убитих російських вояків на воєнних фронтах. Делегація знає, що позбавлені муніциї боеві лінії є виставлені на найбільшу небезпеку. Але фронт далеко, а власні діти, що пухнуть з голоду, близько. Так близько, що ані вух не затулиш, ані очей собі не вибереш, аби не дивитися на їх муку. Нехай дирекція зрозуміє положення робітництва.

Дирекція відповіла, що нічого порадити не може. Йї Русько-Азіятський Банк відмовив 36 мільйонів кредиту. Дирекція звернулася до уряду з проханням допомогти. Уряд і цар хоче дирекції допомогти, але думські послы, яким проводить Родзянко, не хочуть.

— Ідіть до них!

— Ми вже ходили! — відповіла делегація.

— І щож?

— Родзянко заявив, що з вашого боку це звичайний шантаж.

— Це брехня! З якого приводу він сміє кидати таке обвинувачення?!

— Він каже, що Путілов є директором Русько-Азіятського Банку. Він переконав нас, що Нева до дна не замерзне, коли права кишеня Путілова позичить лівій кишені Путілова навіть більше, як 36 мільйонів!

— Вам фальшиво пояснили. Це політична інтрига і шантаж. Відомо, що Путілов не є власником Русько-Азіятського Банку.

— Але є його директором.

— Одним з директорів, який сам не рішає.

— А що, коли вам заявимо, що Дума запропонує секвестр Путіловських фабрик?

— Оце-ж і буде правдивий шантаж! Але це ще й безглуздя, яке коштуватиме уряд більше, як 36 мільйонів рублів!

Делегати, то блідли, то червоніли з гніву. Вони говорили:

— Ми не прийшли тут, щоби між вами робити суд. З усього для робітництва ясно виходить одно: верхівка беться, а з народу семей піт і передпоследна скапує крапля крові. Горе вам на горі, коли ті з низів пічнуть самі шукати виходу з голоду і нужди.

Члени дирекції смутно похитували головами. Вони так начебто й погоджувалися з думкою робітництва, що справа є поважна та що загрожує велика небезпека. Вони запевнювали делегатів:

— Не ми, але вони винні!

Так почався страйк.

Перші три, чотири дні пройшли спокійно. Але з кожним днем вичерпувалися харчеві й грошові запаси в робітничих хатах і вичерпувався терпець. Щораз більше громадилося гуртків по вулицях і щораз неспокійніше рухалися людські муравлища, що збиралися перед брамами та на базарах.

Купці заглядали робітникам в очі й зачиняли свої крамниці. Не подобалися купцям злі заміри в робітничих очах, особливо тоді, коли збиралися вони гуртками разом з жінками.

Як жінка завизчить, то на масу її крик ділає, як сигнал до бою.

Пекар Делкін обережно виглядав через закурене, запорошене, запавутинене вікно. Від самого ранку слідив він за товпою, яка зібралася перед дверима його крамниці. Боявся її відчиняти тоді, коли ще було темно, а тепер ще більше боїться. І відчиняти зле і не відчиняти небезпечно.

— І навіщо мені було тут сьогодні приходити? — лаяв себе в душі. — І так діла ніякого не могло бути. Всі купували-би, але на борг, а мені то боргу нема.

— Відчиняй! — гудів якийсь бас знадвору.

— Не кричи! Бачиш, що господаря нема! — сердив-

ся другий. — Нажився, то йому не спішно. Або то йому голод кишки скручує? Ні! Це тебе болить, не його! А ти, брат, на нього чекай, як на графа, і морду тримай!

— Ти їм кров з серця давай і всеодно вони з тобою гірше, як з худобиною поводяться.

— Правда! Бо худобу годують, а ти людина, ти їх не коштуєш. На твоє місце прийде двадцять! Ти можеш здихати! Тобою не потурбуються!

— То, брате, буржуазія так з нами виробляє!

— Хто, кажеш, хто?

— Буржуазія!

— Хто вона така?

— От, не розуміє! Та ось усі ті пани, що кров нашу пють. Ми працюємо, а вони нашу працю в кишеню і в ненаситне горло.

— Тому в них кишені отакі, а черева, як церковні бані.

Одна жінка пильно прислухувалася розмові. Вона від самого ранку ждала, щоби Делкін відчинив крамницю з печивом. Була одна з перших у тій черзі. То була Ксенина мама. Висушена, з підкруженими очима. До цієї пори чекала мовчки й терпеливо. Завзято обороняла своє місце в черзі, щоби хтось другий її не випередив. Знала, що така її доля. Що так мусить чекати. Чоловік її політику грає, страйкує, то вона й її діти через нього голодують. Та не було то з тим усім якось так просто. Бо не всю вину за ту біду можна було на чоловіка зіпхати. Як була праця, то завжди працював. Пити не пив, а грошей всеодно не ставало, бо все в руках дорожило. Аж тепер щось розсвітилося їй у голові. Довідалася, хто винен. Але не могла спокійно й до кінця розжувати новооб'явленої правди. Від якої пів години перешкоджують їй якісь три голодранці. Вона бита на такі штуки. Їх збирається трьох-чотирьох завадіяк і де задовгий хвіст у черзі, то проривають

його в якомусь місці, щоби бути напереді. Повстає бійка, поліція не вміщується, бо боїться. І вкінці-кінців усе, що до бійки неохоче або слабше, відштовхнене від черги, з порожніми руками мусить вертатися до хати. Та в неї голод у хаті був такий великий, що рішила трупсм упасти і не дати свого місця.

Нагло побачила Делкіна, як необачно показав свою голову; за запорошеною шибкою крамниці.

Доведена до розпуки голодом у хаті і небезпекою втрачення місця, вона люто оставила чергу і прискочила до шибки:

— Відчиняй, проклята ти «буржуазіє»! Чого мучиш нас? Відчиняй!

І з усієї сили, не знаючи, що робить і що може себе покалічити, вдарила кулаком у шибку.

Поліціант, що пильнував черги, скочив, щоби арештувати жінку, яка зробила шкоду.

Але вся черга заревла:

— Не бий! Не вільно бити! — і рушила масою вперед.

— Мотю! — кричав Короста. — Ти йому під ребро! — аби не перешкоджував.

Мотя уже гатив якимсь залізом поліціанта по голові.

— Братіки! — боронився поліціант. — Пощадіть! Щож я винен? Я в службі.

Але удари сипалися на нього скажено. Аж залитий кровю упав. Тоді його залишили.

Короста з Дубінушкою виважували двері від крамниці. Товпа з ревом ввалила в середину.

Делкін дрижав. Німий і блідий, як стіна, стояв за шафою. Лава з піднесеними руками рушила до нього.

Але це Корості не подобалося. Став на середині крамниці, підніс руку вгору і переняв команду:

— Слухайте! Крови не проливаймо! Досить!.. По хлібцеві! По одному хлібушкові і в хату до діточок...

Нахилився до коша, узяв один і другий і третій хліб у руки і подавав його одному, другий, третій. Лагідно і спокійно.

Руки слухняно витягнулися до нього і хапчиво тягнули бохонки за бохонками. А потім десять, двадцять, тридцять рук висунулось до кошів з печивом. Маса тратувала по собі, душила себе, виштовхувала, виохкувала, проклинала. Хтось просився, хтось кричав з болю, інший запевнював, що для всіх стане, нехай пождуть. Але його не слухали.

Мотя з Дубінушкою з ножиками приступили до Делкіна, що старався притулитися до стіни.

— Тут, «галубчик», твоя смерть або життя! — зашипів Мотя, прижмурюючи очі.

Делкін спромігся тільки зойкнути.

— Рятуйся! — засичав Дубінушка.

— Як? — тяжко зітхаючи, запитав Делкін.

— Тягни, що лиш у штанах маєш, а ми тебе оборонимо!

При цьому зробив рух, що обшукує кишені.

До них летів уже Короста. Ніхто ними трьома вже не цікавився.

Делкін виняв кабзу і дав усе, що мав.

Мотя, Короста і Дубінушка стояли при ньому, аж поки випорожнилися усі коші й вся крамниця. Потішали його. Коли вже ні одного хлібця й ані одного гостя не стало:

— Ну, а тепер, бувай нам здоров, друже! Бачиш, що при нашій помочі ти вийшов ціло. А подивись, що робить твій поліціант.

І потягли його та показали йому закривавленого поліціанта, який харчав і неспокійно підкидав ногами.

— Подякуй приятелям, що так з тобою не сталося!

— Ох! Приятелі мої! Сердешні мої! — заплакав Делкін.

XIV.

Нік непорушно сидів у своїй кімнаті. Тісно з тугою між стінами, але й неохота десь за містом талapati по весняному болоті в полі. Думав про Олю. Прийшов до висновку, що треба більше відваги, щоби впіймати щастя, як витримати в бої на фронті.

Уже здавалось йому, що Оля його. Було це тої морозної ночі, коли заполохана, стривожена, прибігла вона до нього, як та мацінька пташка, що вспіла між густим ріщям сховатися перед яструбом. Аж попала в руки чоловікові. І серце в неї так тіпається і не розуміє уже нічого і так безтямно тривожно глядить заляканими очима, що аж серце стискає той погляд.

— Що за диво?! — уже не перший раз завдає собі Нік оце настирливе питання і не знаходить на нього відповіді.

Якийсь чудодійний флюїд рідної землі бе на нього від Олі. Гляне їй в очі, не тямить уже себе: чи це лан льняного цвіту, чи Дніпро, який голубою лентою шукає по обрію за своїм морем.

Віє від неї запахом свіжого степу, який його опянює і... тривожить. Хвилями мелькне йому думка про Галліна. Зараз за Галліном стає чорна рознуздана тіль Ра-спутіна. Нік стискає гнівно кулаки, розуміє, що його гнів безрадний. Він зробив-би все, що потрібне, та не знає що. Зростає у ньому непереломна охота пірвати Олю на руки і бігти з нею з Петрограду без затримки у святий Київ.

Підшкірною водою заливає Нікові серце сумнів.

— Яке я маю право до Олі?

— Маю право! — відповідає сам собі. — Право приятеля хлопячих літ і...

Дальше за цей поріг Нік піти не має відваги. Робиться йому моторошно на душі. В голові зараз йому макітриться від думок. З тих думок побудував собі не-

щодавно палати, а сьогодні бачить, що з палат ледви чи халабуда осталася. Дошкульний і жалкий, як колючка сумнів, розвалив побудовані з мрій палати. І розкинув, як скажений звір, ще й ту халабуду, яка осталася Нікові на спомин того дня, коли знайшовся біля Олі.

— Ти гнівний на мене, Ніку?

— Завіщо? — здивувався.

— За те, що я вам усім завдала стільки болю. Але-ж я невинна. Я не знала, що люди можуть бути такі підлі.

Вона боязко дивилася Нікові в очі. Її очі ставали щораз більше каламутні й залились потоком сліз. Вона схлипувала й дрижала на всьому тілі, а холодний піт виступив їй на бліде чоло.

Нік злякався. Не знав, як втишувати те дівоче горе і боявся, що нагле зворушення хорій зашкодить. Він узяв її обі ручки і, як умів найделікатніше, заспокоював її:

— Ну, годі! Олю! Нуж-бо годі! Ніхто тут крім мене не знає про твою пригоду. Я не говорив стареньким, бо не хотів їх турбувати.

Подивилася на нього з вдячністю. На її заплаканим личку появилася щаслива усмішка.

Вона притягнула його дужу руку до свого серця, ласкала її дрібними пучками і шептала:

— Мій добрий! Який ти коханий, мій Ніку!

Підняла свою головку й притулила її до його рамени. Під рукою чув тепло її тіла й... втік.

Як умів, наймакше висунув руку зпід її головки, бо вона зачала йому тремтіти, бо чув, що вже не володіє нею, ані своєю волею, що ще хвилиною і він безтямно пічне цілувати Олю й ошаліє до решти.

Він страшно засоромився і витягнув руку.

— Ти гнівний, Ніку?

Подивилася на нього і наполохалася тої порож-

нечі, що нагло прорвала безсловну мову їхніх серць. Злякалася, що зганить її жагу до пестощів.

Йому-ж рука горіла. Ховався зі своїми очами перед нею, аби не вчитала, скільки в них було спраги за нею та щоби не впізнала, що ще хвилинка і він не міг би вже був себе погамувати. Боявся, щоб не побачила в нього диких інстинктів Галліна і Распутіна. До цього-ж надто поважав старого Филимона й Марію Семенівну.

— Але-ж, Олю, заспокійся! Тобі треба спокою. Ніхто-ж на тебе не гнівається. Ніхто, моя пташечко!

Він лагідно укоськував її.

Коли вона шукала за його очами, щоби впізнати, чи щиро він це говорить, то він утік з ними, бо не був певний, чи вона зрозуміє їх гарячу мову.

Щоби відвернути її увагу, та не розхитувати її нервів, Нік розказував їй про робітничі заворушення в місті, про зростаючу дорожнечу харчевих продуктів, про страйки та інші новини з міста. Коли-ж побачив, що вона стомлена, то попрощався і вийшов.

На вулиці оглянувся і побачив, як у браму входив Лебединський.

Тошко його не бачив і Нік не мав охоти з ним зачинати розмову. Щось кольнуло його:

— Зачасто чомусь Тошко відвідує тепер Павленків. Давніше цього не бувало.

Тяжкі думки обсіли голову Ніка. За думками поволіклися й сумніви. Вони увійшли з Ніком у його квартиру. Розгосподарились і видно, що на довше. Цілими ночами пнялися по стінах і вижолоблювали в них глибокі зашкалубини. В тих зашкалубинах поринали Нікові палати, а виповзали з них їдовиті змії.

XV.

У Тошковім серці знов запалахкотіла любов. Усі дотеперішні лобитки видались йому зелененькими, дурненькими й п'яненькими, як святойванські вогники: без вогню і без болю. Та останнє кохання нагло задерло його тигровими пазурами, випалило всю нудьгу, знівечило всі попередні розкоші й стануло в його хаті, як володарка.

Уже думав, що в безлічі менше або більше пориваючих любовних пригод та привабливих жінок вигоріло його серце і ніщо не розпалить у ньому пожару. Аж тепер зрозумів, що є доля, від якої хильцем не втечеш, що є вогні, які горять і не спалюються. Несподівано для нього самого, щось, як опущене котеня, стануло перед дверима його мешкання. І нявкає. Усю ніч нявкає. Ще він борониться, ще затулює собі вуха. Але воно вже в хаті. Уже впилило в нього свої пронизливі, розмолено-русалчині очі. І він припадає до них, як ранений вояк до землі...

Тошко ще борониться. Він неспокійний. Десь чув, що є небезпечні жінки, в яких уосіблена жіночість, ніжність і невинність усіх полонять, нікого не щадять, ніодному не віддаються...

На всіх стінах її очі. Ніч темна, занавіси опущені. Тошко підноситься з постелі. Хотів-би забути про Олю, та не може. Намагається викликати минулі любові з іншими жінками. Тепер вони всі видаються бліді, безкровні. А були такі пориваючі.

Витягає з благанням руки в її сторону і шепче:

— Палить мене спрага за тобою. Усі ви викликали в мені тугу. Коли згадаю, скільки муки завдавали ви мені літними місяцями, то щойно тепер починаю розуміти, що все те було тільки полум'ям сірника в порівнанні до тої жарі лукової лампи, яка горить у мені (сьогодні... в хвилині, коли саме ти є десь недалеко мене.

Тошко аж стрепенувся, коли почув свій власний голос у самотній кімнаті.

— Погано зі мною! — подумав. — Це трапляється мені уперше.

Замеркотіли, зашугали, затріпотіли знов перед його очами якись уста, чийсь очі, дрижачі руки.

Став, зодягнувся і вийшов на вулицю. Пахло у воздуху надходячою весною.

Свіжий воздух дещо заспокоїв його.

Вернувся, поклався і заснув. Біг кудись ярами, дебрами, купався в морі й втівав безпомічно перед корабельною шрубою, що грозила потягнути його в свій вир. Якась пані подала йому білою ручкою сутозолоту лину і витягнула його на гору.

Приглянувся — Оля. І нагло зникла.

Цілий день виринала йому перед очима. Над вечором затягнуло його знов до Павленків.

Застав усіх у хаті крім Миколи Микитовича. Був з того радий, бо не любив того вічно похнюпленого »мурла«. Старенькі, як звичайно, привитали його дуже радо.

Рада була й Оля, яка вже встала з ліжка і зовсім майже прийшла до здоровля.

Змінилася дещо на лиці від останньої недуги. Ледви помітну смужку болю оставила слабість на її устах. Якимсь павутинним серпанком смутку затяглось її чоло. І десь ділися її дівочі довірливі очі. Іноді в найбільш спокійну хвилину в її очах виблискують острі невмолимі, жорстокі, сталеві ножі. І це підлощило, але й приваблювало Лебединського.

Оля розказувала йому, що прийшов лист від Степана, що його полк перекинули з Галичини на Волинь, та що з цього Степан дуже невдоволений.

Лепетала біля нього весела, жива й аж пашила свіжістю. Дивився і не виходив з дива, яка з неї перелестонька зробилася.

Перехилилася через поручча крісла і тицяла йому Степанового листа:

— Ходи сюди, гвардійчику! Подивись! Наш Степанчик у якійсь галичанці утопився. Бачиш? Зовсім на українську моду перейшов.

Показувала йому Степана, який сфотографувався у вишиваній українській сорочці.

Нагло споважніла.

— Тончику! Скажи! Чого Нік уже четвертий тиждень не показується у нас?

Лебединський нахмурився і нерado відповів.

— Не знаю! Мабуть у нього тепер більше діла. Новий набір новобранців на фронт вишколюють. А тобі до нього важне діло?

— Прикро, що не приходить. Він такий добрий. Я хотіла би йому зробити приемність.

— Гов, аж так?

Лебединський допитливо дивився їй в очі. Вона, за своїми думками задивилася вдаль і, не звертаючи уваги на його підхвотливе питання, продовжувала:

— Степан прислав для нього кілька нових українських книжок з Галичини. Нік страшно ними зрадіє! А він такий гарний тоді робиться, як Україною розміється... У нім тоді можна й справді залюбитися.

— Невже-ж? — насмішливо, як йому здавалося, шпигнув її Лебединський.

Нагло якби йому щось стрілило до голови, зірвався, попращався і вилетів з хати.

Його поспіх наполохав Марію Семенівну. Занепокоена, стала випитуватися, що таке зайшло між ними.

— Кажу-ж тобі, мамо, що нічого. Ані я його не образила, ані не знаю, що йому таке сталося.

— Ей-бо, ти з ними щось недобре затіваєш. Тож з ними вже треба уважно і з церемоніями. Це тобі, дитинко, не діточі часи. Вони вже поважні люди й на становищі. Колись так був у тебе Нік і загнувався,

І вже не показується. А тепер оце з Тошком історія.

І довго ще в ніч гнівлася Марія Семенівна на Олю.
— А чи-ж я винна? — запитувала Оля.

XV.

Була неділя, повна весняного сонця. Навіть у Петрограді пахло вогкою землею.

В такий час Ніка тягнуло на широкі поля, за місто. Виходив, але вертав незадоволений. Не було тої глибокої пшеничної зелені біля Петрограду, що шовком вкриває на весну поля на Україні. Тут денедє тільки жито на полях. А жито холодне, студене. Пшеничка-ж тепла. Ласкає серце й успокоює тугу, яка в Ніковій душі змагається з кожною весною. Це так кличе його до себе український степ, сестра й мати. І могила батькова на сільським цвинтарищі й вона має йому щось сказати. І Гребенівка його кличе. Тягне Ніка незвичайна сила скупатися в українській стихії, вслухуватися в мову сіл.

Сьогодні рано відійшла з полку ще одна сотня на боевий фронт у Галичину. А з нею відійшов брат Олі, Юстин Павленко. Виряжали ту сотню з промовами, співом, з усіма парадами. Так само, як на початку війни.

Але це була вже тільки тінь з тих сотень, що відходили на фронт 1914 року.

»За царя і вітчину«! — Ті слова заливали колись цілу грудь і не було в ній місця для сумнівів. »Ура«! — одноманітним роздзвоном лунало сотнями, полками, арміями. Сьогодні кричала одна тільки сотня, — а те »ура« розхляпувалося, як болото від пуги, що випадає погоничеві з рук. Таке »ура« не злякає ворога та і не підбадьорить уже вмліваючих. Хіба роззлобить.

— За чийого царя, за чие отечество? — насувалися одна за одною вперті думки.

— І проти кого? Може проти рідного брата з тої сторони Збруча! Чи справді це моя і його спільна

справа? — зумчили такі думки, як докучливі осінні мухи, проти котрих, хоч і як обганяєшся — всеодно вони повертаються.

А й третя думка ще підгризала сумління:

— Ще недавно думалось, що після такого пролиття моря крові буде щастя в брід, а волі стане для всіх, як соняшного проміння. Що Росія, сама щаслива, обділить усіх і волею і щастям. Майоріли й лебеніли ті надії на самім початку війни. Та заступили їх хмари вже з першими перемогами російської армії в Галичині. А тепер, то скарлючилися ті надії, як діточі гумові забавки у вогні...

Нік полинув думками на Україну. Села за селами чистісенські, ріднесенські. І Дніпро. Яка сила в тій ріці! Як розпирає те могутнє слово! Ломить ледові окуви і шумить і бурлить і не дається зимі.

Нагло думка:

— І нарід наш не дається. Двісті з половиною літ не дається. Не обтурчився, не обмосковився. Сметанку (тільки з нього злизали. Важна справа та, щоби в неволі не забув про волю. Та ні! Не забув!

Нік знов заглибився у споминах. Там, у Карпатах, це було. Тоді ще йшов він здобувати волю для всіх Словян. Там біля Урича треба було проломити ворожий опір. Тоді замість московського »ребята«! вирвалось йому з трудей старокозацьке:

— Ану-бо, хлопці-молодці!

На ті слова рідної команди, його вояки полетіли, як розшалілий вихор...

Рідне слово має свою силу, щось, як її має рідний степ... Воно манить, зове і вимагає. І рве за собою.

Нагло защеміло в його серці. Так захотілось йому узяти Олю за стан і повести її межею у Гребенівку:

»Одчиняй, мати, хату«...

До кімнати ввійшов Говдiєнко.

— Підемо, пане поручнику!?

— Підемо! — відповів Нік розгублено.

Довго йшли мовчки. Минали вулиці за вулицями. Ніч шарами падала на місто. Перед ними щораз менші домики і щораз більше стрічалось по дорозі людей похнюплених, суворих, зі сердитими худощавими обличчями. Десь за углом розгойдалася гармошка та видукували вояки. Нікові здавалося, що гармошка розлючує похнюплених людей, та що вони всі з ненавистю дивляться саме на нього.

Нарешті опинилися в якійсь хаті. В кімнаті сиділо біля десяти осіб. Були два якісь старшини, трьох чи чотирьох підстаршин та рядовиків і кількох робітників. Між ними сидів старий, сивий дідуган з розпатланим волоссям. В хаті так накурено, що за димом ледви видно людей. Між приявними побачив Нік кількох знайомих: Микитовича, Черевка і Лихорадька. Говдiєнко і Нік підходили до кожного з приявних і подавали їм руки. А тамті сильно стискали їм руки і всміхалися до них по дружньому, якби вже давно, давно їх знали.

— Сьогодні нікого уже більше не буде? — запитав Говдiєнка дідуган.

— Це вже всі! — відповів Говдiєнко.

— Хто ще цього не знає — почав дідуган — нехай довідається. Царська Росія, що підступно і зрадливо зрабувала Україні її козацькі вольности, уже харчить. Легаві й гончі пси збіглися коло престола свого нездарного царя. Відаючись у кістки і мясо народнього організму, так вони зажерлися між собою, що й не бачуть, яке довкруги них знялося море гніву. Прийде пора і то недалеко на розрахунок усього народу з царським режимом і зокрема на розрахунок України з Московщиною.

Нік заслухався у мову дідугана. Від першого погляду цей старий прикував Нікову увагу до своєї особи. Сивий, плечистий і на лиці здоровий, наче-б йому було найвище 50 літ. Усі довірливо слухали його слів,

які ділали, як розпалене олово. В його словах кипів бунт, шумів борвій і горіли блискавиці.

— Відкіля я його знаю? — дивувався Нік.

Старий говорив:

— Нам вирвали булаву, а наложили кайдани. Де ділася стара козацька воля? Заковязла сердешна, попавши в лабети північного медведя. Безсоромно шкірить зуби п'яне панство. Воно сите. Пережерлось і перепилось. Зледаціло на лежаному хлібі. А нам, що голодні волі й хліба, воно приказує цілувати пужално. Досить сорому! Знікчемніємо у невольницькім гніві, коли не захочемо здобути волі, що її загубили на степах України.

Нагло в старого вогнями засвітилося в очах. Він увесь перехилився і, вдивляючись у даль, жилавою дужою рукою показував далекі шляхи, на які провадив своїх слухачів:

— Чуєте? Земляки! Чи чуєте? Там он терпигь, аж пороги рве наш Дніпро у тузі за вільним Запоріжжам. Не приймає український степ кісток козацьких, що загирили його волю. Ні покорою, ні панщиною, ні нуждою не спокутують нащадки реєстрових свого гріху за Сулиму. Не поросте степ, що покритв собою ганьбу Золотаренків, Сомків, Андібєрів. Поки не заведуть нового братерського ладу на вільній Україні... добра не буде!

Нікові думки поневільно помчали за старигановою рукою. Поринали в минулому. Всюди ніч і ще гірше ночі. Зрада і погоня за наживою коштом братньої кривди і крови.

— Чого водиш нас, діду, лиш найтемнішими закармаками нашої історії? — думав Нік.

— Доволі проти добра лихові на поміч ставати! Коли лихо оп'яніє, не ставайте на місці лиха, але єдняйтеся до змагання за побіду добра! Товариство! Настала пора для козацьких нащадків зняти ганьбу століть з українських земель. Царат очманів від своєї століт-

ньої гріховної політики. Пора нам до бою зеднатися за нашу справу, за нашу волю, за нашу землю! Чи ви готові?

Усі по черзі ставали. Підходили по одному до старого і впевняли його:

— Ми готові!

Подавали йому руку і в святочному скупченні повертали на свої місця.

Підійшов і Нік і зложив ту саму присягу. Коли подивився старому зблизька в очі, нагло мигнув йому перед очами Дніпро. Раптом пригадав собі все. Це-ж той старий дивний дідуган, що вирятував його з Дніпрової хвилі, коли він у ній топився разом з Тошком. Ніде не стрічав його від того часу. Але і забути не міг про нього. Довго, довго не сходила йому з тямки кремезна, таємнича постать, з тяжкою торбою через плечі. Не знав і не стрічав його також ніколи старий Филлимон.

Старий говорив далі з тою самою силою:

— Хто цього ще не знає, нехай довідається. Як злодій, приступила царська Росія до вогню, щоби неправдою винести зі світового пожару для себе користь. Щось інше було в царенят на умі, а щось інше на устах. Казали, що стають в обороні Сербії, що йдуть визволяти братів Слов'ян зпід німецької кормиги. А між тим ішли здобувати чужі землі й ганялись за морськими проливами для своєї власної користі. А для нас, українців, то несли царські орли ще тугіші кайдани. Хто цього ще не зрозумів, нехай зрозуміє. Нехай сором, що з кайданами гнітить його душу, так глибоко вгнітить його в рідну землю, щоб уже нікому ні на один крок не міг поступитися з неї. Щоб у тяжкий час негоди не було кількох доріг для нього, а лишень дві: жити вольним, або згинути в борні за волю. Та щоби вже ніякої змоги не було для нього йти з поклоном та вірнопідданчими заявами до тих, хто дигає на його

життя і тільки продумує, якби його знищити. Щоб уже ніколи і в сні не повторювалося те, що сталося на початку цієї світової хуртовини.

На обличчі старого відбивалося невимовне терпіння. Обличчя мінилося на перемену від стиду й упокорення і від гніву. З глибокою ненавистю вижбурлював він з грудей слова, немов жаріюче вугля:

— Пригадую вам, щоб того ви ніколи не забули, як прийняв царський міністр Сазонов українську делегацію, яка прийшла запевнити його, що український нарід бажає з усіма народами Росії боротися за визволення всіх Слов'ян. Треба було знайти безодню, щоби сховати той стид раба, якому Сазонов плювком бризнув у лице:

— Прийшла врешті найвища пора, щоби раз уже і на завжди покінчити з вашим українством і вигубити його до коріння.

Старий похилився і, ховаючи очі, говорив глухо:

— За той плювок мусить нам заплатити їх цар, що покриває неправду своїх слуг і мусять заплатити всі, що хочуть дальше своїм чоботищем душити нашу шию. Хто хоче, нехай дальше гордовито носить свої кайдани. Нехай дозволяє, щоб плювали йому в лице. Ми цього не знесем, а хто зносить, на того мусимо дивитися з погордою. Кому воля значить більше, як честь, а честь дорожча від життя, той нехай стає в наші революційні ряди. Спитає хтось, чому маємо починати свою революційну діяльність від Петрограду. Тому, що тут бється серце стоголової гидри, яка випиває останні живі соки з поневолених народів і не щадить крові своїх власних людей. Ми всі мусимо влучити наперед у серце гидри. Чи ви готові? — спитав твердо старий.

— Готові! — рішучо потвердили приявні.

— На муки й смерть? — ще твердше вимагав відповіді старий.

— На муки й смерть!

Кінець I. частини.

„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Ч. 32.

ОСТАП П. БІЛОЗЕРСЬКИЙ

НАПЕРЕДОДНІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

II. ЧАСТИНА

Л Ъ В І В 1 9 3 5

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

СЕРПЕНЬ 1935.

Друковано 5.000 примірників

Copyright by Editor
Printend in Poland

Обгортка рисунку Едварда Козака

Друк. Медицький—Тиктор, Львів, Бляхарська 9. Тел. 234-76

СУМЕРК СТАРИХ БОГІВ

I.

У ту злопамятну, бурхливу ніч, в якій Распутін волочив Машу по землі, а вона цілими жмутами дерла його волосся з його розхрістаної бороди, в ту злощасну ніч у душі Маші наступив перелім. Навздогінці зі сніжною хурією, зі заціпленими устами, розбивала розпаленими лицями курявицю. Борікалась більше зі собою, як з вітром, і перебігла як божевільна половину Петрограду. Аж безсила й зомліла впала в брамі своєї віллі. Гнали її лютъ і жаль, аж підійшли під саме горло. Упялились їй у шию залізними сугавами і стали душити.

Майже годину лежала мов нежива. Ні слова, ні зойку не могла зі себе видати. Тільки в очах застигла в неї осатаніла лютъ. Аж лякала несамовитим виразом очей добродушного лікаря, що, покликаний стрівоженою прислугою, намагався привернути її до якогось чуття.

По впорскненнях блиснуло їй життя в очах, але лежала дальше без руху.

Закохана в свою паню, а знуджена її довгим безрухом, кітка, скочила на тапчан, на якому спочивала Маша й стурбована вдивлялася з острахом в її мертвецько бліде обличчя.

Ту німу розпуку розумної тварини перебило мале, бельбасувате кількатижневе песеня. Воно і собі вчванилося на тапчан і давай дрочитися та випробовувати свої сили з кіткою.

Настовбурчилось, випнялось, натягнулось і гетьнуло собою на кітку. Кітка розважно вступилась розгедзганому бісеняткові з дороги. А воно розвельможилось, погонорніло, нагороїжилось. Небезпечно, бач, з таким героєм задиратись. З дороги геть! І знов усім тілом неповоротно на кітку, бух.

Маша втворила безпам'ятні, вмучені очі. Її погляд спочив на тих двоє, що насторожилися проти себе. Закортіло песеня вкусити кітку в вухо. Не нявкнула з болю, тільки так замахнула пазурами по мордочці. Царапнула здорово. Наробило песеня такого гвалту, що налякана кітка двома скоками шугнула за портіери. Завело песеня такого невгомного плачу, аж розбудило Машу з її отупіння. Стільки жалю від несподіваної кривди заховалось у Буриковій мові, що розжалобив задеревілу начебто Машу.

Залякане болем песеня тулилось до Маші і не переставало жалітись:

Маші цюрком полилися сльози з очей. Прорвалися нервові греблі.

— Бура! Хто тобі зробив боляче? Хто? Песикун мій малий! Хто?

— Уу!-Уу!-уі! — скомлів Бура. Маша пригулила його до своїх уст. Плакали обидвоє.

Машу підкидало в судорогах. Пригадала собі все недавно пережите. Скорчилась, забула за песеня, зобгалась і скомліла з невтишуваного нічим болю. А врешті заснула.

По кільканадцятигодиннім сні Маша стала зовсім охляла й вибита з сил. Ледви плентаючи ногами, з підкруженими очами, з нездоровим блиском у напівбожевільних очах, сновигалась як тінь колишньої Маші по самотніх, сумовитих кімнатах. Усе її вражало. Все, що алябастрове, зі срібла, золота, все, що кричало своїм багатством, пишою, все, що нагадувало їй минулі розгарці, — все те приказала знести до одної кімнати. Виголила стіни, запустила підлоги.

Покинула пишні, ясні одяги, надягнула сірі й чорні.

Ніхто веселий не приходив до її сальонів. Приходили залякані, вимняті, жалісні, безрадні, бідні, хоч добрі і зичливі для неї люди. Приносили всяку шушваль з міста, яка заливала повинню, душила гнилими випарами, присипувала звалами румовищ зі залізобетонних, могло б здаватися, будівель. Чула, що надвигає щось небозатяжне, невідхильне, що роззявило ненажерну пащу, випиває джерела, висушує річки. Стугонить! Виступає у щораз виразніших обрисах, розвертає кривулькuvatі пальці, а загребущими руками стрясає цілою Росією. На самім вершку підскакує цар як цяця. Хто його сіпне, у ту сторону він ніжками й рученьками: виль, виль. А під престолом сатана! Викривлює розпустні губи, блискає страшними білками. Распугін!

— Убити сатану! — гагить молотами в голову думка.

Рознуздана юрба добре печених і годованих вилупків режіму розтягає між себе золототканий царський плащ. Та юрба сліпа й не чує, як зпід її ніг усувається земля, як розчепірюється перед нею западня. Вона не хоче слухати, як довкруги неї шумить море голов і грабовий ліс рук пхає її до царського престола та вдушує її разом з ним у безодню.

Треба вбити сатану, треба ратувати Коло.

Вона, вона це зробить! Як треба буде, спокутує усе, візьме на себе вину. Як треба буде вогню, піде за ним, хочби до пекла. Щоби спалити сатану і спасти царя Росії і Росію.

II.

Думка про те, що могло статися з Кшесінською, не давала Олі спокою. Вона гризла її, всердловувалася щораз глибше в мізок, докучала їй цілими годинами, аж нарешті поставила на своїм.

Оля рішила відвідати Кшесінську й подякувати їй, що вона виратувала її тоді з такої пригоди.

Обмалъ не скрикнула, коли її побачила. Так змінилася Кшесіньська за час трьох місяців. Її обличчя набрало подекуди суворих рисів черниці. І сама вона переодяглась наче в жалобу.

В її хаті завважила Оля також великі зміни. Десь ділися всі непристойні різьби й образи, пощезали флякони, а ціле мешкання, крім одної кімнати, наче посоловіло, померкло.

Кшесіньська прийняла її дуже ввічливо:

— Ох, яка-ж я рада, що ви прийшли. Я знала, що ви прийдете. Алеж трохи довго дали ви на себе чекати.

— Не могла скорше. Хорувала, тяжко відхорувала свою пригоду. Кілька тижнів без памяти лежала.

— Було від чого й збожеволіти!

В очах Кшесіньської спалахнула осатаніла лють. В Олі біль викривив уста, а в очах замиготів короткий, острій, холодний блиск.

Старша і молода жінки глянулили собі в загорілі ненавистю очі. Зрозуміли себе. Молода жінка витягнула до старшої руку:

— Я прийшла подякувати.

— Не дякуйте. Я сама доступила тоді найвищого щастя.

Оля глянула боязко на Кшесіньську.

А та вичула, що думає в тій хвилині Оля!

— О, не думайте, що я зсунулася з глуздів! Ви цього ще не знаєте. Коли-ж вам це було пізнавати? Не любов, не розкіш, не каяття, ані не прощання стане спасенням для людства, але ненависть і саможертва. В хвилині, коли остання людина на світі, яка ще матиме слухну причину і право ненавидіти — жертвує собою, щоби помстити останнє комубудь заподіяне лихо, — настане на землі рай.

Оля розсіяно дивилася на Кшесіньську, не розуміючи її мови. А Кшесіньській палали очі неземним щастям. Вона плела своє:

— Такої розкоші, якої зазнала я тоді, коли скочила до очей Распутінові, та перешкодила гріхові, не зазнала я ще ніколи в житті. Це я, я, вам говорю! Я, Маша Кшесіньська, що переливала розкішю і свої і людські чарки. А люди повишпурлювали ті, моєю кровю попереливані чарки, попід столи й оставили мене, як беззубу суку в самотній буді. Чекайте, пняні від щастя! Ще прийде мій час! Ще знайду такі, як я заголоджені, заганьблені, засічені, скажені, запінені суки. Ще налижуся їх піни, щоби нею намазати ваші виголені, вимазані пики і визволю хоч таким способом світ від такої зарази, як ви. На це ще мене, хоч беззубу, стати!!

Летіла через кімнату з піднесеними руками й опритомніла щойно тоді, коли натрапила на якийсь фотель. Сіла. Заплюта, заслинена, виглядала гидотно.

Оля не знала, що зі собою робити. Чекала, аж Кшесіньська вишаліє.

Нарешті вона замовкла.

— Щось тут у вас змінилося — сказала Оля, завваживши смуток у заплуцених кімнатах.

— Так! — відповіла Маша. — Я навмисне казала винести з тих кімнат усю ту галайстру, що кричить до мене своїм багацтвом, а не має в собі ні крихіточки спомину про щастя. Там, в осьтій кімнаті сховала я усе те моє багатство. І двері засунула і замкнула їх на три спусти... Це моє вчора, за яке не стидуюся, не каюся, але від нього накипає у моїх грудях жаль і серце сповняється ненавистю. Забагато могого скриваного горя і пониження в тій закритій кімнаті. Людського горя! Це горе повинно кликати пімсти до неба. Так, чи не так є в евангелії?

Оля не знала, як достосуватися до ходу її думок. Щоб не відставати, пригадала собі:

— Так! Це є в біблїї, що кров убитої людини кличе пімсти до неба.

— А вони-ж не пили моєї крові, вони не вбили в мені людини?

Вона допитливо глянула Олі в очі. Оля не знала, проти кого саме звертається Кшесінська і мовчала. А Кшесінська, з уперто втяленими в неї і розгаряченими очима, продовжала:

— Перед вами можу звіритися. У ваших очах не бачу зради. Правда, що ви не зрадите моєї тайни перед ніким? Правда?

Оля притакнула головою.

— Так я і знала — сказала Маша. А потім ухопила Олю за руки і засипувала її жагучими словами: На вашу невинну красу вони теж замахнулися...

— Мені так треба комусь близькому, незрадливому, розповісти свою тайну, бо йнакше вона мене задушить. У велелюдній пустині, вірте мені, можна збожеволіти. У тій пустині застукане, залякане, переболіле моє серце щемить від болю і шукає притулку. Воно гукає і жадібно чекає, чи не відгукнеться приязна людина, яка своїм співчуттям облекшить терпіння. Олю Филімонівно! Двадцять літ, як відбилася я від своєї каравани. Гукаю, ніхто не відгукується. А той, що так радо відгукнувся би, мусить мовчати, бо впала на нього відповідальність за судьбу мільйонів.

— Хто він? — шепнула Оля.

— Коля! Мій Коля. Мій перший і останній любчик. Цар Росії.

Оля знала, що Кшесінська була любкою царя. Жіноча цікавість прищурилася, щоби напоїтись запашними солодощами, хочби й чужого кохання. Вслухувалася у чар мельодії чужого серця, щоби заспокоїти тугу свого. У таких хвилях серця отвираються як брами святинь для голодних сповіди. Святині сповідаються перед святинями.

— Тепер він повернувся до мене. Знаю про це напевно. Родзянко, предсідник Думи, розповідав про

те по всіх усюдах. Але він не вгадав справжньої дійсності. О! Ні!

В другій святині богомільна тиша: богомільниця з очима Мадонни приступає до жертівника.

У першій святині ще ширше розвертаються брами: Маша відвела Олю в кут, де близько ікони стояв пишний випханий готур.

— Оцю птицю вполював він останній раз, як ми були зі собою у ліску. Він говорив: »Присяга, яку зложив я перед батьком, старша від клятьби серця мого перед тобою. Мушу тебе залишити, бо присягав батькові, що сильніше всього на світі боронитиму інтересів Росії та її самодержців. Їм повинен я передати спадщину в такім самім стані, як її отримав. Бачиш, що всі Романови і всі придворні погрожують бунтом, коли захочу піти за голосом свого серця. Мусимо покоритись судьбі для добра Росії. Ось тобі на памятку оцього прекрасного готура, якого уполював я, будучи в останнє на самоті з тобою. Коли буду змучений турботами і стану самотній на велелюднім розпутті, тоді згадаю про тебе. Тоді почувеш мій зов. Тоді я прибігну думками до тебе. Тоді й ти вийди мені назустріч. Може це буде останнє моє сонце, яке кривою палатиме на заході мого життя«.

Кшесіньска розмрійно відхилила голову назад, а далі говорила начеб з другого світа:

— Було це недавно. Саме по авдієнції Родзянка в царя. Сам Родзянко розповідає про те всім і звідси я про це знаю. Ніхто, ніхто царя не розуміє...

Годинник байдуже й рівномірно відстукував хвилі. Маша шибалася між споминами, які легкими крильцями мрій вяло примускувалися до неї, як вимучені приморозками метелики.

— Чого йшов до ліса цар? — питала Маша Олю.

Її очі розкриті широко, а думка у сумнівах, як у пропасть. Тому очі такі повні жаху і глухого терпіння.

— Чому тої ночі я чула його голос, як крик раненого дрозда? Бо там безпотішно він знову тулився до моєї груди. Я чула його. Скрикнула з розпуки. Чому я розпачала? Бо чула, що я зів'яла. Поверніть мені молодість! Олю!

Оля спочутливо глянула на Машу. А та шепотом викидала жужелі з огарків колишніх великих воскових свіч.

— Він умучився. Він тужить за лісовою феєю, за лагідною весняною нічкою. Інакше не сповідався би перед Родзянком, що йому так зле, зле між людьми, а так гарно в лісі. Що тихо там, що про все забуваєш. Про всі життєві дрібниці, про всю приземну нічвидність, а нагадуєш давнє, гарнє, вижиннє. Що любо на душі. Ближче до давних днів, до природи, до Бога...

Оля побачила великі сльози, що нависли на змучених очах Маші.

— Я чую, — продовжувала Кшесіньска, а голос її дрозжав — що він вертається до мене, що він кличе мене, що я мушу його рятувати. Так. Так! Мені не вільно спочивати. Я думала... Я досі сліпо вірила, що Распутін є його добрим духом, його провидінням. Але-ж це худоба, яка, розперезана й рознуздана, приведе його і Росію до нещастя. Того злого духа треба знищити, вбити! Чи ви, Олю, готові мені в тім допомогти? Вважайте, що й ви мусите себе дальше боронити.

Оля заклопотано дивилася на Машу.

— Як? Я не знаю, як боронитися.

— Я вас навчу. Я вам покажу. Я вас обороню. Але я сама не в силі всього зробити. Вирятуєте себе і царя і Росію. Погоджуєтесь?

Вона обнімала Олю з усіх сторін, вона заглядала їй в очі, гладила по руках, вона молила Олю і приголублювала її до себе.

— Погоджуюсь! — відповіла Оля. В очах дівчини

замиготів гарячий вогник. На хвилю, на одну лише мить.

Від Маші вертала, мов п'яна. Вражіння, як по причастію. Щось ніби сталося велике і ніщо. Остала цікавість, що з нього випливе. Щось наче кололо її, наче кликало її. Хтось мусів іти за нею. Оглянулася.

Тінь стала непорушно. Тільки очі, очі, вперті, божевільні, вперлися у неї, повні переляку й захоплення. І біль, що блукав по цілому обличчі, скупчився в очах і впав на уста, які викривились від того, як від полину. Хто?

Ваня Телігін!

Подивилася на нього і такий видався їй безпорадний, аж смішний.

Розвеселив її той хлопчисько.

— Ха! Ха! Ха! — дзвінком розсипалося по хіднику і залопотіло між залитими сонцем мурами та вікнами.

А його прошибло списом. Тому вхопив голову в руки і так пробіг побіч неї, хитаючись на ногах. Здавалось їй, що зойкнув. Стало їй його жаль. Пригадала собі ту страшну ніч під парканом, пригадала собі його гарячі сльози і побігла за ним. Сіпнула його за рукав, відривала йому руки від чола і майже зі сльозами в очах кричала:

— Ваня! Ваня! Не дурій так. Ваня. Ну, всміхнись!

Але йому сльози даліше лилися. Люди приставали і дивилися на тих двоє, що стріпували зі себе насилу свої почування, щоби з ними схватися перед чужими.

— Ну, чого-ж ти за мною ходиш? — спитала його, як могла лагідно.

— Тепло за вашою тінню! — відповів ледви чутно.

— Остав мене, залиш, забудь.

— Ет!

Махнув рукою. Ще раз обвив її поглядом і полетів з тим геть.

Цей день був для Олі капосний. Десь у самім вході до камениці, в якій мешкала, стрінулася око в око з Галліном.

Чула, як серце в ній затовклося від зворушення. Була заскочена його наглою появою. Палала до нього певибачливим обуренням і гнівом. Знала, що колись мусить з ним стрінутися і наперед обдумала, що має на той випадок зробити. Що сказати, як відійти?

Він стояв у сінях і загорюдив їй дорогу на подвіря. Почула до нього таку ненависть, як до обридливої гадюки, що слизькими звоями спутує їй ноги.

Стала зла, рішена бити, щоб аж лящало.

Галлін підходив до неї поволі й м'яко. Мелькнула йому розпустна думка: Цікаво, як вигинатиметься те розкішне тіло? Скільки пруживої сили заховано в ньому?

Підходив щораз ближче з облесною посмішкою.

— Лю! — шепнув і нахилився в її сторону.

Те нахабство обурило її до краю. Закипіла гнівом, скрикнула:

— З дороги мені геть!

Він тривожно розглянувся. Побачив, що ніхто не йде. Рішив пірвати її шалом. Думав, що вдасться йому це, як давніше. З примилуючою посмішкою хотів рукою нахилити її до себе, але в ту мить з усієї сили луснула його в лице. Зараз потім зачали сипатися на нього удари за ударами. Сильні, оглушуючі, болючі.

На хвилю потемніло йому в очах. Потім почув якийсь солений смак в устах та біль у зубах. Перед собою побачив якогось рослого старшину. Пригадав собі, що кілька разів бачив Олю в його товаристві. Злякався. Ледви тримаючись на ногах від сильних ударів, шубовснув собою в двері, що провадили на другий поверх до його мешкання.

— Худобо, якщо до трьох днів звідсіль не згориш і не перестанеш зачіпати тої дівчини, застрілю як пса!

— Ага! — мелькнуло в голові Галліна. — Це може

бути або брат, або суджений. Коли вже відсапався у хаті, зачав призадумуватись над створеним положенням.

— Говорить по малоросійськи! Зле є! Треба спалитись, бо не подарує. Але почекай, хахлацьке кодрло! За ту зневагу ви мені заплатите!

Його вимускане, а тепер кровю вимурзане лице, скривилось.

По такій гарячій купелі казав собі приладити холодну. Тимчасом Оля, вертаючи в хату, тепло тулилася до Ніка.

— Ніку! Мій добрий, гарний Ніку! Яка я вам вдячна.

Нік був у семім небі. Він, Нік, та ще й гарний! Усі святі повискакували би живі зі Софійського собору, коли б таке почули!

Але може й справді? Кажуть, що жінки дуже химерний народ...

Та, коби!...

III.

Олі дійсно загрожувала велика небезпека. Распутін не забув про неї.

У два-три тижні по останній пригоді покликав він до себе Олексиньску та став її випитувати, що це була за краля, яку він уперше стрінув у циганів і чому вона більше не показується.

Олексиньска чула, що Оля захворіла.

— Тоді подумай, — сказав Распутін, — щоби вона прийшла до мене, якщо тільки подужає...

— Це міг би зробити тільки сотник Галлін! — відповіла Олексиньска. — Він її добре знає.

Те «добре» вона підкреслила спеціальним, надиханим розпустою, тоном...

— Тоді, голубко, приведи мені сюди Галліна.

Привела. Розмова між Галліном і Распутіном була коротка:

— Губернатором зроблю, розумієш?

— Розумію.

Але Галлін скоро переконався, що не так легко стати губернатором. Уже та остання стріча з Олею навчила його, що треба до справи братися незвичайно зручно й осторожно. В першу чергу підшукав для себе нове мешкання, а потім зачав розглядати свій плян ділання. Обдумав його до дрібниць. Розвів над Олею справжню розвідку. Казав за нею слідити, куди ходить, в котрій годині й коли вертає в хату.

Не спішився. Хотів, щоби на холодно обдуманий плян не закипів йому в руках, ще заки всі його пружини зійдуться.

В його плян була втаємничена також Олексинська.

З віддутими лицами, з широкими обвислими губами, робила на нього неприємне вражіння ропавки. На згадку про майбутню зустріч Распутіна з Олею примикала очі й попадала в релігійну екстазу.

Завертаючи побожно очима, вона складала свої руки, ніби до молитви та, вдаючи розпещене, химерне дівча, кокетливо примилювалася до Галліна:

— На цей раз, голубчику, все повинно відбутися в мене! Правда? Ніхто не буде перешкаджати. Чоловік на фронті, а службу звільню. Чудово буде! Свобідно й розкішно. Правда?

Галлін не зважав на її торохкотіння, але й не рішався дати відмовної відповіді, бо рахувався з тим, що при деяких умовах треба буде користуватися також її домом. Тому заявив їй, що покищо найкраще все те владити деінде.

Вона-ж лапала його за руки, благально й послухно дивилася йому в очі та старалася бути якнайбільш м'якою, зручною і влєсливою кіточкою. З тим їй одначе не везло. Забагато тіла було на ній.

На хвилю вона зацікавила Галліна. Приглянувся їй уважніше.

На щоках у неї внутрішня гарячка висадила рожі.

Щось у тій незугарній масі бурлило, якийсь вулкан кипів, але, вибухаючи, гупкав десь у споді і не давав того прегарного полум'яного стовбуря, що своєю красою придавляє всяку людину й примушує призабути, кілько буває з такого вибуху шкоди.

У тій хвилині пригадалась йому Оля. — Яка приємність була-б це для мене, — думав і розкошувався тими думками, — коли-б таке пекло, що дуситься в тій масі тіла, запалало на моїх очах в Олі! — А тут?... бридь, яка звичайно збирає, коли палиться до тебе веснянкувате, чи порепане віспою дівча.

Глянув щераз на Олексиньску. Здавалося йому, що вона читає його думки. Безмежний біль скрився в її грубих губах. Але не плакала. Коли-б заплакала — був-би жорстокий. Для німого болю навіть для такої підстаркуватої жінки родився в його серці жаль.

— А я? — спитала.

— Що ви? — запитав, не розуміючи, як слід, чого бажає.

— А я? Що буде зі мною?

Зрозумів. Вигасаючі жужелі оживають, миготять синявими язичками, як наближується до них легкопальний матеріал. О, він цю тугу розуміє! Став вибачливий для спорідненої душі.

— Людська річ! — виправдував її, — але намагався не дивитися на неї.

Споглядаючи в бік, вимимрив:

— Так! Ви мені будете там потрібні.

Блаженний спокій розіллявся по її обличчі. В очах заграла усмішка щастя й лице набрало натхненого виразу. Вона шептала розмолено:

— Найбільша тайна з усіх тайн! Для мене самої недоступна. Нехай-же буду в святині, в якій обручаються інші. Соблюди мя Боже, во твоєй святині...

Світло радості засяє, коли божий старець спасе і вивольить одну душу.

Зацікавлювала його щораз більше. Застановився знов перед тим самим питанням, яке намагався розгадати від самого початку війни. Бачив його прояви у різних відгалуженнях, закарбовував собі його напругу, але не вмів в'яснити його прапричини.

Оце дригає перед ним один зі згальванізованих атомів у всесвіті.

Вона подякувала йому, якби їй зробив якусь ласку й пішла. Він ледви завважив, що вона відійшла. Так заглибився в своїх думках.

І ним шибаета сама страсть. Чи не виявляється таким робом на нашій гльобі вплив усесвітніх, неспізнаних нами ще сил? Астрономи добачують усю причину в соняшних плямах. Але-ж це не вистарчає! Чисто механічне ділання на органічне життя не викликувало-би таких глибоких духових процесів і не наладнувало-би такого величавого, просто геніяльного своєю послідовністю, звязку між подіями. Таке пояснення вистарчає для астрольога, але чи може вдоволити психольога?

Очевидне божевілля огорнуло людство. Чим в'яснити загальний запал у перших днях війни? Це-ж фермент! Зароїлось у людських муравлищах, заметушилися вони. Загальній психозі не піддаються лише одиниці. А жінки своєю істерикою тільки прибільшують гарячку, що опанувала цілі суспільства.

Там замужні плачуть за батьками своїх дітей, а дівчата, як нетлі, падають у розпалений вогонь. Мільйони тягнуться за своїми любками. Гонить ними біс по лазаретах, по комітетах помочі воякам і раненим. Шукують для себе заняття, хочуть чимсь допомогти й врешті десь у кутку піддаються покірно своїй судьбі — інстинктові збереження роду.

Мільйони стають проти себе на фронтах: вони п'яні божевільним шалом морду й винищування жигтя;

а мільйони в запіллі горять здинамізованою тугою заповнення втрат. Затрачуються різниці станів, націй, рас, навіть віку. Примикають на той шал свої очі дотеперішні строгі моралізатори й педагоги. Кипить, бурлить життя у збішеній ферментації. На шкаралупі земного гльобу розворушилась приспана енергія. Чи це свідомий того гльобу рух, чи несвідомий відрух у наслідок величніх, але незнаних космічних процесів? Ось питання, на яке мені наука не дає вичерпуючої відповіді!

Хотів ще передумати, яке його місце і завдання в тім процесі, але пригадав собі, що мусить дати диспозиції своїм людям.

Покликав слугу й подав йому записочку.

— Підеш з тим до гостинниці Зеленого Петі. Там запитаеш, чи є чоловік, що називається Короста. Йому віддаш ту записочку. Зрозумів?

— Зрозумів!

Над вечором, притискаючись по можливості до сумерків при стінах, увійшов до Галлінового мешкання знаний уже нам добродій Сергій Іванович Короста.

IV.

Минало літо, заходючись від плачу. Краплини дощу, як сльози, скапували з дерев. Деревя вянули. Молочний туман надвигав щораз частіше знад моря, йшов на місто й окутував кам'яниці, церковні бані, вулиці, проспекти. Осінь мовчазна, похмура, підходила від дерева до дерева й рвала листок за листком.

Кшесінська, тепер, як порвала з давним розгульним життям, щораз рідше стрічалася з аристократичними кругами, хоч і не зовсім ще бочилася від них. Зате щораз виразніше бачила, що робиться в нижчих шарах. А вже найуважніше стала придивлятися, як жи-

веться і що робиться по робітничих дільницях міста, в яких щораз більша зростала нужда і частіше рондився гнів.

Наслухувала і чула:

— Надокучило. Надокучила війна, надокучило викиувати на хліб. Надокучило дивитися на пишні панські карети, що звозять аристократію на балі!

Кшесінська відчувала, що йде революційна небезпека. Щось таке йде, як ішло в 1905 році. Йде, не скрадаючись, але й не попереджаючи нікого громами. Як сніговія. З невмолимою послідовністю. Ще покищо на базарах і в підвалах виладовується народній гнів.

Літо обдарило Росію одною побідою Брусілова на фронті, а від половини липня ніодної відрадної вістки.

Цариця знов шукала рятунку в Распутіні, а за нею безвільно йшов цар. Уже був час, в якому здавалося, що цар визволиться зпід його впливу, а піде на руку представникам Думи.

Але-ж ні! Зараз таки завернув з дороги. Кшесінська хотіла зрозуміти, в чім сила Распутіна.

Готова вже була повірити Обайлову, з яким в останніх часах зачала стрічатися частіше зприводу одної, досить зворушливої події.

На Волинськiм фронті зловлено молоду польку, далеку родичку Обайлова. Призналася, що хотіла перебитися на німецький бік, до Польщі, куди кликала її туга. Зраджувала обяви умові хороби, але те саме їй і пошкодило, бо військовий слідчий суддя підозрівав, що це зручна симулянтка. Казала ще, що тягне її туди могила її любка в Любашеві. Його німці розстріляли разом з п'ятьма іншими поляками, котрі через фронт хотіли пробитися до своєї рідні у Варшаві. Пробилися, попали в руки німецького військового суду й одним раннім ранком виросло шість могил за містом. Осьтак жорстокий военний закон утишив їх тугу за вітчизною. А вона, причинна з болю, вирвалася з хати

й думала сльозами переконати обі воюючі боеві лінії, що має право помолитися на могилі коханого. Обайлов знав, що одно слово Кшесіньської вистарчить і його родичку звільнять. І справді. Тільки натякнула про ту справу Вирубовій, а та сказала цареві й божевільну дівчину звільнили на телеграфічний приказ царя.

Затрогнула знов, та справа у Кшесіньській ніжну призабуту струну. Пригадалась їй задумчива Висла, розчіхрані надвислянські тополі й білий шляхоцький палац, в якому минули її безжурні, діточі літа. Задзвеніла та струна знов у пустій кімнаті біля півночі. Зойкнула й обірвалась призабута мамина пісня. Присіла несміло в кутку і щораз обзивається сердешною ласкою в найтяжчих хвилинах муки розшарпаного серця.

При нагоді одної такої зустрічі з Обайловим зійшла розмова на Распутіна. Хотіла вивідати, яка є думка Обайлова про того шарлятана. В чім саме є незвичайна сила цього чоловіка, що так довго вміє втримати свою владу над царицею, над царем, над урядом, над цілою Росією. Такого впливу не мали-ж розумніші від нього маги, які ще перед ним шнирялись по царській палаті!

— Я готова — говорила Кшесіньська — жертвувати цілою своєю особою, щоби визволити царя зпід шкідливого впливу того »святого чорта«. Але інколи сумнів крадеться в серце. Він такий чується самітний. Він, всесильний цар Росії, так чується між своїми дорадниками, як затровлений з усіх сторін дикий звір. Я відчуваю, що в нього ще тільки одна віра осталася: віра в інстинкт материнної любови Олександри Федорівної до престолонаслідника. Коли-ж вона вірить, що Распутін спасе її сина, то й він у це мусить вірити. Якщо заберемо в нього ще ту останню віру, — тоді готова наступити катастрофа.

Обайлов довго не відповідав на ті її слова. В його

щирих, чесних очах пробивався сердешний жаль. Врешті він відповів по глибокій задумі:

— Сила Распутіна в тім, що його вороги безмежно честилюбиві, крайні себелюби й такі-ж саме хапчиві, як і приятелі Распутіна. Цареві тяжко в них усіх розізнатися, в кого з них більше або менше доброї волі чи зради.

Він щераз пильно подивився на Кшесінську, а впевнившись, що може з нею говорити по щирості, продовжував:

— Зле є, що в нашого царя забагато серця, бо таке провадить до жорстокости. Зле є, що має він забагато доброї волі, бо та відбирає в нього силу волі. Зле, що в нього забагато довіря до людей, бо з тої причини губить віру в людей. Забагато добра в нього самого, щоби могло бути добре під його пануванням. Тяжать на ньому всі гріхи і всі добрі вчинки Романових. І це є нещастям для нього самого й карою для Росії. Для Росії не треба добрих царів.

Кшесінській одна думка не давала спокою:

— Що зробити з Распутіном?

— Нічого! — вибухнув Обайлов. — Надоїло мені вже вічно слухати одне й те саме. Распутін і Распутін! Распутін, цариця і зрада! Зрада, цариця й Распутін! Говорять, шепочуть, сичать про зраду. По кутках, від вуха до вуха йде невловима чутка. Викліпуючи побожно очима, захлистуючись фальшивим патріотизмом, ходить по людях гидке й слизьке підозріння про зраду цариці. Без доказів, без аргументів. Виють про Распутіна вже вовки в лісах, піють півні по курниках і цвірінькають на дахах горобці. А дайте-ж ви мені всі спокій! Я довго вірив, що може й справді тих двоє винні. Вірив, поки не переконався, що лиха в цілій Росії більше, якби на тих двоє могло стати. Не вірте крикливим спасителям Росії, бо в кожного з них є свій Распутін, а то й по кілька.

Кшесінська зробила рух, що не розуміє.

— Не розумієте? — гарячився Обайлов. — І я довго не розумів. І до мене приступало! Десять, двадцять Распутінів! Один говорить, що Росія не обійдеться без Дарданелів, другий, що мусить дотримати слова союзникам, третій вигукує, аби цар покликав відповідальне перед Думою правительство, четвертий трясеться за свою землю, пятий є розлізлий, як Родзянко, біля котрого збіглося сто Распутінів. І ніхто цього не хоче бачити й нема проти тих Распутінів ані Гусевих, ані Ржевських!!

Кшесінська на згадку про Ржевського почервоніла. Вона брала в тій справі участь. Ходила від князя до князя, від політика до політика, висилала листи до різних осіб, а головню до міністра Хвостова, щоби приспішити висилку Ржевського до монаха Іліодора за границю. Курієрську службу виконувала Оля. Іліодор, один Іліодор, цей запеклий ворог Распутіна, міг його знищити. Але хтось зрадив цілий заговор. «Святий чорт» знов вихопився зі заставленої пастки. Вже на границі схопили Ржевського й вся справа вийшла наверх. Полетів Белецький, що послужив Распутінові у викритті заговору на нього, але й полетів міністр Хвостов, який замачав у тій справі свої пальці. «Святий чорт» ликував. Маша думала, що Обайлов натякає на її участь у справі Ржевського. Тому грала політику:

— Нічого! Нічого не розумію!

— Якто не розумієте?! — обурився Обайлов. — Я кажу, що ліпше мені боротися з одним Распутіном, як з двадцятьма. Я бачу, до чого воно йде. Дрібні люди збіглися коло царя і важничають і надуваються. Кажуть, що він їм перешкаджає і він не дає їм розвинути на добро всієї Росії. Що конваліями розквітуть і запахнуть, якщо дістануть повноту влади в свої руки з відповідальністю перед Думою. І це називають вони демократією! Ха! ха! ха! Боюсь я тої демократії Мілюкових, що сидітиме, як

яйце в них за пазухою, а за сорюк днів виклюється з того сам Антихрист!

Маша побачила з його мови, що він її у нічому не підозріває. Ще рве на своїх власних бистрих думках, як на заплінених, безпам'ятних конях. Зрозуміла одно. Що він стоїть по стороні Распутіна. Але відчувала, що він не заповітрений його духом, ані куплений його грішми. Хотіла зглибити його до дна, тому запитала:

— Чи ви не бачите, скільки вже лиха накоїв Распутін та його кліка?

— Бачу! — відповів запальчиво Обайлов. — Ще й як бачу! Але перестаю бути сліпий на те, що собою уявляють також ті, котрі хочуть прийти до слова по Распутінцях. Є там і добрі люди, але їх жмінка. А за ними суне ціла згряя голодних влади, зисків і гонорів людей. Уже їх тепер видно, як роздягаються безстыдно. Уже мені надоїло на те все дивитися. Крадуть, зраджують і б'ються не за Росію, а за зиски, не оглядаючись на море крові і зростаючу безодню нужди. А цар між ними має гуляти, як між мечами. Питається, ходить, радиться то одних, то других. Забагато любить Росію. Якби більше любив би себе й сам чув розкіш влади, то прикрутив-би сотню з дві Мілюкових з одного, а Андроннікових і Сухомлінових з другого боку й мав-би спокій. І Росія мала-би спокій. А так, то йдемо всі до чортової гибелі!

Обайлов безрадно розклав руки. Кшесінська скористала з хвилевої мовчанки:

— А я всежтаки думаю, що цар найкраще зробив-би, коли-б усю відповідальність передав у руки народного представництва. Тоді й Распутінові прийшов-би кінець і всім гидким поговіркам про нього й про царицю й про зраду й про хабарництво!

— Народне представництво! Коли-б воно було справді народне і відповідальне... Та в цьому й лихо, що воно не в свій час і зле вродилося. В чорного

батька не може бути білої дитини. Вийде отаке чортеня, що гай, гай! Побачиге!

І призадумався. Похилив голову. Не чув, що до нього Кшесіньска говорила. Нарешті зодягнувся. Відійшов, зітхаючи:

— Буде, що буде!

V.

Щораз частіше сходилися в Павленків старі знайомі й приходили нові. Оля вступалась їм зі своєї кімнати і відходила до батьків у кухню. Часто чула, як Микитович сперечався то з Ніком, то з Говдіенком. Зайшов раз у хату якийсь старий, кремезний дідуган, сердечно привитався з її батьком. Видно, що були колись знайомі. З кімнати доходили до неї поодинокі слова: Україна, воля народу, революція...

Чула, що нараджуються над чимсь важним. Вичитувала це з їх задумчивих поважних і діловитих облич і з натхненого виразу в обличчі Ніка.

В них є таємниця. Вони працюють. Але-ж і вона не сидить безчинно. І вона взялася за корисне діло. Вона допоможе звільнити нарід від Распутінської язви.

Правда. Крім ненависти, яку відчуває до Распутіна, вона не має того великого задоволення, яке так бе від тих усіх, що сходяться й тайно нараджуються в її хаті. Її більше тягне й манить до них. Але-ж вони всі вважають її ще дитиною. Вони не вірять, що вона може їм до чогось придатися. Це її ображує. Та ще лиха вона на них за те, що замовкають і перестають таємничо перешіптуватися між собою, коли в хату входить Тошко. Вона вважає, що Тошко з усіх найбільше заслугує на довіря. Ще тільки Нік може з ним рівнятися.

Раз почула, що заговорили про Антона. Зачало

в ній серце битися. Хотіла знати, чому тримають його здалека від своєї роботи. Зачала наслухувати. Говорив Нік:

— Лебединський добрий хлопець, українець. Але паничик. Дідичівський син і хто знає, чи до руху нашого пристане всім серцем. Знаю його від діточих літ, але в останніх літах дороги наші трохи розійшлися. Не гарантую за нього, але й проти нього не можу сказати злого слова. Думаю, що до конспіративної праці не надається. До революції, вірю, що пристане. Особливо, коли та революція має принести волю Україні.

Олю заболіла та мова Ніка.

— Уух! поганий ти, Ніку! Зависть говорить з тебе. Зависть!

Але-ж у ту мить спохватилася, що робить Нікові кривду:

— Ні! — подумала. — Нік ніколи не був злий. Тільки такий дивний він. Якийсь такий поважний, ну, просто нецікавий. Є в нього серце й чую, що мене любить. Коли-ж і та любов у нього не така, як мені хочеться. Здається, що не цілий він у мені, але горить до чогось ще поза мною. А Тошко то інший.

Наскочили на неї спомини недавно пережитих з Тошком хвиль. Нікого нема в хаті, лиш він і вона. А він шаліє.

Ні, Нік є неможливий! Ну, й не такий гарний!

Пригадала собі, що Маша має для неї сьогодні »роботу«. Зодягнулася скоро й пішла. Мала перенести один лист до князя Дмитра Павловича. Маша просила її, щоб з тим листом була особливо обережна. З нього невтаємничений нічого не довідається: але передчасне переловлення такого листа може непотрібно проволікти справу, а навіть її зовсім унеможливити. Сховала лист за блюзочку й побігла.

Маша не втаємничувала її в усі пружини справи. Вияснила, що так буде найліпше. Кожний нехай своє

зробить і мовчить. Найбільше геройство революціонера — його мовчанка.

Оля не допитувалася. Побігла з листом. Була задоволена. Здалось їй, що підростає, що перевищує всіх тих людей, котрі без діла проходять біля неї. Десь читала, чи хтось згадував їй про Веру Зазулич, про Брешковську. Усміхнулася до тої слави.

— Чекай, Ніку! Ти завжди думаєш, що я нідочого, що я дитина.

Минала вулицю за вулицею. Здалось їй, що постійно йде хтось за нею. Приспішила ходи. Зачала думати над тим, що робити.

Помогає вбити Распутіна. Був їй гидкий, той розпусник! Боялася його. Коли-б не той страх, то може-б і не хотіла брати участі в тім ділі.

Зпоза кварталу виринув перед її очима новий образ. Гляділи на неї великі, страшні очі. Злітали, як за діточих літ на неї, як хижацькі птахи й росли перед нею до велитенських розмірів. Стрепенулась. Щезли. Але в душі остав неспокій.

Зачала майже бігти.

— Ольга Семейонова Павленко!

Стала, як закаменіла. Перед нею стояв поліціант і якийсь нахабний тип у цивільнім одязі. Затерпла. Зблідла. Зачала дрижати на всім тілі.

— Панночка, куди так утікають? — запитав поліціант.

Отямилась. Пригадала собі, що рішуче ніхто не міг її зрадити, хіба одна лише Маша. А це було неможливе. В мент прийшла до себе:

— Геть! Це-ж нахабство!

Подивилася на них так згiрдливо, що оба типи заніміли. Але їх збентеження тривало тільки одну хвилину:

— Ви арештовані! — сказав поліціант.

Хотіла кинутися втікати. Не було як і куди. Хіба скочити в браму якоїсь камениці, а потім кинутись з

другого поверха в діл. Жах. Здалось їй, що якась потвора вскочила їй поміж щоки й кілька разів їх щільно придавила. А потім зачала натискати на горло й на очі. Серце товклось їй у грудях, напотикалось на запору в горлі і здавалось, що рознесе грудну клітку з браку воздуха. Не зімліла, але й сил до втечі в неї не стало.

Схопилась за серце й почувала під рукою лист.

— Ах! Це він мені так тяжить! — подумала.

Свідомість небезпеки від того листа привернула їй знов притомність та вроджену жіночу проворність. Усю увагу й сприт зосередила на думці, якби то позбутися того листа.

Перш усього зрозуміла, що всякий крик і спротив погіршить її положення.

— Що сказати, коли при ній знайдуть той лист?

Скаже, що це лист двоїх закоханих у собі молодих знайомих. За ніщо в світі їх не зрадить.

— А може краще викинути його?

Остання думка вчепилася її кліщами. Сягнула рукою під плащ, ніби змерзла й гріється. На хвилю стала позаді своїх сторожів. Раптовним рухом витягнула лист і кинула його в чийсь огорог. Думала, що не завважили.

Провадили її щораз вужчими вулицями. Нарешті той, у цивільнім одязі, перешепнувся з поліціантом і завернув.

У ній зацмело серце з остраху. Зрозуміла, що він очевидно вертається по той лист. У тій хвилині поліціант штовхнув її в якусь браму. Йшли довгим, темним коридором і сходами. Нарешті відчинив якісь залізні двері й вона знайшлася самітна в невеличкій кімнаті з двома закратованими вікнами, з одним ліжком, столом і кріслом.

— До милого побачення, панночко! Розгостіться, як у себе дома!

Не подивилася в його сторону. Чула, як замкнув двері на ключ. Відійшов.

Настала тиша. Тишина, в якій думки б'ють у стомлену голову гучніше й болючіше від громів. І гудуть і шумлять, аж заглушують і звалюють з ніг.

Оля довго стояла на одному місці. Найбільш настирливо пхаються вязневі в тюрмі на очі крати. Він утікає перед ними, але згодом вони стають для нього неменше цікаві від дверей. На Олю наскочили думки від дверей і вікон одночасно. Що буде? Як звідсіля втекти?

Аж замучили її ті думки. Тоді кинулася на ліжко. Не збиралося їй ні на плач, ні на тривогу. Що подумують у хаті?

Заснула неспокійним сном. Приходили до неї Тошко, потім Нік, потім батько й мати, нарешті той високий старий дідуган... Зачав на неї дивитися з якимсь таким дивним докором. Чула в тім погляді більше болю, як докору. Тому дуже його чомусь соромилася. Нагло задеревіла. Перед нею стояв Галлін:

— Падлюко! Геть від мене! Геть! — закричала.

Але Галлін не звертав на її крик ніякої уваги. Приближався до її ліжка, а на його устах і очах гралася загадочна, образлива, облесно-обридлива усмішка.

Піднялася на ліжку й наставила проти нього свої дрібні п'ясточки.

VI.

Сніжна курявиця біснуватими голубцями гуляла по замерзлій Неві. Табуном диких коней з усїєї Росії збіглися морозні вігри й летіли на Петроград. Запиналися на неопалюваних коминах робітничої бідноти й прозорими прапорами грізно лопотіли понад палаатами. Тривожно покулились люди по холодних кутах і з острахом наслухували, що твориться в світі.

Пронизливо скомлить над коминами і заводить біля углів.

— Хтось повісився! — загуло біля димаря, з якого, буде тиждень, як не видно було диму.

— Чиясь дитина під плотом змерзає! — заскавуліло за углом.

— Віічная!... — жалісно голосили сопілки на зледенілих галузках.

— Ах! Як душно! Відчиніть на хвилю вікна! — розпещено тріпотіла розбавлена графиня Олексинська на балу, що його влаштувала графиня Голіпіна.

Потоки світла заливали розкішні салі. Горіли на жіночих одягах, мигали в самоцвітах, плюскались на відкритих плечах і на відслонених грудях. П'яна розкіш у розбещеному, розхристаному тяготінні, тремтіла в кожному русі, в кожному погляді й насичувала собою повітря.

Духота ще й повищувала ту взаїмну тягу двох полів до себе, що по півночі ставала щораз більше безстидна.

Кому що забаглось, розумне воно, доцільне, чи ні, не було кому досліджувати, провірювати та над тим пригадуватися. Ще тільки дехто був обережний і стриманий.

Хтось учинний поспішився отворити вікно, як цього чомусь забаглось Олексинській.

Потягло різким морозом по зіпрілих плечах, встовбурилось бовваном пари через половину салі й хльоснуло білими прутами по виголеному тілі.

Завизчали, затупотіли: Закрити! Зачинити вікно!

Саме тоді переходив біля тої палати Марко Козак з кількома своїми товаришами.

— Осьтут він буде і звідсіль вертатиме до своєї хати. Почекаємо тут на Зимній Канавці, чи на Гороховій?

— Та вже краще на Гороховій. Щодо чого, то тут їхньої собачні забагато! — відповів Задорожний. Пішли. За ними й перед ними хуга товкла головою

об мури, присідала, як змучений птах біля їх ніг, то зривалася до дальшого лету.

Матвій ще оглядався на палату. Змерз був у своїй хаті. По дорозі дещо закрівався, але губу йому заціпило від морозу. Обривок мелодії, що долетів до нього з палати, нагадав йому, що в його хаті не є так весело.

— Чекайте, благородні! Вашу поліцію перетеребимо, подохнете! Така ваша мати!

Язи ставав Матвієві колком між неповоротними від морозу щокми. Зацукувався при кожному слові і з тої причини бурилася в ньому кров. Ніхто його не слухав, бо сніговія думати не давала, не то що.

На Гороховій чекали не довго. Незабаром надїхало авто. Заки Марко встиг підійти, з авта вийшов Распутін і ввійшов у браму. Авто відїхало.

— Без цього не буде, щоби коли його хаги не було сторожі — завважив Марко. І підїшов до брами. Справді. Перед брамою стояло їх аж двох: Поронніков і Деряков.

Марко підїшов до Пороннікова.

— Голубчику! В тебе є ключ від брами. Позич мені на часочок. Потім віддам.

Поронніков не здивувався, але й не був задоволений з такої пропозиції. Тим більше, коли побачив, що діється з Деряковом. Деряков хотів було крикнути, хотів витягнути револьвер, але його крик зі сніговією пірнув губою в білих перинах. Дві сильні руки видерли йому револьвер і закрили рот. Пручався й нарешті зохляв.

Пороннікову не було коли й зіпнути. Марко по приятельськи поклепав його по плечах. А тому здавалося, що такий приятель міг-би вбити чоловіка, якщо захотів-би бути сердечніший. Всежтаки Поронніков був у службі пес і навіть у найтяжчих хвилях не забував виконати все, що було можливе. Взявся на хитрощі:

— Ключів від власної хати так само, як своєї жінки на позички не тримаю! — сказав гордо.

— Голубчику! Не бреши! Не твоя хата й не твої ключі.

Поронніков нашторцувався, бо не був при звичаний, щоби до нього, до урядової особи, в той спосіб говорили:

— Чи знаєте, з ким ви говорите? Я високий урядник поліції.

— Знаємо, знаємо! — запевнював його Клим. — Високий, як вош на ковнірі Миколи Миколаєвича.

І без церемонії зачав обшукувати агентів кишени.

— Ах! — розпачав Поронніков. — Це-ж просто богохульство!

Клим витягнув Пороннікову ключ і оставив його Матвієві.

Отворили браму й Марко зі своїми товаришами ввійшли до палатки Распутіна. В сінях побачили кімнату, в якій спали ще чотири поліціанти. Вони тут не сподівалися ніякого нападу. Клим замкнув їх на ключ і ключ забрав зі собою. Поліціанти спали дальше.

Марко залишив своїх товаришів у коридорі, а сам подався до дальших кімнат. Отворив одні двері, в яких почув чийсь голос. У сутіннях, закриваючи собою ледви блимаючу нічну лампу, стояв відвернений до Марка плечима, Распутін. Він сперся руками на столі і здавалося, що заслухався в стогін переляканої бурею ночі. Хитався по п'яному в такт протяжної мелодії, що вперто зойкала за замерзлими шибамі. Тужливий голос віолончелі, що нісся з ним з балевої салі, мішався з тим зойком бурхливої ночі в смутний акорд безнадійности.

Щоби відірватися від того акорду, налив собі горілки і, хитаючись дальше по п'яному, затягнув жалісно:

— Нам некуда боольше спешить...

Нащурив уха. Навіжена мелодія заглухла біля

вікон. Стало лячно, що знов задре за душу. Розвів широко руками, якби хотів розігнати тьму й нечаяно вдарив з розмахом закаблуками об долівку:

— »Їдж, пий, гуляй, кохай,

Чей жиеш лишень раз«...

Похилив голову, наче-б дивувався своїм ногам, чого це вони плутаються й не вспівають за тактом пісні. Отак похилений, наткнувся нагло на Марка. Підніс голову, замахав безладно довгими руками, занімів і задубів. Злякався. Не посмів і ворухнутися. Думав ще тільки, чи це зява, чи дійсність. Чи може сниться йому п'яний сон.

Марко стояв і насмішливо дивився на Грішку, який, непорадно заточуючись, хильцем поступався перед ним назад. Нарешті натрапив на якесь крісло, впав на нього безсильно й дивився на Марка блудними, божевільно переляканими очима.

— Ти, ти знов тут? За мною? Чого?

— Ні! — відповів йому Марко. — Не за тобою!

— Чого напастуєш мене, аж у моїй хаті? Чого зайшов ти в столицю царя Петра?

— Мое діло, чого я в столиці царя Петра. Може незабаром дізнаються про це його внуки. Але тепер мені до тебе діло.

— Говори!

— Де тепер є і що зробив ти з дочкою українських степів, яку напастував ти вже раз у циганській гостинниці, а яку я тоді визволив? Памятаєш?

Распутін закліпав здивовано очима. Він ухопив себе за груди, поклав руки на хрест і тихо прошепотів:

— Памятаю. Але присягаю, що нічого про неї не знаю.

Марко стояв над ним, як велитенська, обривиста скеля. Распутін хотів кричати за жінкою, за сторожою й рівночасно подумав, що те все даремне і зітхнув: від судьби не втечеш!

— Не знаєш, де та дівчина? Правду кажеш? — допитував Марко.

— Не знаю.

От-от можна було повірити тим п'яним, переляканим очам, в яких замиготіла щирість, а в мові брєніла струна певности.

— Як тобі вірити?

Нагло пригадав собі:

— Присягай на Правду Абалакського монаха! — приказав.

Лице Распутіна викривилося. Він став смертельно блідий. Закрився рукою перед грізною зявою. Не хотів присягати. Зачав дрижати, як осикове листя. Підніс обі руки:

— Чого тобі треба?! Пропадь ти з моєї дороги! О, будь ти навіки проклятий!

Вимахував руками. Хотів зірватися на ноги, хотів кричати, аби аж мури тряслися, хотів скочити й дусити, але холодний спокій і погляд очей Марка немов пришилили його до крісла. Висів на ньому, перехилений об поручча стола і запінився в безсилій люті.

Марко підніс свою дужу руку:

— Говори правду всю, а то ще тепер сповниться велике слово.

— Присягаю!

Скрутив голову на стіл. Здавалося, що розтрясе ним хлипання. Пригадались йому давні, дуже давні часи. Доля судила, що зустрівся з отим чоловіком, неспокійним духом українських степів, в Абалакськїм монастирі. Святець Ярослав Медвідь сказав їм обом на життєву дорогу:

— Ідїть у світ у мирі. Шукайте злагоди між собою. Щєраз зійдуться ваші дороги. Коли не буде духа образи й кривди ні в одного з вас, оба житимете. Коли-ж ні, — один з вас, що винуватий, погине. І час той недалекий...

Як сонце між зеркалами, як громи в лісовій гу-

щавині зачинають тепер бити в Распутінову уяву ті пропам'ятні слова. Довгі роки, щасливі, минули з того часу. Кинула йому судьба неабияку грінку. Сповнились і ніже тії коми не убуло з віщих слів монаха. Судьба всієї Росії опинилася в його руках. За весь той час старався бути духом злагоди. Щоб потрапити і вгодити монахові. З нараженням власного життя боровся проти кровопролиття, проти всяких воєнних авантюр. З тої причини наразився на смертельну ненависть воєнної партії. Ні грошей, ні слави не був так спрагнений, як мира.

— Ге! Ге! — часто говорив він. — Там хитрий англієць з французом підозрівають, що німець мене перекупив на свій бік. Немає в нього стільки грошей, скільки в мене жаху на вид людської крові. Вбивство це гріх гріхів! Мира вони бояться, а я війни. Але знов щось важке і важне закотилось на мою дорогу. Чого став на ній Марко Козак? Він віщує лихо.

Распутін уже протверезився зовсім. Чув, що сили тіла повертають до нього, але сили духа відходять. Таке нападає на нього тепер часто й то від хвилини, коли побачив Марка в Петрограді. Відібрав йому Марко силу і віру. Торсають ним від якогось часу дві думки, замість одної, що вирішувала, як досі, без сумніву кожную справу. Став слабим чоловіком, що сам шукає, де-б йому спертися. Уже він не найсильніший, уже тривога, як скажений пес кусає його ногу й не помагає втеча.

В Думі накинувся на нього Мілюков і за нього на цілу царську сімю. Голосно заговорив про якусь зраду.

— Дурне воно! — злісно подумав Распутін. — Кого міг цар зрадити? Себе? Кого цариця? Свого чоловіка? Кого я? Царя? Нарід?

Зненавиділи Протопопова... Чого хочуть? Сам-же Родзянко запропонував його на міністра цареві. І ста-

лось по його волі. А тепер цькують проти нього, а разом з тим у всім знов таки обвинувачують мене!

Всі ті думки скипіли в Распутіновій голові в одній хвилині. Марко не дивився вже на нього. Обернувся і відходив.

— Спинись! — затримав його Распутін.

VII.

— Чого тобі? — запитав уже від дверей Марко і затримався.

— Чого тобі? — глухим стогоном загуло з Распутінових грудей.

— Сказавже я!

— Ти мало сказав. Скажи більше! В тебе є більша причина. Готуєш щось велике. Не даром неслож тебе з твоєї України аж у Петроград.

— Не твоє діло!

— Мое! Може погодимось. Не муч. Від хвилі, коли вперше я тебе тут побачив, дивно опустили мене мої сили. Тривога як трійливе жало змії відається у мое серце. З московськими бунтарями діло не страшне. А от з вами, чи з поляками, чи з євреями діло страшніше. Для вас цар чужий і Росія чужа.

— Розвідати мене хочеш? Як охоранник! Не шкода заходу?

— Ні! Не те! Шукаю розради для своєї грижі. Тічня вовків окружила мене. За поміч віддячу. І цар помилує! Побачиш як обдарує...

— Мені нічого, ні від твого царя, ні від тебе не треба.

— Знаю. Тобі життя не довше від неправди на Україні. А життя з неправдою мука. Шукаєш за могилою для себе і за нею зайшов аж сюди. Думаєш, що знайшов край своїм мукам?

На лиці Распутіна появилася хитра усмішка. Він начеб-то повеселішав на хвилю. Говорив дальше:

— Не для тебе окаянного земля Петроградська. Вона тобі не рідна, вона тебе не розгрішить і тебе не прийме. Чого шукаєш тут і мене непогрібно турбуєш?

— Тим разом зрозумів я, що краще мені до твого царя і царенят прийти в Петроград зі залізом у руках, як зі залізом на руках і ногах. Уже ви в нас витеребили і Полуботків і Кальнишевських і Залізників і Гонтів. Може ще Брюховецькі знайдуться на ваше щастя і наше горе. Але всежтаки наука в ліс не пішла!

Распутін знов нахмурився.

— Розваж, скільки крові. Море! Море глибоке, якому дна не видно, і, в якому землі не достати! Розваж, розваж те ще раз, окаянный!

— Мені однаково! Ти з твоїм царем землі тої не даш.

— Дам! Обіцяю! Присягаю! — скоро запевнював Распутін. — Уже я царя перемовив. Думські і земські діячі ще боронять дідичів. Та їх опір зломимо, землю селянам дамо, попів перекупимо. Царя народнім, селянським царем зробимо. Народне море взбуримо: залле воно ту панську клетітню коло царського престола. Затопимо ту тічну вовків, що обскочила мене, дорадника з народу і дигає на моє життя. Закінчимо нерозумну війну. Народне море втишиться біля стіп свого царя і настане мир між його підданими. Подумай!

— Волі народів не даєте.

— Дали б. Та народ її не хоче.

На лиці в Распутіна знов хитра усмішка, а в очах жар. Губи в нього дрижать, а руки літають з вітром думок.

— Хіба ти думаєш — гарячився він даліше — що народ хоче волі? Неправда! Це Родзянки з Мілюковими хочуть волі для себе. Царя і царицю хочуть повернути в поганячів, а народ хочуть запрягти в ярмо. Замість одного царя, тисяч царів хоче сісти народів на шию. Русському народів волі не треба.

— Чого русському народів треба, не моє, а його

діло! — відповів Марко. — Мое діло, це діло українського народу, якому ви всі, від царя починаючи, а на юродивім Колябі кінчаючи, заграбили землю і волю. Століттями випивали ви його кров. Його кістками вимостили собі Петроград, його багатством запаслись, а його провідників заморили голодом по тюрмах. Чуєш? Від Петропавлівської твердині іде зойк! Послухай. У тім зойку може почувеш стогін тисячів умираючих за волю українських борців. Тоді зрозумієш, що таке призвало мене в Петроград і чому я спокійно вмерти не годен.

• Распутін, як безвладно звитий клубок, скорчився на кріслі. Його очі посоловіли. На чоло виступили йому холодні краплі поту. Він глухо й неначе лише до себе самого вистогнував:

— Так! Уже йде! Невмоливо наступає те, чого я найбільше боявся, а що здається невідхильне. Брат повстає проти брата. Щоби відділитись. Цареві ніж у спину в найтяжчу для нього годину. Чуєш ти, що спокою не знаєш на своїй землі? Може ще якось злагодимось. Землю тобі цар поверне. А волі не може, бо мусів-би зломити присягу самодержця. Не може! Розумієш? Батькові присягав, що корону і власть зберігатиме таку, яку від батька дістав. Таку мусить синові залишити. Волі Україні дати не може. Врешті, яка там Україна?...

Він сердито гримав кулаком по столі. Ненависть росла в ньому і повертала йому сили. Заграла в ньому жилка сибірського варнака, який цінить свою лише волю і то настільки, наскільки йому її треба, щоби нажитись. Якому і в тюрмі треба мати раба, над яким міг би збиткуватись. Заграла кров завойовника, розбишаки, що сам пропаде, а не віддасть награбованого. Закипіла в ньому лють, що стає проти нього нова бунтарська сила, яка загрожує його накопиченим статкам. Невжеж той бунтар має покерешувати йому всі його пляни і заколотити ситий спокій?

Ніколи!

Він зачав шукати чого то під столом.

Марко завважив той його рұх і почув дзвінок. Зрозумів хитрість царського ступайка, що хотів узяти його на щирість, а тимчасом дзвонив за агентами. Знов заклекотів гнів у Марковій груди. Не то власний спогад, чи прочитана в історії картина, мигнула йому в пам'яті.

Де то? Де зустрічав він оту крокодилячу щирість? Ага! Гурев! Царський посіпака, що запросив Гонту і Залізняка до себе в гостину на те, щоб їх видати полякам на знущання і смерть. Став перед ним генерал Текелій, що запросив гетьмана Кальнишевського в гостину на те, щоби його в кайданах вивезти на холодну північ.

Кров закипіла в Маркові:

— Ха! Ха! Ха! Сатано! Людський виродку! По щирості з тобою злагоди не буде. Дзвони, дзвони до суду - віку! Ох! погань-же ти плюгава! Зі мною буцімто злагоди шукаєш, а ніж проти мене гостриш! Усі, усі ви такими стаєте, як тільки лизнете хоч трохи влади над нами.

Він ішов грізний проти Распутіна з піднесеними руками.

— Ха! Ха! Ха! — сміх його гремів як скельні зломи, коли сипляться з небосажних гір. — Даремно дзвониш. уся твоя служба під ключем. Як щурі у залізній клітці.

Распутін зірвався з місця як опарений. Голову похилив і кинувся як щеня Маркові до горла. Його голос хрипів. Не говорив, лише харчав. Не міг досягнути руками до горла. Марко як гадюку вхопив його за шию. Не памятав що робить. Притягнув його до себе і в вибалушені з браку віддиху очі, бризнув:

— Ти гірший від гадюки, бо вона сичить і можна бачити її жало. А ти, безсмертний Іване Грозний, обнімаючи й цілуючи власну дитину, задусиш її і гіренько при цьому проливатимеш свої сльози. Скажи! Хто? Хто в тобі сидить? За яку кару мусить тебе земля носити?!

Распутін тріпав руками. У смертних судорогах кидалось усе його тіло. Посинів. Але в вибалушених, на-

біглих кровю очах, життя не конало. Ті очі начеб-го
сміялися з Марка:

— Не твоя сила!

Марко з огидою пустив його:

— Іди! Іди, озвірілий! Шалій, збиткуйся, знущайся, скаженій, аж поки добрі і лагідні не опритомніють. За грішними твоїми плечами їм добре і вони не турбуються, що хтось там стогне від голоду, горить від спраги і гине без волі. В їх добросерді твоя жорстока сила. І поки вони добрі, ти безсмертний. Іди, іди на інші, страшніші, бо свої руки. Не на мою долю твоя смерть. Гуляй, розперізуйся! Твое вже недовго! Я тобі ще допоможу! Ще як допоможу! І аж тоді відпочину!

Відходив. Якийсь тягар давив його, аж дудніла долівка під його ходом і дринчала склянна посуда на столі. Сніговія сухими снопами розсипувалася за вікном.

VIII.

Распутін деякий час лежав без руху. Прищурився і наслухував, чи може й справді вибився зі сил — не можна би впізнати. За якийсь час, коли затихли кроки і лопнула сильно замикана брама, одна вія в Распутіна задрижала.

Хуга за вікнами квилала болісно. Надірвала якусь бляху і товкла нею до байдужого, холодного муру.

Распутін широко розплющив очі, піднісся і ревною як ранений медвідь. Не страх, але злість метала ним з кута в кут. Вибіг до спальні і заgrimав до кімнати, де спала його дочка. Вибігло худеньке, заголюкане, миршаве дівча і втікло, налякавшись рідного батька. А він біг далше і кулаками гримав у двері, де звичайно спали агенти. Двері відчинилися. Агентам розбудив був уже дзвінок. Але не могли так скоро виломити замків і засув.

Коли побачили Распутіна живим, заспокоїлись, а він лаяв їх останніми словами. Були до цього привича-

ені і злісно мовчали, мовляв: дурій, але сам. А ми мовча-
гнемо.

Вибіг на двір. Збіг по ступнях, а агенти за ним.

Шурнуло снігом. Дунуло з навісною силою, аж усі заточувалися мов п'яні. Распутіна не опам'ятало. Приско-
чив до Пороннікова і зачав гатити його по голові. А цей наставляв свою голову і покійно хилився до стіп «бо-
жому старцеві».

— Побий, побий мене, сило божа!

Агенти поставали безрадні і дивились ніяково, як їх начальника копають, б'ють, деруть з нього волосся і одяг. Битий обмацював за кожним ударом побите місце, не так з болю, як з цікавості, чи великого набито йому гудза. По такій операції був уже безпечний, що дістане похвалу від свого начальника Глобачева.

Нарешті, Распутін змучився.

— Чорте! Навіщо ти його впустив? Чому ти його не затримав? — вишипів.

— Їх усіх було аж пятьдесят, а нас лише двох! — відповів Поронніков. — Одно щастя, що там, де я є, нікому ніколи ніщо злого не може статися. Хіба лише мені самому. Та краще, щоби я сконав, ніж би мав не виконати свого обов'язку.

При тих словах зложив руки якби до молитви.

— Ось подивіться, як виглядає жертва сумлінно виконаного обов'язку.

І він став Распутінові показувати своє побите, скривавлене лице і раз-за-разом пхивкав.

Распутін опритомнював від його плачу. Цей агент був такий нещасний. Распутін дивився на нього, дивився і спльовував з пересердя.

В хуртовині мелькнув йому забутий уже, давний образ його власного життя на Сибірі. Побили його сибіраки, раз до безтями, підозріваючи, що він покрав у них коні. І викинули побитого під дерево, що самітно росло в чистому полі. Мабуть думали, що він уже труп. Не виплатиться у таку сніжну, вітрову ніч

вішати трупа на гиляці. »Зачне ногами баламкати і наведе лихо на село«, — говорили. І залишили його в тій думці, що всеодно на морозі заковязне, коли ще досі який дух у ньому теліпається. А він тільки притаївся. Вітер пожалів його. Затримувався на гильках. І плакав з ним разом. Охолодив йому гарячку. Це була хвиля, в якій він зазнав у тім часі найбільше сердечности на світі. Тоді рішив іти з рідного села далеко, далеко.

Саме тоді зачалася для нього добра доля і вступила в нього віра в свою добру зірку. Приплентався до Аба-лакського монастиря, набрався науки від вищого монаха і впізнав свою силу. Аж дивно нераз ставало йому самому. Пізнавав і відчував людей. Чи вони тихі і влеглі, чи сильні і небезпечні, особливо в гніві. Відчував, як підступати до перших і вступатися з дороги другим. Як підтримати перших і заманювати других. Відчував людей, якби сидів у їх душах. Майже читав, так здогадувався, що думають. Бувало нераз сам мусів утікати зі своїми очами, щоби не пізнавали, що він ними проглядає кожного аж до дна. Випробовував свою силу на покірних прочанах. Впізнав, що його очі і голос мають якусь більшу як у других, звичайних людей, силу. Завважив у нього ту силу монах Медвідь. Цей учив його не лиш евангелія, але і лікування хорих очами.

Ті спогади і невиразний неспокій, який став мучити його від кількох тижнів, навів на нього тугу. Стало йому жаль поцтивного Пороннікова. Похилився над ним, дивився йому в очі. Здалось йому, що не бачить у тих очах ніякої злоби. Вітер схопив його за поли і потягнув до агента.

— Братіку добрий, вибач!

Обнімались і плакали. Більше плакав, але й перший прочунав Поронніков:

— Служба! Служба перша! Чого стали як турки!? — нагримав на підкомендних. — Зараз мені летіти за ними і розвідати, куди пішли. По одному, не разом, валюокі!

— А ми — звернувся він до Распутіна — потелефонуємо тепер генералові, щоби зарядив погоню в цілім місті.

Потягнув Распутіна за собою. Уложив його на софі і пішов до телефону.

Щойно тепер Распутін розтаяв на добре. Тривога наскочила на нього. Насіли на нього спогади з цілого життя. Чи то вже справді остання перевірка? Чує тривогу в серці, а не може розпізнати, де грозить небезпека. Що небезпека якась висить, видно з того, що зайшов тут Марко, з яким святий монах так тісно звязав його долю.

Незглибима чорна безодня велитенським ковпаком насувається йому на очі. Не з долу, а з гори вона суне. Жах, яке страхіття звалиться з теміні.

Хотів зірватися і втікати. Підогнати б щераз і щераз свої коні, як підганяв давніше на найбільш обривистих і небезпечних закрутах... Шибалож ним від Уралу по Єнісей і Петроград і не звихнувся ні разу. Ех, що це за їзда була до Царського Села! Розкіш, скільки ворогів розтоптав по дорозі... І побідив...

Та тепер туга і тривога обкрутилися йому довкруги серця.

Трохи тиші! Бо стомився. І мати приснилась. Трохи тиші. Кришечку. Маціцько. Бо не стає віддиху.

»Ямщик, не гані лошадей«!

Забаглось йому тепер тої пісні. Хто це так гарно її співає? Хто то тягне його до себе? Юсупов! Поїхати б до нього. Щераз підбичувати свої коні. Вирвати б його, Юсупова, як щеня від суки і нехай його мати йде за ним покірно і слухняно. Змовляється вона з царницею вдовою і Миколою Николаевичем, щоби розчавити його на порошок. А так видре він їй сина і покерешує всі її пляни.

Пригадав собі, що Протопопов радив йому цими днями нікуди не виїзжати ані не виходити, бо готується замах на нього.

Чи раз уже спокушувалися? Дурниця, те, що каже Протопопов! »Гайда тройка удалая«!

Зірвався і побіг до телефону. Подзвонив до Ю-супова:

— Можна сьогодні до тебе голубчику? Не можна? Так коли? Добре! Нехай буде! Отже шінадцятого, біля дванадцятої в ночі. Але не забудь, любий! Сам приїдеш? Добре! Приїзджай! Я накажу службі, щоби тебе пропустила. Нікому не говорити? Добре, добре, любий. Ох, люблю я тебе і твої пісні! Нехай благословить тебе Господь!

Відлучився і зателефонував до Глобачева. Вияснив йому, хто робив на нього напад. Що напав на нього в його власній хаті старий український революціонер, з 1905. р., який брав живу участь у заворушеннях у Києві і на Чернигівщині. Він старий революційний практик і головно організує малоросів у Петрограді. Він більше небезпечний як інші революціонери, бо ненавидить Росію. Його за всяку ціну треба зловити, бо в столиці, в якій і так усе зворохоблене, він готов наробити великого лиха.

Глобачев обіцяв доложити всіх зусиль.

По тім усім Распутін уснув неспокійним сном. Нахилився над ним монах Ярослав і шептав:

— Гнобити й визискувати брата те саме, що вбивати його і пити його кров.

Распутін кидався під поглядом монаха і прів так, що піт аж заливав його. Він будився, хрестився, але зява всеодно повертала і вдивлялася в нього гнівно, гостро й пронизливо.

IX.

Стільки жару і холоду, що їх пережили старі Павленки, повинні були загартувати їх на сталь. Бач, не загартували! А були в них гарячі дні, в яких на пригіст їх щастю грало над ними стострунним промінням

палке, найлюбіше в світі, українське сонце і в серцях у них також горіла негасима ватра... молода, палка, сильна, любов, яка ставила чоло всім лихам.

Це був жар, якого не могли вхолодити довгі, гіркі літа скитальщини по першій революції: літа повні біди, горя. Нераз бракувало кусника хліба для дітей. Треба було з бороття за нього руки повибивати, треба було борсатися, аж віддиху не ставало. Але негасимий вогонь горів у Павленків, всеодно, чи було чим у печі запалити, чи ні.

Аж тепер, на краю літ, у проклятім Петрограді, з розпуки наче б вигасла їх родинна грубка. Студінню дихнуло в хаті, зморозило все, що в ній було, потягло інеем святі ікони і відморозило юні спогади.

Перший ранок був смутний, коли старі повставали по безсонній ночі й зрозуміли, що з Олею мусіло трапитися щось зле. Вже майже не потішували себе, а Микитович був злий. Вчора ще мав кілька слів розради. Сьогодні не знав, як заспокоїти і погодити старих, які часами, якби шукали зі собою ворожої зачіпки. Микола розумів їх розпуку. Не знав, як її втишити.

Гримнув дверми і пішов шукати за Олею на місто.

Знов день заходив. Старі шукали також. То вибігали з хати, то прибігали, суятились. Під вечір перестали до себе говорити.

Тільки дивилися на себе великими, перестрашеними очами.

Як друга ніч зачала надтягати зі сніговією, Марія Семенівна сіла скулена в куточку. Не світила й боялася зачинати розстелювати.

Сиділи в двох найдальших від себе кутах малої кімнати і коли одно старе дивилося на вікна, то друге в протилежний бік на двері. Сиділи як приховані вороги. Не говорили до себе, бо останні слова, мовляв: »не допильнувала«, »не допильнував«, густою, кривавою флегмою загатили їм груди. Боялися заговорити, ляка-

лись голосніше дихнути, щоби з викинутою флегмою не зачався вибух крові.

Такий несамовитий біль і розпука били з ючей кожного зі старих, що нарешті перестали на себе дивитися. Ще тільки боком слідили за собою і наслухували, що котре робить. Не їли й не спали. Коли одно вибігало з хати, друге вибігало за ним. Колиж третій день, скулившись, тікав з метелицею вулицями міста, старий, лякаючись ще одної ночі, вийшов з опустілої хати. Хотів обійти всіх знайомих і випитати, чи де не бачили, чи не чули.

Вона пішла за ним. Сурганились у сніговії обидвое дві чи три години по сніжних насипах. Аж вибились зі сил. Вітер так шморгнув старим, аж він захитався, потягнув за собою жінку і обоє впали на землю.

— Спочинь, стара, трохи! Потім підемо далі. — заговорив.

Подивилася на нього і мов круцями прошибла його питаннями: куди?

Хоч слова не сказала ні одного, така стала покірنا.

Призадумались обоє над тим тяжким питанням. Згорбилися і ховали від тої хвилі всі думки під себе. Аби було тепліше. Не мали сил іти. Ніч була без серця, груднева, морозна. Тільки ласки, що обтулювала старих і обліплювала їх, аби якнайдовше затримати в них духу.

Крутовиною зачали збігати до Филимона спогати з минулого. Від шлюбу аж по Петроград. Замість замерзлої Неви, побачив Дніпро в самім гарячім літку. А в середині хвилі, в чистісінькій голубій воді, топилося Оля...

Тільки б клоку яку подати. Нема!

Филимон з остраху скрикнув. Не мав сил кинутися до води, лиш ковзуном сунувся над берегом. Зачав на весь голос кричати: «рятунку!». Зачала за ним і собі кричати Марія Семенівна. Це не був крик, лиш стогін.

Хтось надходив. Нахилився і ахнув.

— Дядьку Филимоне! Маріє Семенівна! А з вами що?! А ви ту як? Таж ви вже майже закачаніли!

Це був Нік, який вертав до касарень. Хотів підняти їх. Та не було це так легко. Тоді побіг до найближчої хати. Прибігли люди і занесли старих до сіней. Там зачали їх відтирати. Нік післав по візника.

Як тільки старі прийшли до себе, зачав питатися, що з ними сталося.

Коли довідався, закаменів. Сидів і не ворухнувся. Чужі люди дивилися, чудувалися і боялися випитувати.

Біль висів у повітрі неприступний. Нік мовчав, а в голові йому шуміло від думок. Зблід. Руки йому дрижали. Але боявся ворухнутись, щоби не сполохати розпачі, що покищо сховалася під крильми думок. Коли пирхнуть, голова лопне з болю.

Надїхали сани. Добрі люди всадили старих. А Нік присівся разом з ними і напів ошеменілий буркнув візникові, куди має їхати.

Всю дорогу дошкулював йому дзвінок. Янчав, що годі було витримати.

Це Ніка дратувало. Розхитувало йому нерви тоді, коли чув, що повинен їх тримати в руках, аби не драцювали в розтіч.

Подивився на двоє безпомічних старців. Зрозумів свою роль, і перемиг себе. Ще не знав, що має робити. Але вже зростало в ньому почуття обов'язку, а за тим воля захистити тих покривджених. Заки приїхали до хати, Нік був уже паном своїх думок.

У хаті застав Микитовича. Поклали старих до ліжка і стали передумувати над тим, що робити. Микитович сказав, що шукав уже за Галліном, бо підозривав, що саме він занастив дівчину. Знайшов його мешкання, але не застав його в хаті. Хотів просто зайти до нього і не кажучи ні слова, бити в його вилізаним лицю.

А там, чи в суді, чи як, нехайби вийшов скандал. Нік був переконаний, що в тій справі замачав свої

пальці Распутін. Микитович здивувався, звідки приходить Распутін до Олі.

Рішили зараз рано дати знати на поліцію і випитати, чи, бува, не арештували десь дівчини помилково. Різно тепер буває. А потім Нік мав піти до Галліна і просто запитати його, що зробив з дівчиною.

Чим більше було діла, тим краще почував себе Нік.

Рано повідомили поліцію. Ніуден з комісаріятів не міг дати їм вичерпуючого вияснення. Упевнились тільки, що її не арештовано.

Залишалось тоді піти до Галліна. Пішли.

Микитович чекав у брамі, а Нік увійшов до середини.

Коли Галлін побачив Ніка, в першій хвилі неспокійно оглянувся за револьвером. Але позатим ніуден нерв не задрижав йому в обличчі. Сподівався таких відвідин. Навіть легка, зневажлива усмішка заграла на його устах.

— Пане графе! — заговорив до нього Нік. — Хочу порозмовляти з Ольгою Филімонівною, щоби довідатися, чи волею чи неволею вона в вас?

На таке питання без обиняків, без оговорок, Галлін не був приготований. На соту частину секунди слідне було на його обличчі змішання. Він дещо зблід, але відразу повернув до рівноваги.

— Це нахабство! Ви яким правом напастуете мене в моїй хаті? .

— Правом чоловіка, який уже раз в обороні тої пані вимаглював ваше графське обличча! — вибухнув Нік. — Памятаєте, пане графе?

— Не позволю себе ображати в своїй хаті!

— Позвольте! Я вас знаю!

Галлін не знав що робити. Покликати прислугу було незручно, битися самому небезпечно. Нагло зацікавив його Нік своїм темпераментом.

Рішив спокійно приглядатися, що такий чоловік у таким положенні буде робити. Цеж прекрасна нагода

подивляти ферментуюче життя у самім його окропі.

— Сідайте, пане поручнику, успокійтесь, — мягко як лікар нервових недуг, припрошував Галлін. — Скажіть нарешті, чого від мене хочете, бо до цієї пори ви тільки вибухаєте.

Завважив з насолодою, як у Нікові змагався сумнів зі зростаючим обуренням.

— Не вдавайте турка! Скажіть де дівчина!

— Пане поручнику! Я розумію закоханого, якому втікла любка. Ображена гідність відкиненого самця дає йому велике право вишалітись. Але зважте, пане поручнику! Навіть у своїм жалюгіднім положенні ви повинні були подумати над тим, чи не було б більше романтично, коли б ви вишумілися на бистрім коні у чистім полі, а не в мешканні зовсім чужої для вас людини. По вашім виговорі видно, що ви малорусский козак і з вас повинен бути добрий їздець...

Нік усею силою волі здушив у собі всю лють. Стрілка майже фізичного болю прошибла його мізок. Чув, що той жулік саме винен. Хотілось скочити до нього й душити за шию так довго, поки не скаже всієї правди.

Галлін сидів спокійно і прижмуреними очами слідкував не без зацікавлення за кожним рухом Ніка.

Цей, не питаючи дозволу, отворив одні двері й другі й треті. Дивився, чи не має де захованих дверей.

Галлін увесь той час сидів у вітальні. Коли Нік вернув, застав його в тій самій позиції і на тому самому місці.

— На тому ще не покінчиться! — погрозив Нік. — Зараз зроблю ще донесення до поліції.

— Пожалуста! — ввічливо відповів Галлін і глумливо розсміявся.

Нік вилетів від Галліна, ледве пануючи над собою.

— Нема її в його хаті! — сказав до Микитовича. Я перевірів усі кімнати. Але саме тепер набрав я твердого переконання, що та каналія щось знає. Не бувби

такий спокійний, коли нападають на його хату. Треба даліше шукати.

Рішили наперед піти далеко за місто, де в селянина, кольоніста з України, мешкав Марко Козак. Нік відчував, що дідуган, коли не порадить, то принайменше розрадить.

Старий з перших слів зрозумів, що з його двома земляками недобре. Що надто вже вони перейнялись долею пропавшої дівчини. Похитав головою і буркнув:

— Борці повинні мати кам'яні серця.

Колиж побачив німий біль в очах Ніка, жаль зробився старому. Він подобрів, усміхнувся і сказав жартиливо:

— Пане поручнику, чи не тонете ви вдруге, та вже в іншому Дніпрі?

Нік похилив голову. Тоді Марко зрозумів, що треба щось зробити для того молодого чоловіка, щоби не втратити його для революції. У молодих така любов викресує любов до ідеалів і дає міць і відвагу в боротьбі за загальну справу. Через неї може заломатися життєва енергія в молодій людині, або досягти небосяжних вишин саможертви для добра всіх. Марко не хотів досвідчувати. На досвіди і іспити не було тепер часу. Старі божки счорніли в Петрограді. Їх товпа вже качала по болоті і обмарала жовтавою слиною жовчі.

В таких положенні люди зі сильним революційним завзяттям рішають. Марко чув, що Ніка треба зберегти для справи. Щоби був сильний і морально і фізично.

І він рішив йому допомогти. Особливо ще й тому, що покривджено українську дівчину. Це треба зробити, щоби направити кривду, але ще й з почуття національної солідарности.

Пішов з Ніком і Микитовичем до Павленків, щоби дізнатися про подробиці.

З ким заходила, куди ходила, чим цікавилася.

Нічого не знали. Вони її любили й нічого про неї не знали.

Марко смутно похитував головою. Питався, чи тягнулася до своїх старих знайомих з України, чи цікавило її більше чуже московське петроградське товариство.

Нічого, нічого про те не знали.

— Зле є! Зле! — сумно повторював Марко. І звернувся до Марії Семенівної.

— Недобре, ви, мамо, робили для своєї дитини. Ви дали їй тіло і душу. Але завжди старались, щоби заспокоїти лише потреби її тіла. Ви давали їй харч, одяг, ви висилали її на науку танків, ви дбали про її освіту і науку, щоби могла заробити собі на хліб. Але ви не навчили її любови до своїх рідних сторін, до своїх земляків, до України. А вона зачала шукати за чужим, замість віддати своє серце своєму.

— Ой, чи раз я їй то говорила! — боронилася Марія Семенівна.

Марко став тоді випитувати Ніка.

Нік знав більше про Олю. Він розповів Маркові про все. Тоді саме Марко рішив поговорити з Рапутіном.

X.

Зелений Петя дуже любив гроші. Тому не довго роздумуючи, взяв тих сто рублів, що йому їх дав Короста від Галліна. За те зобов'язався відступити йому на тиждень доволі паршивеньку кімнату і приобіцяв мовчати як земля. Всеодно, щоб там у тій кімнаті робили, він має мовчати як гріб. За те при кінці умовленого речинця дістане ще сто рублів.

Оль райт! Нехай матрози посвідчать, що Петя Зелений все те виконає солідно.

Або то йому першина?!

В його гостинниці товчуться від кількадесяти літ і благородці і дрань. Стіни не витримали б, а він витримав, слова не писнув. Що бачив, що чув, однаково, як

камінь у воду кинув. І тому Зелений Петя був на цілий Петроград славний. Йому довіряли і він своїх гостей умів пошанувати. О, це був угідник!

За грошики вільно було в його гостинниці пошуміти і розперізуватись до схочу: розхрістана голота його любила, бо любив допомогти всякому братові. Особливо, коли такий попав у хурдигу. А наш брат попадав сюди і раз і не два. І частенько ні за цапову душу. Такому Петя помагав. Той йому потім віддячувався, як виходив на світ. То гостя з гостею привів, то срібло-злото якесь за безцін у нього збував. Знався Петя і з поліціантами і з в'язничною владою. Шанував він їх, шанували вони його. Часто його слово, а ще більше рука, яка вміла додати дзвінкий аргумент до слова, більше значили як слово слідчого судді. Зате злодійня і різна міська голота не визнавали ліпшого батька понад Петьку Зеленого.

До кого мав піти Короста, щоби вишукати для Галліна і для його дівчини якусь таємну кімнату? Лише до Петьки!

Всієї правди Петьці всеодно Короста не сказав. Поставив умову, що він мусить мовчати, що ту буде робитися. Різати нікого не заріжуть, буде суха робота. Як вона вдасться, то ще щось капне.

До спілки взяв собі Короста Мотю і втаємничив його в цілу справу.

Прийде тут дівчина підозрілої минувшини, ніби студентка, ніби злодійка. Одним словом любаска сотника і графа Галліна.

— Звідки, Коросто, знаєшся з тим сотником? — допитувався Мотя.

— Ми в однім полку служили! — чванливо відповідав Короста.

— Ти тоді був єфрейтором, а він унтером з добровольців? Га? — смішкував Мотя з Корости.

— Ти, Мотю тримай язик на припоні. Я був рівний пан з ним в його мешканні. Я спав на його ліжку, як

він не хотів спати. Я ходив у його лякерах, як вони його тиснули. То я їх розходжував. Бувало, що жили ми з одної калитки і тишились ласками одної і тої самої дівчини. Кажу тобі, такий був заздрісний як вогонь.

— А вогонь заздрісний? —

— Ну, та ще й як! Раз навіть здорово побив мене, коли я необачно тее-тоє до його пані. Але нарешті ми якось погодилися. Кажу тобі, парень в нього не аби-який! А грошей, як у Гапки вошей! Шастав він уже ними як сміттям.

— А тепер зійшов на Коросту! — глузував Мотя.

— Мотю, я тебе прошу останній раз. Ти з моїх приятелів не кпи! Бо тоді ти матимеш зі мною справу! А тепер ходи зі мною до діла.

Різне Петька на світі бачив, але, що воно тепер таке з тими Коростовими гостями було, не вмів собі витовкмачити.

— Темна історія, хоч куди! Щоб була, самому в яку калабашо при тій нагоді не бебевхнути.

Що то є якесь велике крутіїство, здогадувався Петя хочби з того, що Короста, заки відносив їсти «панні», переодягався в поліціянта і тоді щойно показувався їй на очі. Один раз вона його так вилаяла, що аж на вулиці люди позбігалися. Короста втік і обмаль не вмер зі страху.

Кричала, що слідчому судді про все розкаже. Мабуть вона трохи розумом блудить. Як такий «панні» слідчий суддя може у чомусь повірити?...

Але щось воно в тім невиразне, коли Короста так злякався її крику. Чи не вкрали вони її з порядного дому? А врешті яке мені діло? Чи я маю бути поліціянтом для моїх гостей? Кімнату винаймив для себе Короста. Заплатив і я не маю права заглядати до його кімнати!

Так заспокоївшись і забезпечивши себе перед судом, Петя слідив, що воно з того всього вийде. Він і не

завважив, що зараз третього вечера зайшов був до Олі Галлін.

Застав її, як лежала зодягнена на ліжку й спала.

В сутіннях вечора її уста зарисовувались виразними світлотінями. Не пробудилася, хоч немащені довгі двері голосно скригнули. Видко змучили її дотеперішні переживання. Усміхалася крізь сон. Повна черлені риса уст відгибалася до ніжних кутиків і горіла спрагою цілунків. А в кутиках біля ямок притулилися до себе одночасно вираз болю і невинности.

Ті уста манили колись вилинялого Галліна. Бажав вдивлятися у них і слідити, як заграє на них опяніла розкіш. Нераз давніше кортіло його наговорити їй сороміцьких слів і тримати її силоміць, щоби не втікла але соромилася в його приві.

Та сумнівався, чи знає вона значіння таких слів.

Тепер підходив до неї розцікавлений, як реагувати на його появу. Давніше, коли ще любились, можна було розкошуватись тою підсвідомою снагою, що проломлювала її дівочий стид.

Тепер остається лише студія ненависти. Цікаво!

Нагло вона отворила очі, стрепенулась і, заступаючись руками, скрикнула:

— Геть, геть від мене! Чого до мене прийшли? Що це значить!?

— Тихо! Хочу тебе визволити. Не шуми! Знаю про все. Коли дізнався від свого приятеля, що ти арештована, не міг собі місця знайти. Припадково твій слідчий суддя є моїм добрим приятелем з полку.

Два цілі дні находили Олю сірі і безвиглядні думи. Аж тепер над третим вечором, понад сумерком, надія білокрилим усміхом муснула стелю. Серце забилося у неї живіше. Думка миттю погналась **за білим крилом** і... закам'яніла. Стала як укопана і **ані з місця!**

Галлінові уста брехали. Його очі зрадили його.

Не вірила, не вірила, не могла йому повірити. Йо-

го м'який голос і уста манили надією, але очі були фальшиві.

Галлін видів, як вона бється зі своїми думками. Не підступав, не шевельнувся, зовсім як той, що провинився багато, а тепер ніби хоче направити лихо.

— Що, що ти наробила? Пощо дала себе втягнути до організації? Така недосвідна! Все вийшло на яв! Шибениця для одних, довгі літа каторги, тюрми і заслання для других.

Ці слова вдарили її мов обухом. Сиділа неповоротно й мов очманіла. Плакати не хотіла, а очі чомусь вогкі. Але не хоче показати по собі ніякої тривоги. Всеодно, що буде! Не йде то так легко. Руки їй дрижать, уста ціпеніюгь і язик стає неповоротний. Щось душить її гортанку. Рясний піт виступає їй на чоло. Таки не може зі себе видобути слова. За сильно здушило їй шию.

Галлін любувався її заполоханністю та розгубленістю.

З її поведіння легко було можна здогадатися, що вона замоталась у якусь революційну історію. На здогад кинув запит:

— Распутіна хотіли вбити?!...

Ніби питав, ніби насміхався з божевільного заміру.

Похилила голову, припала до ліжка, й тихо, тихесенько плакала.

Тоді Галлін приступив до неї ближче. Зачав гладити її густе волосся. Відсунулася від нього. Здавалось їй, що примускується до неї слизький, холодний гад.

Хотіла опанувати себе. Каторга, так каторга. Шибениця, так шибениця! Пропало все, то пропало!

Нагло піднесла голову. Лице в неї почервоніло, очі засвітились гнівом:

— Ви чого тут? Хто вас тут впустив? Поліція? Суд? Ви, ви плюгавий агент!

І плюнула йому просто в лице.

Такого обороту справи не сподівався. Хоч знав її темперамент, але не припускав, щоби молоде недосвідчене дівча в стані такої глибокої психічної депресії могло так скоро прийти до себе.

Був злий, аж його підносило.

— Я хотів тобі допомогти. Шкода мені було твоїх ліг і краси. Ти божевілна, що відкидаєш мою поміч. Подумай! Маєш час над тим розважно й холодно подумати. Можеш вирятувати всіх. Ніхто тут уже нічого не вдіє! Лист зрадив усіх. Хіба, що ти схочеш бути розважна. Знаєш, що під цю пору нема сильнішого і впливовішого чоловіка від Распутіна...

Завважив, що стала прислухуватися до його слів.

— Можеш себе й своїх товаришів вирятувати. Коли схочеш... Распутінові ти сподобалася. Коли добровільно віддашся йому, він припинить дальше слідство і всіх вас випустять. Вирятуєш усіх і себе. Рятуй інших, рятуй себе. Бачиш, що я зробив для тебе все, що лиш міг...

Останні слова знов задерли її за живе.

— Дрянъ, плюгава дрянъ ти є! Разом зі своїм Распутіном! Уже вдруге наставляєте на мене пастку. Не хочу! Дрянъ ти є! Підлий, підлий!

У Галлінових очах засвітилися небезпечні вогники. Але стримався. Ще не відходив.

— Не схочеш по доброму, візьметься тебе по неволі! — подумав.

А вона, якби вчитала ті слова в його очах:

— Геть! геть! А то кричатиму на всю тюрму!

Галлін боявся, щоби справді не зачала кричати. Лиця її горіли і видно було, що є сильно зворушена. Міг-би вийти скандал. Тому відійшов. Був невдоволений з усього. І зі себе і з причини її опору.

Не вдалось йому втишити свою спрагу тим кипучим шампаном, який заховала природа в тій дівчині. Ані сам не може торкнутися того вина, ані не

матиме тої насолоди, яку має знаток, коли дивиться на мистецький жіночий акт. Мабуть треба буде вжити насонний порошок.

Але йому це не подобається та й не знати, чи й Распутінові буде це любо. Мабуть таки ні.

Вернув до хаги. Був неспокійний. Від якогось часу самі невдачі. Кінець!!

Чому кінець?

Розглядав те питання без надзвичайного якогось зворушення. Ставало йому поправді скучно. Неприємно йому стало куняти на краю нудьги, злочину й нужди.

Як жити, то широкою рікою. Заливати поля, підривати скелі, кипіти вже при кількох степенях. А ні, то рештками пари закотитись на край, розбитись і повернути в космічну праматерію.

Мав свій окремий світогляд, без віри в добро і зло, в злу чи добру силу у всесвіті. Вирозумував собі, що не матерія, ані дух є вічні. Вічне є життя, яке переливається в різні форми при різних температурах. Завмре життя, не буде ні духа, ні матерії.

Але життя невмірує! Чоловік спекулює, щоби вломитись до його тайни, як злодій і вкрати дещо до своєї свідомости. Найгірше, що розум найбільш геніяльний не може тої свідомости сучасного буття перенести в майбутнє, в незнане. Є тільки далекі, давні ремінісценції, затерті сліди на мряковинних світах, невловимі, як мрії, розпливчаті, як духи. Що значить супроти тих величин злочин?! Добре діло?! Нагорода, чи кара за них?!

Що значить людина в безконечнім космосі кипучого життя?! Наставлений на кухні повний горшок. Один бурлить і википає в годині, інший вицикується по краплині й боїться жару. Сувається по краю кухні, думаючи, що все щастя, коли поменше випаровує. Всеодно космос висотує з нього пару й прийде невідхиль-

ний час переміни. Найбільше християнське свято Преображення.

Він сам уже майже википів. Перестав бути мікро-сонцем. Став місяцем, що може світити ще лиш позиченим, чужим світлом. Присувався рештками пари залюбки до кипучого життя і подивляв його красу в різних формах. Звідси пливло його зацікавлення для темпераменту Олі, чи Распутіна. Два великі котли життя. Хотів їх спарувати й радіти, як радіє Олексинська, коли вдається їй злігати зі собою якусь парку. В деяких побожних це називається цинізмом, браком моралі, закоханням у гріховності, сексуальною рознузданістю, чи ще там чимось подібним до того всього.

Для нього це рештки життєвого змислу.

Був лихий, що в останніх часах переслідував його пех. Уже не складалося ніщо. Найцікавіше було-би взяти Олю силою, налюбуватися її тілом і соромом. Распутін до цього надавався. Ще й платив йому губернаторством, яке теж має значіння в бистрій хвилі життя.

Але Оля не дається, погрожує. В який спосіб зломати її опір?

— Є, є ідея! Її опір зрозумілий, бо вона чує за собою силу ідеї, за яку буцім-то жертвує собою і всіми, що в її гуртку. Треба вибити їй зпід ніг ту сильну опору, на якій запняга її воля.

Коли опиниться над безоднею підлоти — зневіряться і щоби рятувати свою честь, посвятить свою невинність! Трагедія, яких між людьми було й буде багато, аж до зануди.

Коли дізнається, що вкрала, як звичайна вуличниця з його хати брошу, коли уявить собі, що найбільш привязані до неї люди зачнуть до неї ставитися з підозрінням і недовірчивістю, а знайомі з погордою — перед такою перспективою мусить заломитися.

Такий був певний свого успіху, що повідомив Распутіна, щоби той за три дні вечором прийшов до

гостинниці Зеленого П'єтки, де на нього чекає повільна, облюбенниця Оля.

Покликав Коросту і приказав »панну« повідомити, що вона арештована ще й під замітом крадіжі броші в сотника Галліна.

Короста мав запитати Олю:

— Чи »панна« собі пригадують, що вкрала брошу і чи не задорого казали собі заплатити за одно кохання? Га?

XI.

Вечором, саме перед днем, на котрий Галлін запросив Распутіна до Олі, до її кімнати ввійшов Короста. Став нахабно при дверях і глумливо, з деяким задоволенням, що може її шпигнути, безсердешно й дошкульно зачав з неї насміхатися.

Вражіння, яке те нове обвинувачення зробило на Олю, було придавлююче, страшне й приголомшуюче. Воно приводило її до божевілля. Здавалось, що не розуміє його слів. Дивилася на Коросту і якби його не бачила. Широко отворила очі, з яких бив один лише жах.

З панни гарна революціонерка! — приговорював Короста. — Але ще краща злодійка! Ха! ха! ха! ха!

Усвідомила собі всю грозу обвинувачення. Кинула на постіль, втулила голову в подушку і зачала так болісно плакати, що старому бандитові стало лячно від її розпуки.

— Це неправда! Неправда! Ах, Боже! Який той Галлін підлий, підлий.

І залилась гарячими, невтішними сльозами.

Короста дивився на неї і чомусь стало йому її жаль. Дивився на її розплетені, довгі коси і нагло привиділася йому рідна мама. Таке саме було в його мами волосся і так само плакала, коли помер їх батько. Пригадує собі, що тоді й він зачав плакати. Мама зачала гладити його голову і та ласка остала в ньому як гарний, зворушливий спомин з діточих літ:

— Хто, хто вас тепер вигодує, хто подбає для вас, сирітки ви мої! — плакала його мама разом з ним і з його сестрами. Незабаром і вона померла, а діти розбіглися як ціпенята без курки. Де погинули, котре де вмерло або живе, того Короста не знає. Сам він виріс як вовк у лісі між людьми. Що зарве, то його. Загубив серце, бо ні в якого його не бачив. Аж тепер на вид тої дівчини щось заполохане людьми заворушилось у ньому.

Став і не знав що робити. Сплюнув, бо почував себе по дурньому. Не хотів піддаватися зворушенню. Та не так легко було позбутися того наглого припливу ласки, яка несподівано фаркнула в закамянілій душі бандита.

— Якби це якась фіцігорниця була, фльондра! — подумав. — А тут тобі чорт зна що!

Щераз сплюнув, сердитий на себе, що так розбавів.

— Або то що?! — підбадьорував себе. — Благородна! Нехай знає, яке то наше! Коли-ж засмакує? Хіба лише тепер!

Коли подивився знов і побачив, що робиться з Олею, махнув безрадно рукою. Свиснув сердито, обернувся і вийшов, залишивши її саму. Замкнув двері на ключ, скинув поліцейський одяг і скочив до Зеленого Петьки.

Пив цілу ніч аж до білого рана.

Рано прийшов Галлін. Коли його побачив Короста, по п'яному заревів на всю гостинницю якусь босяцьку пісню про сукіного сина. Був злий і покірний. Дивився на Галліна з під лоба, зухвало, але мовчав. Ще Галлін був йому винен за ту »суху роботу«...

Галлін захотів побачитися з Олею.

Корості очі набігли кровю. По неспаній, п'яній ночі став ніби пригупкуватий. Не дочував ніби.

Галлін мусів щераз повторити свою вимогу.

Короста нерадо отворив йому двері. Заглянув у середину і побачив, що дівчина лежала на ліжку бай-

дужа і як труп бліда. Навіть не поцікавилася, хто входить.

Короста відійшов, муркав, кляв, матіркував.

— Вона тобі вкрала брошу? Щоб ти так з носом був. Сукин син ти є! Брешеш! Не вірю я тобі! Чорт! Але гроші маєш. Коли-б не те, то мій Мотя порозмовляв-би з тобою інакше. Різь!

При цьому Короста зробив рух рукою, якби когось лоскотав під шию.

XII.

Коли Галлін побачив Олю, набрав вражіння, що його метод був успішний. На його запит, що з нею сталося, чому стала така бліда, не відповіла нічого. Лише стрясло цілим її тілом. Відвернулася лицем до подушки і схлипувала сухо, розпачливо, безпомічно.

Не відповідала на його запити. Побачив, що тепер з нею не добалакається. Рішив прийти ще раз у полудне, щоб її перемовити, бо думав, що за той час успокоїться і стане розважніша.

Вдоволено посвистуючи, вертав до хати. На вулицях завважив більше оживлений як звичайно рух. Що кілька кроків забігали перед ним розпродавці газет. Люди розхапували ті газети, приставали, збивались у гуртки і живо вимахували руками.

Пристанув. Зачав наслухувати, що таке сталося. Про що таке незвичайне викрикують розпродавці газет?

— «Распутін убитий!» — прошибло його мов стрілою.

Не хотів вірити.

Місто шуміло. Хоч сніжок падав повільно, успокоюючо, людська маса зворохобилася. Не вертала до хат, навпаки, на вулицях щораз гамірливіше.

По базарах голота перестала красти, зглутилась, розумує, віщує великі події, дивиться у сторону Цайського Села.

Тут і там паде остроумна заввага. Це покищо перші бульки з дна окропу. Котра з них рушить усю масу — так, що вона забурлить і розсадить покришку, ще не знати.

— Нас повісять, а на котрій ліхтарні, байдуже! Чуєте, Агатоне Порфіровичу, я це передбачував давно! — гукнув йому нагло хтось над вухом.

Це був Нілов. Пяний, як звичайно, до безпам'яті, зачіпав кожного знайомого і говорив йому те зі зажуреною міною.

Галліна обсіли інші думки. Відкараськався якось від п'яниці.

— Кінець! Невідхильний, невмолимий кінець!

Зрозумів одно. Що весь його плян, вискочити при допомозі Распутіна на кілька щаблів вище по суспільній драбині, розсипався у порюшинки. Не вилізе зі западні, в яку вкинули його довги. Здавав собі ясно з того справу, що тепер він уже зарізаний. В армейським поставчанні, де був скарбником, незабаром може відбутися контролю. Коли до якогось часу не вложить туди бракуючої суми, опиниться у тюрмі за дефравдацію.

А тепер ще нова історія! З Олею.

Що зробити з нею? Ув'язнив її, напосідав на її волю і честь, завжди в тій надії, що покрие справу Распутін.

Що зробити з Олею?

Безумовно її рідня дасть знати на поліцію і не вирятує його ніхто і ніщо.

Лагідний, добродушний, усміхнений сніжок опадав на людські лиця. Мускав їх делікатним холодним крильцем і наче дивувався, чого це вони такі розгарячені. Ні морозно, ні гарячо. Ані метелиці нема ніякої, ані пожегу від спеки, чи від громовиці.

Зворохоблене людське муравлище вилягло на вулиці і обговорювало незвичайну подію з більшою зацікавленістю як події на фронті, на якому між іншим тепер не сталося нічого замітного.

— Вбили, бо був з народу! Не люблять вони того, щоб хтось з простих дораджував цареві.

— Не кажіть! Распутін на Росію нещастя наводив. За германом тягнув!

— Не вірте! Це так великі князі проти нього. От, Родзянко також проти нього! Буржуазія! Вона не любить, щоби цар мав очі і вуха отверті. Тому обступають його. А той таки проти їх волі добився до престолу. Так як той учитель Деревенко. Знаєте?

— Що за Деревенко?

— А той учитель престолонаслідника! Тож усі великі князі проти нього риють, тому що він з простого походить. І Родзянко проти нього, хоч кажуть, що буцімто Родзянко за народом. Брешуть вони всі!

Галлін пристанув, читав газету і одним вухом слухав.

Але розмова та була для нього байдужа. По прочитанні газети зрозумів, що Распутіна таки вбито.

Прийшов у хату і призадумався.

— Кінець!

Сніжок усміхався до нього через шибу.

— Всежтаки завтрішний день цікавіший від сьогоднішнього! — подумав. — Ще треба поборотись!

По глибокій задумі дійшов до висновку, що положення не є розпачливе. Чув, що готується палатна революція. Хочуть примусити царя до абдикації. Різно може статися. Може трапитися, що в часі заворушень пропадуть, чи згорять від вибуху інтендантські документи.

— А що з Олею?

Та думка настирливо домагалася вирішення.

Нахмурився. Трохи стало йому соромно перед самим собою. Але зараз прийшла йому думка, що мала виратувати його з прикрого положення:

— Нема іншої ради! Так мусить бути! Дівча мусить трохи потерпіти. Жінки люблять терпіти...

На його обличчі заграла чортівська усмішка. Був задоволений.

XIII.

Хмарним вітневим ранком, ледве ліниво зачало розвиднюватися, прибіг до Обайлова наполоханий, задиханий пекар Делкін.

Сів, висапався і мовчить. Не знає від чого зачинати розмову й лише кліпає очима.

Обайлов також не панує над своїми нервами.

Чотири їзці, наче виняті з Апокаліпси, приснилися йому тої ночі. Трьох із них на огнистих конях перелітало всю Росію туди й назад, вширш і поперек. Скоро, мигом, блискавицею.

Один з них, висолопивши язик, говорив, говорив, говорив. Його слова рясним дощем розмочували під ним ґрунт, який, розмішуваний кінськими копитами, перемінювався у смердючу грязюку. Подивився Обайлов на їздця. А він грязне, геть грязне в багні, хоч цього й не відчуває.

Хто? Мілюков! Щезни маро! Але мара не щезала. Загорілий їздець ще скоріше їздив сюди й туди, ще завзятіше мовляв язиком і вибовтував гнілі баюрки.

Вширш і поперек шибав собою другий їздець і періщив по голих людських плечах нагайкою. Аж вогниками запалювалися на них сині і криваві пружки. Кров змішувалася з дощем і спливала цюрком, а від неї багривіли баюрки. Подивився Обайлов їздецеві в очі. Хто він?

Ніхто другий, лише міністр внутрішніх справ Протопопов!

А третій їздець був з чотирьома обличчами й вісьмома руками. Той їв устами і очима, а руками хапав, що лиш попало. Обчищував скарбові уряди і уряди постачання, залізничні каси, банки, не цурався обмацувати і обдирати також побитих до крови голаків.

Подивився Обайлов і тому їздцеві в лице раз: Терещенко! другий раз: Андроніков! третій Коновалов! Четвертий... не вспів Обайлов приглянутися хто такий четвертий... Дивиться, росте й могутніше перед ним четвертий їздець.

Кінь під ним бистрий, огнистий, а він сам суворий, гнівний, мовчазний, неповорушний. У руці в нього великий меч. Що раз перебігнуть три їдці цілу Росію, то цього останнього їздця меч щораз червоніший і щораз гарячішим вогнем палає.

— Горе! горе! — зачав кричати Обайлов. Хотів стримати тих перших трьох їдців. Але вони його скинули під копита і зачали втолювати в червоне, вимішане людською кровю і мясом, болото.

Пробудився Обайлов, змучений як по неспаній ночі.

Коли Делкін висапався, зачав говорити жалісним, похоронним голосом:

— Ограблять, поб'ють і заріжуть мене, але й вас не пощадять, ой, не пощадять, батеньку!

Обайлов розвів руками, мовляв: що я тобі, чоловіче, завинив?!

Делкін продовжував:

— Оце сьогодні мене вже четвертий раз напали і ограбили. Увесь товар і всю готівку забрали. Остобісило мені. Закрию крамничку. І всі пекарі погрожують, що закриють. Шкода життя і заходу. Попереднім разом чуть на смерть не затовкли. Я бороню своєї праці, а вони б'ють! Усі пекарі кажуть: або дасте доволі і дешевого хліба, або перестануть пекти і торгувати. Терпцю, батьку рідний, не стає і страшно робиться. Нарід такий зробився лютий, що Господи заступи!

Обайлов мовчав. Але Делкін не спускав з нього очей.

— Що годең я зробити? — зітхнув Обайлов.

— Хіба мало в Росії хліба? — дивувався Делкін.

— Чорт його знає, що воно таке робиться. Прото-

попов хотів це взяти в свої руки, але земські діячі, дідичі і Родзянко з думськими діячами киринають. Хотів, було, Протопопов в Єкатерінбурзі через своїх агентів закупити півтора мільйона пудів збіжжя для столиці, то Гесберг з іншими дідичами чуть революції не зробили. Спекулювати на цінах самі хочуть! Треба-б було дати по голові Гесбергам, щоб десятому переказували! А то бач ні! М'яке серце в Протопопова до панів! Думає, що їх позискає, та що для голодної голоти ще звичайних крісів і »максимів« старчить!

О, братіку, бережись, бо готов перерахуватися!
Делкін був злий.

— Я високої політики від вас не потребую! — каже. — Хліба хочу! Всі пекарі кричать: Хліба давайте, бо революція буде!

— Почекайте! Ще два дні почекайте! Маю заповіджених кільканадцять вагонів з Київщини.

— Не дуріть! Ви думаєте, що на базарах нічого не розуміють і не бачать? Бачили, скільки то сибірської риби зогнилої викинено! Які там у горі порядки!? — питають і лаються. — Покищо нас біють, але незабаром і на вас черга прийде!

Обайлов похилив голову. Важко призадумався. Нарешті піднісся.

— Зроблю проти припису. Маю останні запаси. Видам, усе видам. Грошей не хочу. Сам заплачу. Нагодую. Хотів-би я усю Росію нагодувати. Щоби лише була добра. Чуєте!? Не смієте мені на тім заробити! По власних коштах пускайте хліб між людей.

Делкіна зворушили ті слова. Він став обніматися Обайлова і весь час торочив:

— Ох! добродію любий! Так буде добре! Дуже вже мене налякали ті грабунки. Ні дня ні ночі, ні години спокійної не було. А нарід добрий! . Коли буде мати два дні ситих, за три голодних забуде. Коби день дальше! А там може і та війна якось скінчиться.

Обайлов слухав, а на останні слова звернув особливу увагу:

— Так вам уже війна надокучила? А побіди не хочете?

Делкін оглянувся, чи хто не чує:

— Вам це сказати можу — говорив пошепки. — Хто побідить, то побідить, а наш брат завжди програє. Нам уже не писано. І не треба! Шкода за Англію та Францію голову наставляти.

І пішов, оставляючи Обайлова самого з його зловісними думками. Обайлов думав про смерть Распутіна.

Наперед хотіли його отруїти. Але отруя не ділала. Тоді стріляли в нього. І куля його не чіпалася. Сила в нього була несамовита. Отроений і посічений кулями ще кинувся на одного зі своїх убийників, Юсупова, і обмаль його не задушив. Зачав утікати. Вхопили його і обезсиленого вкинули в Неву. Щойно Нева прийняла його. Думали, що вода занесе його під ледом аж до моря. Ні! Зачепився зараз при березі біля полонки і там знайшли його тіло.

Тепер щоденно молиться цариця на його могилі. А цар начебто й ще більше затявся. Так якби дух Распутіна вскочив у нього і шукав пімсти на ньому самому і на родині Романових і на Росії.

Обайлов чув, що надвигає велика буря.

Стріли в Распутіна це громовісники революції. Горітим, що мають відвагу шукати за винувниками лише поза собою. Це боягузи або злочинці, яких каяття гірше злочину.

Очевидно, що Обайлов тратив рівновагу духа.

Любив царя, але лише так, як любить нещасну, хоровиту, химерну дитину. Хто ще любив царя? Кшесінська! Ану піти-б до неї.

З Кшесінською щось сталося. Зовсім перемінилася. Постарілась і в розмові бризкала їддю.

— Ха! ха! ха! — сміялась по відмівськи. — Царя ви хочете рятувати, а про нарід то вам байдуже!?

— Машо! Що таке сталося з вами? Коли царя вирятуєте, цар вирятує нарід! Ось готує закон про віддачу селянам землі і про підвищення платні духовенству. Цар за нарід подбає! Машо! Але нарід мусить дбати за царя.

— Нарід сам за себе подбає! Не вірите? Обайлов! Не вірите? То ви осліпли від блиску канделябрів, коли сходячого сонця не бачите...

— Машо, що з вами?

— Що зі мною? Одуріла я! На старість молодою захотіла стати. Ох! Якби мені ті сили, що я їх давніше мала! Я-б вас усіх провчила, я-б вам усім... Ух!...

Ідть уже Обайлове, ідть собі геть! А то я неприємна. Хора! Сил у мене нема. Сама ненависть до життя. Ідть! Прошу вас! Ви ще з них усіх не останні. Ще вас мені трохи жаль. Ну йдть-же до сто чортів!...

Думав, що вона зсунулася з глуздів. Різна дурійка тепер на людей находить.

I.

Маленька Ліда сіла батькові на плечі. Перехиляючись йому через голову, штуркала його дрібними пальчиками в очі:

— Фе! фе! — говорила. — Ти такий великий, а розкис, як Саша.

Поронніков брав тоді кучерявку на руки й душив її так, що аж кричала:

— Пусти! пусти мене!

Коли пустив, вона зіскочила йому на коліна й, порпаючись ручками в його волоссі, питала:

— Кажи, кажи, тобі срібlistий лис у голові, що ти плачеш?

Поронніков дивувався, звідки малій стрілила така думка в голову.

Перестав пхинькати і зі щирого дива питав:

— Лідочко, звідкіля тобі срібlistий лис прийшов до голови? Звідки ти це знаєш?

— О, я знаю! Я багато знаю! — тріпала мала язичком. — Але я тобі не говорю.

— Ну, ну! Що-ж ти знаєш?

— Ти думаєш, що я не чула, від чого ти можеш плакати? Чула, чула!

Пороннікова ще більше розцікавило паплюння малої. Розбавлений її щебетанням, хотів з неї видобути її «велику тайну».

— Ну, скажи-ж папенці, скажи, що ти знаєш?

— То-ж ти сам сказав, що з тим срібlistим лисом для мами в тебе така морока, що хіба сядь і плач.

Як почув таке Поронніков, зачав малу цілувати й сміятися.

Нагло посумнів ще більше. Якби йому хтось підойму встромив у груди й підважував серце.

Його синок Саша, старший від Ліди на один рік, чекав, що батько також його візьме на руки. Чекав даремно. Батько нахмурився, аж хлопцеві стало лячно. Раптом Поронніков пригорнув їх обидвое до себе і зачав цілувати й сльози знов щорком полилися йому з очей.

Хлопець був розумніший і зачав також і собі скривлюватися до плачу. А мала Ліда викрикала:

— Такий великий і такий плаксивий! — глузувала з батька.

Поронніков не витримав. Лишив дітей самих, вскочив до своєї кімнати, і замкнув від них двері на ключ, щоб йому не перешкаждали. Діти добивались за ним до дверей, а Саша розревівся на ціле горло. Поронніков не панував уже більше над собою.

Узяв зі столика револьвер і аж присів від надмірного зворушення. Скорчився, якби його зімняв і придавив якийсь могутній ломус.

Напроти нього було зеркало. Вже кілька разів робив проби, як застрілитися. Нічого з тих проб не виходило.

— О, о! Так! Пац!

Притулював дуло револьвера до виска й наслукував, якби то пацнуло при вистрілі. Дивився в зеркало й уявляв собі: ноги в нього забаламкають, лице заллється кровю, з болю лівий кут губи викривиться аж до ока, а правий перекрутиться з кривавою піною поза ковнір...

— Страшне! Страшне!

Замкнув очі, зачав наслухувати.

І далше не знати: чи болітиме, чи в голові зашумить?... Не знати, чи буде світ у вікні? Не буде! Ні вікна, ні світа... Він буде ме-е-ер-твий!

— Якто мертвий?

Ну, такий без чуття! Труп. Душа чорт зна де.

Ні стола, ні вікна. Нічого не буде! Жінка впаде на його тіло з плачем. Він лежить холодний, байдужий... А діти? А діти?...

— Що буде з дітьми? Їх уже не почує?! Буде трупом і не почує?... Ліди не почує?

— Ні! Не може бути! Він не може сам застрілитися. Нехай буде, що буде!

Зимне залізо револьвера спалило йому руку, тріснуло плазом по очних баньках. Стрепенувся. Відкинув револьвер на бік.

— Ні! — подумав рішучо. — Я сам себе стріляти не буду! Нажене Глобачев зі служби? Добре! Нехай нажене! Засадить у хурдигу? Добре! Але Сашенька й Лідочку ще таки буду бачити... А врешті, чому я не маю таки віднайти того стріпихатого старого дідька?! Коли начальство приказує або стрілити собі в лоб, або його знайти, то це святе. То мус! Глобачев каже, що той старий може мати якийсь звязок зі смертю Распутіна і що я завинив, коли його пустив з рук. Легко то начальству за столом думати, але не легко старого діда зловити.

Всеодно виходу іншого немає! Треба йти і вислідити.

Шась-трясь, надягнув на себе шубу і збирався до відходу.

— Куди? То-ж перекуси! Чей не горить! — спляла його жінка.

— Горить! Ще й як горить! — не давав себе переконувати Поронніков.

— Хто горить, що горить?

— Чорт! Кудлатий чорт горить! Коли згорить, буде мені скапарений світ!

І вилетів. Жінка тільки заломила руки:

— Щось мій старий тепер розумом блудить! — зажурилася. — То поцарапаний такий приходить, то знов так посоловіє, що аж лячно! І за револьвер часто хапає... Ах ті соціялісти, анархісти! І чого-б то

революцію заводити? Чи не краще мирно й по Божому жити?!

Поронніков тимчасом пустився поміж знайомих агентів. Шукав, випитував, аж нарешті впала йому щаслива думка поспитати в тих агентів, що мали призначення слідити за українцями. Пригадав собі, що старий дідуган говорив зі своєю шайкою по хахлацьки. Натрапив на агента Колеснікова, який дав йому деякі інформації, де сходяться мазепинці на свої наради. Довідався, що найліпше слідкувати за ними коло льокалю редакції «Українського Студента», або в їхньому клубі, що називається урядово «Малорусское Общественное Собрание», а по їхньому просто «Український Клуб». Сходяться там мазепинці Ол. Лотоцький і Дорошенко і Зайцев і Корчинський і інші. Сходяться й студенти і військові. Щось вони ладять. Щось думають. Напевно думають! Коли-б не думали, не потребували-би сходитися...

Оба агенти з тим погодилися, що мазепія щось затіває. Рішили на спілку винохати все. Поділилися ролями.

— Чи бачив ти такого старого, сивого діда? — питав Поронніков свого компаня.

— Бачив. Раз одинокий бачив. Це був Грушевський. Приїхав тайком з Москви. Але поліція про його приїзд знала. Це самий головний з них.

Поронніков зацікавився Грушевським. Хто він такий? Великий, чи малий?

— О! Це в них шишка! Великий історик має бути!

— Не про те мені діло! — нетерпеливився Поронніков.

— Не розумію, чого тобі! — дивувався Колесніков.

— Так собі, росту якого він?

— Малий він ростом чоловічок, з головою великою, як бородага диня! — відповів Колесніков.

Поронніков був невдоволений. Питав, чи не приходять тут другий якийсь старий, не великий історик, але великий, як слонь, сильний, як дідько і з медведжими лапами.

Колесніков довбав, довбав у голові, але не видовбав нічого. Поронніков рішив тоді сам вислідити. Стояв на 12 лінії Василівського Острова біля домівки Українського Клубу, аж ніс собі відморозив. Не нарікав. Витовкмачив собі, що ніс у порівнанні до цілого його тіла не вартує і фунга клоччя. Завжди був такої самої думки, що ліпше на дечім втратити, аби більше врятувати. І добре виходив на тій філософії.

Цілий місяць слідив, пильнував і запитував, хто ходить до Українського Клубу. Мав різні способи на те, щоби довідатися, як вони всі називаються та хто вони є. Це були прості й невишукані способи. Питав сторожів, питав стрічних людей, яким вони кланялися, купців, в яких вони полагоджували свої орудки й т. д. Завважив, що найчастіше шниряються туди військові. Записав собі вже й Горленка й Лебединського й Крамаренка й Говдїєнка та інших.

Про всі ті спостереження здавав точні звіти Глобачеву. Той прочитував їх уважно й казав далше слідкувати.

Поронніков був щасливий, що йому якомсь впеклося, та що шеф уже не сердиться на нього за недопильнування Распутіна.

II.

На два або три дні перед Різдвом до мешкання Павленків впала поліція і зачала трусити. Порпались у паперах Олі, перечитували всі її листи, перешукували скриньки й столики і в одній касетці знайшли брошу.

Як тільки зайшли в хату, старі питали їх, за чим прийшли, чого шукають, але не дістали відповіді. Тоді

сіли напроти себе й мовчки та вперто гляділи за руками агентів. Коли-ж побачили, що агенти витягнули з одної касетки брошу, здивувались і перелякались. Дрижучи на всім тілі, питали:

— Скажіть, помилуйте, ради Бога, скажіть, що те все значить?

Агенти стояли або байдужі, або ворожі. А старенькі бігали довкруги них і просили:

— Де є наша дитина? Що з нею діється?

— Хе! Хе! Там, де їй слід бути! Гарна донечка! Хе! хе! хе! — засміявся старший.

Коли-ж побачив, що старі, немов задеревіли з болю, щось по верху ворухнулось в його серці. Якби на запорошений камінь упала крапля роси. На хвилинку обчистилось припорошене місце, але зараз таки, розбризкалось болотом:

— У Петропавлівській твердині ваша цяця. Політична ніби, але й злодійка при цьому. Хе! хе! хе!

Старим закрутився світ в очах. Вікна загуляли ломаного гопака, стеля, здавалось, упала їм на голову й придушила їх до долівки, а цілий дім валився. Сивими головами припали до себе й сердечно себе запевнювали:

— Неправда! Це неправда! Те все брехня! Ніколи в це не повіримо!

Агенти взяли зі собою якісь листи й брошу і пішли

По їх відході в кімнаті стало глухо й тривожно, як у трупарні.

Надбїг Лебединський. Він що-дня навідувався від хвилини, коли пропала Оля. Коли сам не міг прийти, прислав чуру.

Оля ставала йому щораз ближча. Як рідний беріг, що зникає перед очима емігранта. Люба, як для матері тїнь замученої життям дитини. Як згадка райдужної хвили в чорній, безвиглядній думі самогубця!

З днем кожним любіша, чим більше свідомости,

що того всього вже нема, чим більше безнадійности, що не верне.

— Сьогодні також ніякої вістки? — запитав.

— Є! — зітхнули одночасно й обірвали. Не знали, як сказати, й тому замовкли.

— Скажіть, що сталося? — виходив з нетерплячки Лебединський.

— Була поліція...

— Трусилася? Що знайшла?

Не дістав відповіді.

— Де сидить, в котрій тюрмі?

І на те не могли йому відповісти. Дуже були заполохані. Боялись голосно говорити, щоби не закричати. По черзі, шепотом скаржились:

— Не знаємо. Не сказали нам. Що воно, бідацтво, тепер у тюрмі робить?

Марія Семенівна збирала сльози в руки, а в Филімона ще тільки вії дрижали. Позатим в його обличчі ні краплі життя.

Лебединському мусіло вистарчити й те, що Оля сидить десь у якійсь тюрмі. Рішив її відшукати і віддати її справу адвокатові. Зрозумів, що стареньких той удар помервив, обезсилив і стер на порошок. Прощався з ними з прикритим почуванням самообвинувачення, що не може їм тепер ані допомогти, ані чим потішити. Мав вражіння, що відходить від нагробних, камяних статуй, перед якими не засвітив навіть звичайної свічки.

В брамі зустрівся з Ніком. Довгий час виминав його. Відчував, що Нік кохається в Олі й не хотів перед ним кривити душею. Забагато гарних хвиль сплелось у їх житті, забагато було в них спільних і приємних переживань в юних днях, щоб їх приязнь могла так скоро обірватись. Тошко чув, що саме між ними обидвома не повинно бути двозначних ситуацій.

— Ти за Олею, Ніку?

— І ти, Тошку?

Дивилися на себе приховано. В кожного з них блимала слабим каганчиком притаена надія, що той другий цікавиться Олею по привичці й лише по знайомості з молодих літ, а не з любови.

Тошко був певніший її любови. Рішив приятелеві сказати все просто, щиро й без обиняків:

— По тім усім, що з нею сталося, я ходжу, як п'яний і місця собі не можу знайти.

— І я! — відповів Нік.

Стільки було твердої впертости в тих двох словах, що Тошкові щойно тепер стало справді тяжко й прикро.

Перед Олею Нікові те визнання було-б може й не перелізло через горло, але Тошкові рішив документно це вияснити, аби знав і не перешкаджав:

— Так! Щоб ти знав, що Оля це тобі не іграшка!

— Ніку! Заспокійся! Чому й на якій підставі ти мене підозріваєш в найгіршому?

— Бо ти для неї не пара! Аристократ ти, ось що! Чорт тебе знає, що ти з нею думаєш. Але-ж, уважай... Це тобі так не впечеться, як упеклось в походом у поле!

Тошкові кров ударила до голови. Докір, що не був він ще в бою, був для нього неприємний. Не спішився в поле, то правда. Але й не любив натяків на те, що він ніби трус і боїться. Дуже здивували його ті слова Ніка:

— Ти відколи став російським патріотом? Думаю, що почування до Олі повинно-б було в тобі хіба лише зміцнити любов до України, а не до царя. В мене воно якось інакше виходить. Чим більше люблю Олю, тим більше хочеться з нею втікати звідсіль на Україну, а не пхатись на фронт за царя й атечество.

Але Нік уже його не слухав. Забув, що мав вступити до Павленків. Не розпрацавшись з Тошком, уперше від діточих літ, розійшовся з ним розсварений і побіг до своїх касарень.

III.

Тисяч думок промайнуло в Тошківій голові по дорозі до адвоката. Прикро йому було зприводу товариша, бо чув, що любов до Олі в нього сильніша від почування приязни з Ніком, хоч та приязнь злучена сильними спогадами з діточих літ. Ставив собі запит, чи міг-би збайдужніти до Олі, щоби зберігти стару приязнь:

— Не можу, Ніку, не можу.

Ніодна з петроградських красунь не може мені заступити Олі. Їм усім чогось бракує. Що, те й очеркнути годі. Є гарні, запальні, вибухові — немає в них тої ніжності й невинності, що в Олі. Є ніжні, тихі, лагідні, що душу опянюють своїм тихим чаруючим смутком, ніби запахом конвалій — але-ж я чую, що вони раді-б опянювати всіх, не лиш мене.

Ще вночі повернули до нього ті самі думки.

Призадумувався, чим саме притягає його Оля. У підсвідомості нишпорив, випорпував, порівнював, нарешті знайшов:

Оля сподобалась йому, як український тип: повний життя, охочий змагатися, просто від землі, без душевних роздорів, тип фізично й психічно здоровий, незаражений сучасною погонею за нервозними переживаннями. Пригадав собі, що колись, ще давніше, говорив про Олю Нік: що вона йому приносить зі собою Україну.

— Так! Нік каже правду!

Вона й мені в Петрограді нагадала й Гребенівку й Київ і повернула все призабуте з рідних сторін. Тепер я розумію, чому інколи емігрант-засланець, чи далекосхідний російський урядник аж по газетах шукає за землячкою, щоби приїхала до нього і захотіла стати його жінкою.

На третій день навідався Тошко до свого адвоката.

Стривожили його ті вістки, що їх дістав віднього про те, в чому і за що обвинувачують Олю.

Повірів у те, що могла замотатись в якусь революційну історію. Але думка про те, що навязують їй крадіж дорожочінности, взбурила в ньому гнів і ненависть до слідчих методів охрaнки. Чував про них. Мали вони вже свою славу. Замотають чоловіка в сітку обвинувачень, обмарують болотом, щоб потім лекше зломати його психічно.

А може-б так за неї заручити? — впала йому на гла думка.

Нісенітниця!!

Що робити? Що робити?

Кинувся-би проти мурів, щоб їх розбити. Замало в нього самого сили. А всежтаки треба зруйнувати ті мурини, коли хоче визволити її звідтіль. Їх зруйнує лише революція. І вона йде. Її чути в повітрі. Знечевя, зпоза углів, зпоза базарних будок. Виставляє худорляві, по хижацьки закарлючені руки й балушить палаючі від голодної гарячки очі. Інколи бундючно дзенькне об шаблону генерала, якому замариться роля Наполеона. Тут і там бомкають про «мазепинців», що та-кож, мовляв, пригoтовляються до революції.

А може Оля попалась саме за «мазепинство»? Вона, його кохана дівчина, революціонерка! А він — джигун і ніщо більше!

Рішив пірнути в той світ, в якому, як здогадувався, жила до цієї пори Оля. Забажав приблизити день революції, щоб приблизити день її визволення. Зачав частіше навідуватися до Українського Клубу. Цікавився зростом національної свідомості між українською воляцькою масою. Горів від нетерплячки, коли чув про робітничі заворушення й попадав у розпуку, коли бачив, що революційний віддих вривається. Але скільки разів знов зривався якийсь страйк чи бунт, він підносив голову й наслухував. Хотів збагнути, чи пригoтовляються, слідкував за розмовами, горів і тривожився.

Зачав відчувати якесь внутрішнє задоволення зі себе, чого давніше не бувало. Ставав щораз уважні-

ший до своїх людей. Радів кожним вояцьким усміхом. А завважував той усміх на обличчях своїх вояків щораз частіше. Щораз більше щирости й пошани до своєї особи вичитував у блискучих від довіря і втіхи вояцьких часах. Щораз більше манила його та довірчивість. Хотів, бажав і прагнув її щораз більше. Забрєніла в ньому призабута, чутлива, хоч довго нечинна струна й вона тим голосніше дзвеніла, чим тужливіше злинала його думка до закратованих вікон бовваніючої над Невою Петропавловської твердині.

IV.

Березень 1917 року.

Стає затривожуючо загрозливий, коли призадумується, Петроград. Особливо тепер грізна його дума. Окутаний сніжними пеленками, ніби спить. А бач, ні!

Під сніжним покривалом бурлить остріп. Петропавловська твердиня не шукає в зеркалі проглядної води за лівим берегом Неви, над яким вдивляються в ріку Зимова, Адміральська, Ермітаж і Таврійська палати. Нева замерзла, оглухла, осліпла, покрилась льодом, заніміла.

Робітничі маси зачинають проходити по льоду і виминають мости. Це грізний знак.

Петропавлівська твердиня горбиться, якби чекала на удар, а палати лівобіч наїжуються і водночас дрижать. Тривожаться, бо чорними мурашками роїться біле покривало Неви, а від того мурашки пробігають по тілі мешканців гордовитих палат.

Але не здаються. Котра з мурашок занадто вже смілива, попадає в руки палатних слуг, її зараз-же відсилають назад на правий беріг Неви до Петропавлівської твердині.

Усе-ж той засіб тепер уже не має найменшого впливу на людське муравлище, що пробігає по Неві й товпиться по базарах. Навпаки. Муравлище щораз

лютіше. Ворушиться, зиюхується, збігається, розбігається, нападає покрадьки й отверто: необачне, що тут і там хтось роздушений падає.

Щораз частіше шнурочком вибігає зі своїх касарень кінна й піша поліція і вганяє вулицями за тими мурашками, що забігають на панські проспекти.

І що-ж з того?

Не наганяє їм уже страху, — але дум, більше не-нависних, очайдушних. Нахмурились брови в касарнях, в яких повно тепер »старої війни«, виздоровців і стариганів-рекрутів, що їх покликано від плугів і вар-статів.

Сьогодні зранено в часі одної робітничої демонстрації Задоріжного, Ксениного батька. Товариші взяли його на руки й несли до хати. Сконав їм подорозі. Його кров вогнем спалахнула й пропала аж до живої жили білу покриву Неві.

Довідався про те Говдієнко і вибіг з кількома земляками з касарень, не питаючись у нікого дозволу. Застав у Задоріжних такий образ. Поліція зі шпитальною службою тягнула трупа зі стола, а дівторка з Ксенею й мамою вчепились за батькові ноги й не пускають:

— Вбили дітям батька, віддайте хоч трупа, люди! — кричала несамовито мати.

За час, коли рідня гандричилась з поліцією, на-збиралось людей ціле подвіря.

— Розійтись! — кричала поліція.

Ніхто не слухав.

Жалісний лемент дівтори й розпачливий, пронизливий крик мами й сестри щипав, як гострий мороз, за серце маси, що зглотилась біля дверей:

— Дайте спокій трупам! Залишіть трупа! — загаморили всі.

Перелякана шпигальна сторожа безрадно залишила трупа на порозі.

Черевко, що прийшов з Говдієнком, подивився на

Ксеніне розвіяне волосся. Пізнала його. Замість успокоїтись, вона вибухнула новим плачем. А він не міг уже стриматись. Виняв багнет:

— Геть! Геть звідсіль, бо проколю!

За ним піднісся ліс п'ястуків.

Раптом уся маса зойкнула, тут і там захиталась, пошкалубилась і розприскалась на боки в розтіч. Це наскочила на неї кінна поліція зі заду і зачала рубати. Хтось кудись утік, дехто присів у кутику загороди, а решта маси сплила вулицями. При Ксені остав Говдієнко з Черевком і з Шумилом. Їх трьох разом узяла поліція й потягла зі собою у хурдигу. А звідтіль відіслали до військового арешту Волинського полку.

Сотник Сверепов наче сказився, як привели до нього збунтованих вояків з його сотні. Викликував їх по одному, лаяв останніми словами й став бити.

Коли черга прийшла на Говдієнка й Сверепов розмахнувся до удару, арештований блиснув дико очима і закричав на всю касарню:

— Не бий! — Не важся!

Сверепов занімів. Посинів. На його повіках, що бігали, як фуркавиця від літака, ліпилася слина. Облетів його страх, що на крик битого збігнеться ціла сотня.

— Замовчи, собаче стерво! — зашипів.

— Не маєш права бити! — кричав Говдієнко без уговку.

Нагло в кімнату вскочив поручник Горленко:

— Що тут? Що за крики?! — запитав схвильований.

Сверепову кров ударила до лиця.

— Голота бунтується.

Говдієнко кипів бунтом проти образу:

— Стріляй, але не бий! Досить знущатися! — кричав, задихуючись словами.

Його губи дрижали. Його заковані руки рвались, аж на них виступали криваві рани.

Нік пізнав відразу в чім річ. Він упялив повний глибокої погорди й ненависти зір у Сверепова. Не хотів підступати ближче. Стримував себе з усієї сили волі:

— Пане сотнику! В мене до вас діло. Бажав-би з вами поговорити в чотири очі...

Сверепову мигнуло, що може сталася знов якась неприємність. Приказав відпровадити арештованого. Гукнув ще йому вслід:

— Ми з тобою, братіку, ще поговоримо!

Нік намагався опанувати своє обурення. Дивився на запиту пику сотника, в якого обвислі щоки дрижали, як свіжо різане м'ясо. В грубих, м'ясистих, заслинених губах пробивалась жорстокість і трусливість.

— По тім усім, що ви щойно зробили з тими во-
яками, мені не остається ніщо друге, як заявити вам тепер і всюди, де-б ми знову зустрілися, що ви є худобина. Зрозуміли?!

Губи в сотника надулись, як у змученої старої кобили. Маленькі, дещо скісні очі, забігали неспокійно під ясними, блискучими й рідкими, як у добре підготованого пацюка, бровами.

V.

Щойно по відході Ніка Сверепов зачав казиритися. Був п'яний, злий і переляканий. У міру цього, як вивітрував з його голови алкоголь, зростав у нім страх. А лють хвилями то припливала бовваном, то вдарившись об стіну, втихала безсильно.

— Нерви, нерви! Що діється з моїми нервами?

Полекшало йому трохи, коли знайшов виправдання у своїх нервах. Але почуття дійсности добивалось свого права.

По тім, що сталось в його сотні, пропали всі надії, які лелівав в останніх двох літах. І авансу не буде й на фронт невідклично вишлють!

До цієї пори все було добре. А тут нагло залізна дисципліна виявилась поржавілим шушваллям. Тому два роки назад був-би без надуми застрілив і одного й другого »сукіного сина!« Чому не зробив цього сьогодні? Думав, колував п'яною думкою в голові і видовбав:

— І цар тепер не цар, і військо чорт його знає що! І лячно й страшно!

Уже від давна не сподобався йому той хахол Горленко. Люди липнуть до нього з усього полку. Кадет він! Демократ! Може соціаліст? А може ще й мазепинець?! Заєдно по мазепинськи до хахлів чеше!

Приказав у цілій сотні перевести ревізію у всіх вояків, котрі йому не сподобалися з лиця, чи в виразу очей. Вислід ревізії допровадив його до скаженини.

У сотенній канцелярії на столі, побіч революційних летючок, що в російській мові закликали жовнірів кидати зброю й повертати домів, знайшов видання закордонного »Союзу Визволення України«, кілька брошур »Як Московщина нищила Україну«, та кілька »Кобзарів«.

Питав, звідкіля вони це мають.

— З фронту їм це все прислали. Або з хати, з України.

Сверепов аж підскочив з пересердя, коли почув те останнє слово.

— Яка вам тут Україна? Хто тут сміє вигадувати Україну?!

Скакав, як старий розлочений бульдог до жовнірів. Здавалось, що хоче їх роздерти, або сам лопне.

Бачив, що не дрижать перед ним, як давніше. Стояли спокійно в почутті, якби за ними було право й сила.

Не міг того стерпіти. Кипіла в ньому лють. Боявся, щоби маса не почувла в собі над ним переваги. Відчував, що йде до цього.

Завважив це ще вчора, коли зі сотнею машерував через місто. На Знаменці, побіч звичайної, лінивої,

розпещеної публіки, появилася неспокійна, рухлива, гнівна маса страйкуючих робітників, але з його сотнею привиталася усміхом. І сотня, його сотня, відповіла усміхом.

Звідки взялась нагло та довірчивість? Хто наблизив військо до маси?!

Приказав якнайскоріше скрутити сотні в бічну вулицю, щоб перешкодити тим несподіваним виявам братання з бунтарями.

Тепер рішив вигнати зі сотні бунтарського духа й наладнати дисципліну. Прийшла йому на одну мить думка підступом розвідатися, чи не мачав у ширенні мазепинської літератури своїх пальців поручник Горленко. Коли-б хоч на ниточку натрапив, то знищив-би того ненависного хахла.

Покликав до себе Черевка:

— Кажі, чи правду зізнає Говдієнко, що ту всю українську літературу доставляв вам поручник Горленко?

Черевко мовчав. Покликав інших. Мовчали й інші. Всі знали, що Говдієнко не міг так зізнавати.

Їх мовчанка розюшила Сверєпова.

— Мовчите?! Усі ви з цим у змові. Але чекайте! Ще виспіваете все!

Приказав з усіх списати протоколи, вилаяв їх голотою та сепаратистами й казав усіх відставити до полкового арешту.

Потім узяв решту сотні на вправи й хотів з неї витовкти неспокійного духа. Лаявся, матіркував, блискав ненавистю зі зачервенених очей, гнав сотнею до втоми, поки не піднісся глухий шум у задніх рядах.

Тоді облетів його наглий страх. Не хотів цього показати по собі. Вдавав, що не чує ропоту вояків. Неспокій дужчав у ньому. Саме тоді від касарняного будинку підійшов до нього дижурний старшина з якимсь письмом.

Задоволений, що таким способом може перед сот-

нею показати, що власне те письмо спонукало його припинити вправи, зачав його уважно читати.

Щось мусіло бути важне в письмі, бо пальці зачали йому дрижати. Люди читали в його обличчі і хмурилися тим сильніше, чим більший завважували в нього неспокій. В місті щось мусіло творитися. В місті щось мусіло статися. До того письма прикувалася уся увага сотні.

Ранком попри касарні бігли якісь люди і викрикали:

— Братіки, будьте ви з нами, не проти нас!

Мовчить сотня, а та думка переважає всі інші.

Сверепов дочитав письмо до кінця й покликав до себе командантів поодиноких відділів. Приказав з цілої сотні вибрати пятьдесят найпевніших вояків. Вибраних оставлено на площі, інших відпроваджено до касарень. Подивився Сверепов на касарні й нагло видалось йому, що в них пучнявіє бунт.

В останніх часах чомусь завжди хотілось йому докладно розглянути площу. День у день, через кілька літ був час надивитися на неї досхочу. Та щойно тепер з невиразного сполоху зібрала його невідпірна охота: вмиг обрахувати, скільки часу треба, щоби зі середини площі добігти до касарняної брами, або через ворота в чисте поле. Родилось у ньому неспокійне бажання шубовснути собою то в ту, то в другу сторону й чкурнути так, щоб ніхто його не міг наздігнати.

Особливо тепер, перед тими пятьдесятма вибраними з цілої сотні, зняла його тривога. Втратив віру в дисципліну. До своїх людей не мав довіря ніколи. І вони ніколи не зверталися до нього з довірчивістю. Не розумів, як те довіря могло-би зродитися між ним і тою масою на фронті. Не вірив загалом у таку можливість, коли розповідали про неї ті, що повертали з фронту.

Приказав для відділу принести весь боєвий лаш-

тунок. Принесено кріси й гострі кулі. Присланий папір дрижав йому в руці.

Щось треба тим людям сказати. Але що? Коли-б висилали на фронт, на звичайний фронт, то справа була-би така проста. Але тут?...

Підхорунжий Ловецький стояв недалеко. Блідий був, як смерть. Дрижав. На дворі було холодно, а з його чола лився піт.

Чета мовчала. Вона заєдно думала. Ловецький не-сміло дивився на людей і втівав очима від їх погляду. Шукав розради, як звичайно, у фельдфебеля. Але тим разом фельдфебель стояв без виразу, як камінна статуя. Підхорунжий на очах тратив рівновагу духа:

— А що буде, коли сотник прикаже заґріти людей кількома словами до бою?

Над сотнею в сонці злетіло кілька білих сніжних метеликів. Засвітились і зматовіли... Налетіла хмара на сонце й вже його не відслонювала.

З усіх вікон касарні зазирали злющі очі. Сотня думала зловісно.

Сотник Сверепов щераз боязко оглянув площу і закашляв. Нарешті він спромігся:

— Борці славної російської армії! Ви не жаліли життя й мужно проливали кров за царя і батьківщину в боротьбі зі зовнішнім ворогом. Тепер проти нашого батюшки царя підносить бунт внутрішній ворог. Проти нього мужно докажіть перед світом свою вірність цареві. Його величество найясніший цар усієї Росії, ура!

Те ура зірвалось якесь наполохане й сконало десь у середині жовнярської маси.

Чета відмашерувала.

VI.

Марко Козак перенісся на нове мешкання, щоб зійти Пороннікову та його агентам з очей.

Зібрання улаштував тепер у мешканні Миколи Микитовича, в хаті старих Павленків. Сьогодні на зі-

брання Марко прийшов перший. Його голову роєм обсіли думи:

— Відвернемо палку, білий царю! Уже прийшов той час. Вдаримо тебе тим самим кінцем, яким ти побивав три століття Україну. Перекинемо проказу, яку зацепив ти в нашу кров, у твою північ. Підбунтована чернь не знесе зради твоїх людей і настане пекло в твоїй гаврі, в якій ти так безпечно себе почував до цієї пори.

Не допоможе тобі золото й осліплюча білизна з черленю твого одягу. Сила твоя зотліла, розум злякався. Відповиси ти нам за себе самого і за своїх предків. Твої зорі згасли. Твої дні смеркають. Завтра сонце буде наше.

Але-ж ранок зачервоніє! Але-ж люди в ньому, як в огні! Холодний це для них огонь! Він їх не оگریє. Аж збожеволіють старі і вигинуть, як безкихті хижакі. А молоді може виростатимуть у новім, теплім, сердешнім вогні. Коли-ж ні — гірше буде для них.

Старі Павленки вийшли. В хаті був лише Микитович. Незабаром зійшлися всі. Кожний приносив нові вістки з міста.

Карпо Онисимович служив при поліції. Він був неспокійний. Марко вимагав, щоби для добра справи він не кидав ще мундуру. А тут уся лють мас збивалась на поліції і нестерпний мундур міг стати для Карпа нещастям.

— Треба поспішати! — гарячився він. — Нема хвили до страчення. Поліція дістала вже інформації про українські організації у війську й між робітництвом. Знає про поїздки українських студентів. Їх зрадив якийсь Худяк. Ось вам частина таємного рапорту з департаменту поліції.

Карпо виняв якийсь папір і зачав читати:

»Убежденние сторонники различных украинских течений (українські народники, драгомановци, старо-укра-

инци, мазепинци, націонал-демократи и українські соціал-демократи) представлені в Петрограді головним образом в лице учащейся молодіжї висших учебних заведень, дух свой воспріявшеї на родине, на Україні «...

В Марка при останніх словах засяли очі. Він задивився кудись то далеко, поза мури мешкання.

— Дух свой воспріявшеі на Україні... — шептав він якби до себе, але всі чули його слова: — Справедливо бояться духа українських степів. Обвантажуваний цілими століттями проклоном ненебійства, братовбийства, роздору й безладдя конав він, коли Підкова погибав на Львівськїм ринку, конав з Виговським, з Хмелем, з Мазепою й не вмер. Конав при замореніи голюдом Полуботку, мучився з Орликом на вигнанні, конав з Кальнишевським і Капністом. Стільки разів переходив усі муки смерті і не вмер. Ні спочинку йому, ні волі! Тепер стає знову на весь ріст свого прокляття. Може тепер виявить, наскільки облекшив свою гріховну торбу Марка Проклятого. Вже тепер чути стугін його ходу й оживає заповітне слово цілих поколінь: »Ставайте, кайдани порвіте!«

Усі приявні вслухувались у дивні слова. Вже привикли, що інколи ввижається старому зява минулого і він тоді ніби не з того світа.

Якийсь час царила мовчанка. Недовго! Незабаром приступлено до обговорення положення в місті й намічення пляну акції.

Буйний Зайців говорив:

— Дотеперішні петроградські погоничі зіхали зі сідла. Зацукались, злякались і стягають поводи. Думці і земці, що розганяли до цієї пори колесо революції, тепер учепились за нього, щоби його спинити. Наше завдання, щоби їм це не вдалось.

Палкий Крамаренко гарячився:

— Протопопов не спить. Уряд ладить закон про землю для селян і про підвищення платні для уряд-

ників і духовенства. Тим хоче їх купити. Спішним ходом організує здавлення революції. Коли зачнемо оглядатися на російську демократію, ніякого діла не буде. Салдати по вчорашній кривавій масакрі робітництва є обурені й не хочуть стріляти до своїх. Це треба якнайскорше використати.

Нік якийсь час мовчав. Останні арешти й труси між українськими вояками в полку, особиста перепалка зі Свереповом в обороні битих земляків, кипучі хвилі розбурханого моря страйкуючих робітників у місті, розбуджували в ньому бажання чину й безперестанного шаленого руху. Йому здавалося, що в нього розростаються плечі. В раменах чув щораз більшу, спрагнену діла, силу. Все, що довкруги нього робилося й бурлило, здавалось йому за пиняве й без життя.

— Чого ще чекати? — запитав він. — У мене тепер подібні почування, як були колись на фронті. Не удариш ти, вдарять тебе. А в битого сил менше. Вояки не хочуть стріляти до своїх. Сьогодні відмовився стріляти четвертий баталіон Павловського полку. Завтра треба приєднати до нього ще кілька інших полків. Робітництво нехай усюди закликає війська на свій бік.

У тій хвилині хтось застукав до мешкання. Нік і Микитович вийшли до кухні, щоб отворити.

VII.

До хати ввійшов Лебединський.

Привитались і мовчали. Лебединський подивився на зачинені двері кімнати і здогадався, що там є більше осіб, та що Нік і Микитович вийшли лише тому, щоб його якнайскорше збутися. Відчув тайну їх зібрання.

Уста в нього задрижали, очі скаламутились жалем.

— Не довіряють мені. Бояться й ховаються передімною — подумав.

— Ніку! Наших стареньких нема?

— Нема! — відповів Микитович.

Стільки було ворожої нехіті в мовчанці Ніка, скільки випрошування за двері у відповіді Миколи.

— Не буду вам перешкаджати! — сказав Лебединський. — Але може поміг-би в дечому... — додав несміло.

Нік і Микола не відповідали. Ніби не звернули уваги й не зрозуміли значіння його слів. Всежтаки довша мовчанка ставала для них самих невиносима. Виходило, що щось скривають. А тут його слова висіли докучливо, з кожною хвилиною набирали більшої ваги і вимагали щораз настирливіше ясної відповіді.

— Ніку!

Нік не любив довго возитися:

— Чого тобі від нас треба? — гримнув злісно й образливо.

— Чого треба? Ти-ж знаєш! Прийшов, щоби сказати стареньким, як є зі справою Олі. Ходив я до адвоката, ходив до суду, старався й не добився успіху. Тепер не остає ніщо, хіба кинутися на тюрму й силою виломати її двері.

— Делікатних ручок не жаль покалічити?! — зневажливо питав Нік. — Це ковальська, не дворянська робота. Ручки від того заболіють...

Тошко, зражений тими словами, мовчав. Дивився довго недавньому приятелеві в очі. Думав відійти. Знов завернув. Знов подивився Нікові в очі. До лиця вдарила йому кров. Потім зблід. Подивився на Микитовича, не знаючи, як поставитися до нього. Вкінці рішився:

— Ніку! Ти любиш її? Любиш дуже?

Побачив, що Нік також оглянувся на Микитовича.

— Тобі яке діло до цього! — відбуркнув Нік гнівно.

— Велике, Ніку! Вже третю ніч мучить мене думка про неї. Вона з'являється мені у сні. Вона зовсім зломана, понівечена, з підкруженими очима, в яких відбивається безмежна розпука. Я боюся, щоби з нею тепер не сталося щось злого.

Тошко завважив на обличчі Ніка занепокоєння.

— Треба її рятувати. Рятуй її, Ніку! Я боюсь за неї. Коли ти її любиш, бери її і рятуй. Я хочу допомогти. Тільки я не знаю, як. Але чую, що ти мабуть знаєш. Кожний новий день для мене страшніший від попереднього. Невже-ж ти думаєш, що ти лишень бачиш, а я сліпий? Ти лишень чуєш, а я глухий? Я-ж чую, як надвигає буря й бачу, як заморений голодом і нуждою робітник вигрожує своїми кулаками і від того трясуться залякані підпори царя і атечества! Я виджу, як по закамарках дрижать зі страху поліцаї. Жовніарські багнети по касарнях мигають блискавицями гніву.

Завважив, що Нік з Миколою обмінялись поглядами й слухали уважніше. Говорив гарячіше:

— Знаю, що день революції іде невідхильно, але боюсь, щоби до цього часу не сталося яке нещастя з Олею. Шукаю, щоби зеднатися з надвигаючою стихією, щоби приспішиги її прихід. Вона могутніє, тривожить мене, але й відкидає на бік. Як рибу на беріг. Без неї нема мені життя, а в ній не нахожду для себе місця. Ніку! Не можу так довше!

Нік призадумався. Він також думав, що з вибухом революції Оля вийде на волю. В останніх днях він цілий захопився її підготовкою. Розумів, що в гарячій дні її вибуху в нього може не стати часу для Олі. Він чує, що доля сотень тисяч борців за перемогу революції заваготить на ньому сильніше й промовить до почуття обов'язку могутніше, як доля Олі.

— Може я зроблю їй кривду? — подумав.

Він глянув привітливіше на приятеля юних літ. Нахлинули на нього сумніви:

— Чи маю я право відкидати й то з особистих причин, одного з охочих борців за справу революції?

Тошко зловив тій приязний погляд приятеля. Нік поринав щораз більше в сумнівах:

— Чи я маю право рішати, до кого належатиме Оля? Чи я не обов'язаний допомогти їй і її стареньким батькам? Чи матиму час сам усе зробити?

В тиші зависли хвилі, що наливались одна за одною щораз шляхотнішим металем. В один мент серце Ніка сповнилось задоволенням, з очей якби вступилася скалка, що не давала приятелеві дивитися просто й щиро в очі. Рука Ніка піднялася назустріч Тошкові:

— Подай свою руку, Тошку. І вибач. Ходи, приставай до гурту, до якого ти вже давно повинен був належати.

Подали собі руки і ввійшли до другої кімнати. Тошко зложив святочну обітницю.

VIII.

Лютневий ранок ліниво вимітав нічні тіни зіпді столів і лавок гостинниці Зеленого Петьки.

Короста тягнув Мотю за розкуйовджену чуприну. Мотя протирав закислі від сну очі та напівпритомно просився й пручався:

— Серйожка! Дорогий мій! Який тобою так рано чорт мордує?!

— Ставай, Мотю! Ставай! — переконував Мотю Короста.

— Так тепло, Серйожка. Почекай! Ще чверть годиночки.

Галамагаючи якісь невиразні слова, Мотя знов хотів засунутися під лаву. На вулиці загупкало і застугоніло. Важко дишучи, гурма людей минала трактієрню Зеленого Петі. Потім друга й третя.

Мотя опритомнів. Почув якісь стріли. Зачав наслухувати. Широко втворив губи:

— Чуеш, Серйожка? Карузеля починається.

— Чого довго митикуеш, бісів чорте?! — лаявся Короста. — Сто зелених папірчиків через тебе пропаде. Ставай, Іроде!

Мотя нагадав собі тих триста рублів, що їм обіцяв Галлін за сполювання Олі.

— Думаєш, що звіє? — запитав він.

— Такі в такому часі або віють, або так високо підлазять, що потім, поминай як звали, вже їх не досягнеш!...

— Ну, то що? Що робити?

— Спішись, холеро якась! Сліпундру поклич. Кажуть, що вилізався вже по штемпі. Я валю по Дубінушку й по Матроза. А потім то будемо ту карузелю надмухувати! Наша взяла!

До кімнати ввійшов Зелений Петя. Мав таємничу міну. Помахував незадоволено головою:

— Ай, ай, що в місті діється! Кінець світа!

— Тебе, пухирчику, не шпигне! — заспокоював його Мотя.

Петя журився далше. Короста й Мотя оставили його самого. На вулиці хлинула нова людська хвиля. Зелений Петя смутно кивав головою:

— Я люблю порядок, а воно чорт зна до чого йде!

До трактієрні ввійшов ліпший гість і попросив чайку. Незабаром прийшов другий. Розмовляли зі собою чужою мовою. Петя пригадав собі, що вони тут уже раз були і змоглили його постійних гостей. Подав чай і мовчав. З такими він у балачки не любив заходити.

Перший гість холодно, з легковажним насміхом вдивлявся другому в вічі:

— Ви злякались? — запитався він.

Другого це питання задерло. Він нахмурився. Підніс гордо голову:

— Не злякався! — відповів твердо й спокійно. — розважав усі можливості. Не лишень наша група, але й трудовики й навіть большевики вважають теперішній час за непригожий для революції.

Перший гість виявляв дальше велике невдоволення. Другий скоромовкою хотів зміцнити свої аргументи:

— Усі є тої самої думки! Від заповідженого страйку відмовились усі провідники робітничих груп...

— Ви побожеволіли! — з відтінню пересердя вскочив співбесідник. — У хвилині, коли вся влада безумовно падає і то падає вам у руки, ви відсахуетесь. Дивна російська душа! Хочете допровадити до повного розвалу? На кого рахуете, що виратує вас? Чого злякались? Охранки боїтесь? Хабалова боїтесь? Це слабі люди! Всякому служити готові. Я їх уже розкусив добре!

Другий різко заперечив рухом:

— Ви впізнали уряд. Алеж ми знаємо нашу масу. Переважить усе. І царя і нас і вас. Широка незанузdana натура, коли зібеться її з рейків.

— На вас насіли сумніви! »Сомненія русскаво человека!« — Останні слова докінчив перший гість уже по російськи і погіржливо посміхнувся.

— Російського патріота! — поправив другий. І нахмурився ще більше.

На обличчі першого появилася ледве замінний вираз гніву:

— Пустяки, ті всі ваші сумніви! Це все, що ви кажете і робите, виглядає на жарт. На такі жарти нема тепер часу. Справа пішла задалеко вперед, щоб тепер мала загоритися від слямазарности. Піде помимо, а хочби і проти вас.

Він говорив твердо. Кинув якісь гроші Зеленому Петі на стіл.

— Гуд бай!

Вклонився і відходив. Другий торопився, щоб і

собі заплатити. Побіг і вияснив тамтому вслід:

— Маса горять. Уже три тижні киплять. Щодня на снігу кров. Вона озлоблює і запалює маси. Це може допровадити Росію до страшного нещастя.

А той оглянувся нетерпеливо:

— Коли б так говорила плачка, я не здивувався би. Алеж ви політик і тому дивуюся, бож на вас лежить обов'язок керувати подіями. Щож! Не хочете ви плисти поперед хвилі, то вона занесе вас сама туди, де ви повинні бути. Гуд бай!

Розпрощались і рюзійшлись. Той другий, з головою повною шуму різнородних думок, ходив довго вулицями, аж увійшов до будинку, де відбувалося віче робітників Путіловських фабрик. Зацікавився, хто промовляє. Йому відповіли, що Мілюков.

Ця відповідь ударила його громом. Затерп. Бачив, що робітнича маса вся захоплена довірям до бесідника. В її очах бажання чину і жага посвяти в боротьбі за невиразно намальовані обриси кращого майбутнього. Маса якби закаменіла в заслуханні приманчивих слів. Лиш очі зраджували, що в ній кипить вулькан. Ще трохи й вагітна камінна лявіна рушить з місця. Жар змагався з кожною хвилиною. Бесідник розпорпував розжарене вугілля:

— Робітники! Досить нужди! Доки вилазитимуть нам очі з нелюдської напруги?! Доки гинутимуть надармо наші браття на фронтах?! В часі, коли нам голод скручує кишки, уряд не видумав ліпшої роботи як виставляти машинові кріси на горища! Замість післати ті кріси на фронт проти ворога! Замість забезпечити Петроград хлібом!... Чи глупота це, чи звичайна зрада? Нехай Дума скаже! Під Думу! Під Думу!

Гість вспнявся навшпиньках. Впізнав хто говорить і закричав:

— Не слухайте провокатора! Це не Мілюков! Ловіть, ловіть його!

Якби гострий могутній бич оперівав масу кілька

разів. Цвяхнуло раз, другий, третій. Щось шульнуло під воду. Заколихане море голов затихло. А зараз потім самітний, зляканий оклик:

— Хто перебив?

Грізна мовчанка. Не відповів ніхто. В деяких очах зловіщий блиск. Звертаються проти того, хто поколотив. Перед ним безодня підозріння і ненависти.

Тут і там піднісся гамір:

— Сюди його!

— Кого?

— Провокатора!

— Де він?

У двох місцях хвильнула в масі злоба і жадова рознести провокатора на шкамаття.

Там де пірнув промовець, взбурлилось, засичало, якби від заливаної ватри. Понеслись оклики:

— Хто що має сказати?!

Міцні руки гнівно вхопили того, хто перешкодив і силою вивергли його на трибуну:

— Говори, що маєш сказати!

Той ледве хапав повітря зі зворушення. Поблід. Дрижав з обурення. Зуби йому дзвонили. Загикуючись, говорив:

— О цей, що тут говорив, не був Мілюков, але провокатор! Мілюков тепер промовляє у Думі.

— Звідки знаєш? — (Кілька голосів).

— Він сам з поліції! Провокатор він сам! (Сміливіше. Задирчиво).

— Геть! Геть! Сюди його!!!

— Нехай говорить!!!! (Буря).

Розхолітана маса розюшилась у сумнівах. Раптовно розіллята, спокійна, жертвна олива, зайнялась злющими, вогненними язиками.

Бесідник зацукався, остовпів. Відчував смертельну потребу сильного як грім слова. Його думка, яка на хвилю з безрадности зохлява, зараз судорожно запра-

цувала в обличчі живлової небезпеки. Очі, що зайшли були хмарою, нагло загорілись. Знайшов:

— Де той Мілюков? Нехай покажеться щераз! — закричав з усіх сил.

Злющі, вогненні язики затримались як вужі в вичікуванні. Розляглись принаглюючі заклики:

— Де Мілюков? Сюди Мілюкова! Де Мілюков? Хвиля тиші. В ній заполоханий голос:

— Мілюкова нема!

А тоді заклекотіло, заревло. Біля трибуни стовпились, аж вона зачала хилитися разом з бесідником. Ті, що були найближче, розізлилися на тих, що напірали зі заду. У вичікуванні правди маса люто відштовхнулась зусильною хвилею, щоб зробити вільне місце перед трибуною.

Незнайомий зрозумів, що тут важиться його судьба. Можуть йому повірити, але можуть рознести, коли не повірять. Також у ньому клекотіло обурення без ваги і розваги. Підніс руку в гору на знак, що хоче говорити.

Маса втопила в ньому свій зір. Завмерла. Зачала читати в його обличчі. Настала така тиша, в якій говорять обличчя.

Читав з їх лиць, чого від нього хочуть. Найважлише для них питання: хто і з якою метою їх обманув?

Вияснив їм усе: що Мілюков тепер у Думі, що той, хто тут промовляв перед хвилею і подавав себе за Мілюкова і користаючи зі замішання, втік, це був поліційний агент.

Розважно вислухали, що поліція хоче спровокувати їх до кривавих виступів, щоби терором здавити всю опозицію і в крові здушити маси та відобрати їм ту рештку свободи, що її заступає Дума.

Збіглись і уляглись біля трибуни лагідні, довірчиві, спокійні. Потім статочно вертали до хат. По дорозі розсипували його думки;

— Не спровокують нас! Дума скаже своє слово. Дума буде працювати словом і лише словом!

Успокоена на мент одна хвиля, уляглась у морі. У непевнім морі. У змінливім морі. Де хвиля, хвилю наганяє. У непевнім, змінливім, грізно притаєнім морі...

ІХ.

Пізно в ночі вернув підхорунжий Ловецький зі своєю четою. У касарнях Волинського полку, вояки зашуміли як на пригру бджоли:

— Ну, що?

— Не стріляли! І не будемо стріляти!

В очах вояків чорні хмари. На обличчах запеклість. Не роздягаються, бо заряджено строге пого- тівля. Збиваються гуртками по кутах, шукають, вимаху- ють і погрожують кулаками. Часом вибухають гнівним криком і затихають.

Неспокійні думки зганяють їм сон з очей. Схви- льовано кидаються на ліжка, але нові, ще більше три- вожні думки підривають їх з постелі. Знов скупчу- ються, знов гризе їх сумління.

Дижурний старшина, підпоручник Аляєв, блудить коридорами. Від кількох днів життя стало для нього мукою. Підходить до кімнат, але не зважається нагри- мати на вояків, що не погасили світла. Є вдоволений, що світять. Стає при вікні на кінці коридору й дивиться як ліниво падають одна за одною пластинки снігу.

А час летить, увихається біля тих пластинок скоро як зачароване веретенце й наближується до завтріш- нього дня.

Перед завтрішнім днем збирається в душі Аля- ева тривога. Він боїться глянути позад себе в довгий коридор, по якому сьогодні вештаються вояки як не- спокійні духи. Він відчуває їх тривогу і бажає, щоб завтрішнього дня зовсім не було. Сьогодні вислано для здавлення заворушень у місті Ловецького. Завтра прий- де черга на нього,

Аляева кортить обернутися. У сутіннях довгого коридору зі зашкаралуплених закутин, пам'яті знов показується залите кров'ю тіло, що звалилось на нього в окопах і заперло йому віддих. Тепер кивається. Стоїть десь далеко в другім куті коридору і не рухається з місця.

— Що буде, коли зарегочеться, як висолопить кри-
вавого язика?

Аляев зачинає наслухувати:

— Не регочеться!

Хтось з того кінця коридору наближується до нього нерівною, п'яною ходою. Аляев не обертається. Усією силою волі чіпляється спокійних пластинок снігу перед шибкою.

Закрутились, завертілись під його поглядом. В кінці ловить одну при самім вікні і зачинає з нею мягко спускатися на долину. Стає йому трохи, трошечки відрадніше.

Хтось кладе йому на рамя руку. Лагідно.

— Полк не спить! Цілий полк не спить! — шепче.

Аляев тремтить. Безвольно обертається і бачить Ловецького. Ловецький блідий, наче вимучений. Очі в нього зів'яли. Він цілий як п'яний.

— Ти стріляв?

Ловецький заперечує:

— Не було приказу для війська. На завтра є приказ від Хабалова стріляти на гостро.

Аляев ніби не дочуває. Зараз таки усвідомлює собі сказане:

— Стільки було приказів у боєвій лінії! Кожний приказ тримається чоловіка лиш до першої кулі! — відповідає.

Ловецький смутно дивиться на приятеля. Стає йому його жаль. Хоче його потішити, підбадьорити:

— Покищо лише поліції вживають. Сьогодні на Знаменці вбили пристава і ранили в цілім місті двад-

цятьвісім жандармів. До війська нарід ставиться приязно і кричить ура.

Аляев дрижить:

— А де діваються трупи? — запитує знечевля і насуплює брови.

— Я не бачив.

— Тожбото і є, що ти не бачив. А я бачив. І не хочу більше бачити. Чи ти розумієш, що я їх більше не хочу бачити?!...

Ловецький мовчить. Аляев нахиляється до нього цілим тілом і насторожено, жагуче чекає на його відповідь.

— Може те все вже завтра всядеться! — бомкає несміло і без переконання Ловецький.

Аляев гарячо бере його за руку. Хоче затримати щойно висловлену ним думку. Хоче щось сказати. Думки йому не вяжуться, не сходяться з думками Ловецького.

— Доброї ночі! — вяло і винувато прощається Ловецький і відходить.

Аляев вдивляється позад Ловецького. Кудись далеко. Дивно.

Ловецький не може заснути. Стають йому перед очима переживання на фронті. Страшний вибух гранати кинув на Аляева розторощеного вояка і повалив його разом з трупом на землю. Аляев розпачливо, збішено зачав визволюватися від несамовитого тягару. Зачалася боротьба живої людини з трупом. Труп не піддавався. Довкруги вибухали стрільна від барабанного вогню. Важко було підійти до Аляева. Смертельна тривога спутала всім ноги і прикувала до землянок.

Покерешоване, скривавлене обличчя трупа звисаючими щоками, шкірилось за кожним розпачним рухом живого чоловіка. Труп ніби сміявся, ніби хотів кусати. Аляев мучився страшно. Помимо зусиль не міг звільнитися, бо роздерті кишки трупа позакручувались йому довкруги ноги. Зачав вити. Вив страшніше як стрільна в горі. Це видовище було страшніше від жаху смерті.

Ловецький пригадує собі ту хвилину, як вискочив зі землянки і одним рухом пірвав грубі, синяві пуга, що сковували ногу товариша. До сьогодні дивується, яким способом Аляев не міг собі з тим порадити. Затягнув його в свою землянку, де він вив і вив аж до повного знесилення. Після бою відслали його до лічниці для нервово хорих. По році признали його здоровим і приділили знов до полку.

Той спомин висить над Ловецьким і не дає йому спати. В Аляева сьогодні подібні очі, як були тоді, коли небо скажено вило сотками стрілен.

Ледве заснув. Збудив його незвичайний шум на коридорах. Саме, коли кухарі збиралися до кухні, закричав хтось страшно і протяжно.

Ловецький дивується:

— Невжеж у касарнях заплакала жінка, якій учора в часі демонстрації вбито чоловіка і батька дітей?..

Увесь полк скочив на ноги. Повибігали з кімнат.

По коридорі біг Аляев і рвав на шиї ковнір і сорочку, якби боронився перед удушенням. Скрикував дико, аж мороз заходив поза шкіру. Його схопили, зв'язали і віднесли до кімнати. Божевільний крик гомонів у касарні без уговку, аж відвезли Аляева до лічниці.

Х.

Вояки вже не клалися спати: ходили невиспані, злі, похнюплені. Була неділя. Нагло заворушилися. Прийшов приказ, що вся сотня Сверєпова має ставитись у повнім боєвім лаштунку на касарняній площі.

В цілім будинку зашуміло. Лише у крилі, в якому збиралася сотня Сверєпова до відмаршу, нависла тишина як нерозгадана таємниця. Всі знали, що їх чекає. Руки їм дрижали в поспіху, залізо пекло. Тут і там вигукував унтер і сердився по звичаю. Не з дійсної причини і потреби, але для заглушення власного сумління. Воно не давало спокою. Того саме боялись. Одягались з розмахом. Задихались при цьому і сопіли як при тяжкій праці.

— Скорше, скорше! — підганяли унтери.

Викрикали в коридор, аби офіцери знали, як стараються. Вояки мало зважали на їх вигуки. Збирались махінально, по звичці, але більш завзято як кожного дня.

Виминали себе очима. Ховались перед собою. Ні в одного не піднялись очі до стелі, чи до ламп, щоби не зустрінутись з чийсь поглядом. Завжди зором блудили долиною, а найчастіше дивились у вікна, в яких над раном темнішала ніч.

— Снідати! — впав приказ. — І виходь!

Холодною струєю вилялись на площу у сіріючий ранок. Паркани нічю відскочили в мраку. А невидною вулицею плила гаряча струя:

— Братіки! Будьте ви з нами, не проти нас!

Деякі зі сотні пізнали по голосі Миколу Путіловця. Перекинулись поглядами. Тепло плигом мигнуло рядами в очах.

На те, люто загреміли слова команди, що намагалась заглушити голоси з вулиці. Погляди сполохано розскачилися. Очі вже вспіли порозумітись і тепер застигли в бездумній суворості. Могло здаватися, що зовсім не чули зазиву з вулиці.

Перед рядами на коні появився Сверепов.

— Здорові ребята!

— Здра, здра, здра! — покотилось по сотні. Погано закрякали сполохані з дерев ворони.

В полковім арешті в'язні не спали. Почули, що сотня збирається і зрозуміли, проти кого її ведуть. Повилазили на вікна, дивились і наслухували.

Вулицею, за білою занавісою мряки, кипучою лявою, безперестанно пило робітництво.

Говдієнко насторожив уха. Почув голос Миколи Путіловця і Марка Козака:

— Сьогодні, братіки, сьогодні!

Зрозумів. Сьогодні рішиться. Смерть чи воля.

Хоч руки вмівали, тримався крат. Почув голос Сверепова:

— Салдати! За підмогою германа внутрішній ворог підняв у столиці руку проти батюшки царя. Голота грабить у місті, розбиває магазини, стріляє проти царського війська. Герман при помочі тої голоти хоче побідити святу матушку Росію. Вояки славної російської армії! Сьогодні кличе вас батюшка цар і матушка Росія, щоб ви вигубили банду нігілістів, соціялістів, анархістів та всіх, хто сміє бунтуватися.

Говдiєнко слухав і кипів ненавистю. Захриплий від водки голос Сверепова, різав його по живім тілі. Пригадався йому знову зазив Путіловця і Марка Козака:

— Так! Сьогодні або ніколи! Сьогодні та сотня мусить стати з народом проти катюг.

Лють додавала йому сили. Отворив ширше шибку на горі, підніс вище голову і побачив, що на стійці є Лихорадько. Зрадив.

Голос Сверепова скреготав над сотнею:

— Вічної слави придбав російській армії девятий запасний кавалерійський полк, що вчора і передучора розігнав бунтівників і дав їм доброго прочухана. Усі військові частини сповнили свій обов'язок. Вояки Волинського полку! Поздоровляю вас з цею побідою.

Сотня вперла зір у землю. Стало тихо і глухо. Хрипкий голос п'яниці скрипів у глуші як тріск надломаного журавля над заповітrenoю криницею.

Говдiєнко нагадав собі за смерть Задоріжного. Останні слова Сверепова задерли його за живе. Він крикнув до Лихорадька:

— Братіку! Я довше не годеи!

— І я не годеи! — відповів Лихорадько.

— Отвирай. Уже час!

— Тепер?

— Тепер!

ХІ.

Лихорадькові якби хто розкував руки. Кріс перестав його парити. В серці ані тривоги, ані тягару. Найстрашніша з усіх ночей на війні скінчилася. Збирала його охота кричати, кликати інших і бігти, бігти, куди прикажуть.

Скочив на вартівню, ухопив ключі і отвирав келію за келією.

За хвилю звільнені в'язні і вартові, узброєні в кріси і ручні гранати, вибігли на площу.

Бігли мовчки. З усіх сил. На очах цілої сотні. До Сверєпова...

Сверєпов оглянувся. Відчув небезпеку. Стрепенувся. Неспокійно повернув коня у їх сторону і крізь мрак побачив звернені проти себе кріси.

— Стій! Стій! — кричав дико і наполохано.

Смертельна тривога здавила його за горло. Замість слів, видиралось йому з грудей лише харчання.

Грімко понеслось над сотнею:

— Застрілити катюгу як пса!

Посипались стріли. Кінь Сверєпова рванувся з їздцем у сторону штахетів. Вишикована в струну сотня зігнулась раптовою в лук, розсипалась і пустилась безладно навздогін за Сверєповом. Ще кілька стрілів і кінь з їздцем упали на землю. Сверєпов піднявся і, штильгукаючи, зачав утікати.

Допали до нього, місили, тратували, копали і били прикладами, аж остала з нього одна кривава, незугарна маса.

З касарняних будинків вибігали шнурочком люди. Декількох офіцерів з револьверами в руках бігло на поміч Сверєпову. Бігли безладною групою, вимахуючи шаблями і револьверами. Викрикали слова команди і десь у половині дороги втихли. Їх обступили, роззброїли і уговками. Двом чи трьом, що найдовше пручались, здерли офіцерські відзнаки і запровадили до арешту.

Когось з вояків поставили на стійці. Згодився. Послухав. Ходив поважно, усміхався щасливо, пильнував як власної хати. Уставлювано стійки усюди там, де вони були передше. Ніхто не розпитував чому.

Так має бути!

Поволи з будинку виринув майже цілий полк. На площі заройлось, зашуміло. Стріляли часто і густо. Хтось для відстрашення невидного ворога, інший для піднесення бадьорого настрою у власній душі. Ще інший з нерозумної, п'яної втіхи. В дійсності ніхто не розбирав, чому треба стріляти. Збивались у гуртки, переконували себе, тішились, кричали:

— Не підем! Нехай нас ріжуть! Ніхто нас не примусить стріляти в грудь брата!

— На фронті то інша справа! А проти своїх не мають права: Де їх сумління?!

— Не було в них і не буде! Аж ми настановим!

— Хто ми? Говори, брате, так, щоб кожний розумів!

— Тож я кажу хто! Ми! Нарід! Вояки і робітники!

— А зі селянами що буде?

— І селян візьмемо! Всіх! Всіх, хто працює і власними руками на хліб заробляє. А капіталістам і поліціантам смерть!

(Але в нього очі розмріяні, лагідні).

— Братіки! — просить той, що добровільно згодився на стійку. — Я уже годину стою. Назначить чергу. Заступіть хто. Я, ей Богу, умучився.

— Пожди, товаришу, ще хвилину. Назначимо.

Згодився. Послухав. І усміхався щасливо, вибачливо.

За чверть години знову:

— Товариші, ей Богу, так не повинно бути! Заступіть хто.

— Потерпи, любий, ще мінуточку. Вирішимо. Оттакі о зараз, вирішимо!

— Бачиш, діла нового кілька то!? Зараз Совіт вибираємо...

— Не стріляйте, товариші. Нічого не чути! Не перешкаджайте.

Слухали. Переставали. Але разом з тим чогось бракувало. Робилося глухо в повітрі і пусто в серці. Нестерпно. Думка зачала працювати:

— Що буде?

— Що може бути?! — розумували гарячіші. — Не підемо з багнетами проти своїх! Так скажемо. Щоб тут не сталося!

— Братіки! Братіки! Пропустіть! Ну таки так не можна!

— Та куди тобі?

— Важну, важну новину маю.

— Ну, то говори ту!

— Ту не можу! Хочу, щоб усі чули!

— Або тут тобі не однаково?!

Став. Зрозумів, що однаково.

— Братіки! Павловський полк також збунтувався. Ще вчора! Казали їм переодягатися у поліцейський мундур. Не послухали. Не пішли!

— Ура! Уррра!

Кричали, сміялися, раділи, обнімалися.

— До них! Ходімо до них, щоб не роздумались!

— Хто поведе?

— Говдiєнко! Говдiєнко нехай проводить! Давайте Говдiєнка!

Але Говдiєнка не було. Маса розгубилась. Тратила голову. Нетерпляче вигукувала:

— Товариші! Що є з Говдiєнком?! Як так можна?

— Або к чорту його!!!

— Товариші, не нервуйтеся!

Говдiєнко показався в брамі будинку. Усі звернулися лицем до нього.

— Тихше! Тихше!

Ані одного стрілу. Ще тільки шамотня від збірки.

Зглотились. І стали тихо, хоч маком сій. Говдiєнко говорив:

— Товариші! Тепер уже нам вертатися нікуди! Мусить бути революція!

— Справедливо каже! Говори дальше! Тихше! Тихше!

— А ту революцію зачнемо ми, вояки Волинського полку. Земляки! Досить намучились! Досить катам наслужились! Їх порядки вже нам віддих запирали. Піднесемо червоний прапор революції, щоби здобути волю і землю для народу!

— Ура! Ура!

— Нашим командантом буде поручник, товариш Ничипір Горленко! Згода?

Хтось зітхнув з полекшою:

— Ото було з початку сказати!

— Ура! Ура!

Очі засвітилися радістю, уста сміялися щастям. У тій хвилі показався Нік. Підніс руку:

Стало тихо, тихо.

— Товариші! Не звернемо крісів у грудь брата робітника і селянина! Скинемо усю неволю. Звільнимо тюрми. Всім, всім повернемо і волю і землю!

Уже бігли до нього і підняли його в гору. То тривало довгий час. Нарешті Нік підніс руку. Затримались і зачали себе успокоювати. Коли вишумілись, Нік звернувся до них сильними, гострими словами:

— Революція не жарг! Для побіди наших ідеалів треба нам дальше жертвенних сил і революційної карності. Порядок мусить бути! Уставтесь усі у сотнях!

Заметушилися. Уставилися як давніше сотнями на площі. Міцно й любо стискали кріси в руках. І зараз втишилися і слухають:

— Командантами у сотнях Богдан, Лихорадько, Черевко і Шумило. Говдiєнко мій заступник! Нехай жие воля народу!

— Ура! Ура!

— Ідем до інших полків, щоби приєднати їх для справи революції. Кроком руш!

Ішли сильним боевим кроком. Серця переповнені вщерть святощами.

Мряка уступала. Місто огорнуло соняшне проміння,

XII.

Камяниці широко отвирали очі. Білявими руками хапалися за чола, ніби закривалися перед сонцем, яке широкими, ясними річками спливало у вулиці.

Вулицями, по білім снігу, каламутними хвилями котилася робітнича маса. З революційною піснею на устах, з червоними прапорами в руках.

На даху одної з камяниць замість білого рукава машиніві крісі:

Трр. трр. тррр...

Гомінко, коротко, злющо і боязко.

Людська хвиля ахнула, оставила на снігу кілька чорних і червоних плям. На хвилю завмерла. Пружинною розірвалась і прилягла розгнівана, розярена, до мурів. Заревіла:

— Не стріляй, псубрат, не стріляй!

Стовпилась біля брами, зубами люто зачепилась за окупи й перегризла. За хвилю дикий крик і стріли на горищі. А потім:

— Вступіться, братця, галушки летять!

Кількох поліціантів вишморгнуто з горища на вулицю. Той ані пікнув, інший, покалічений, вертівся з болю. Між ними Поронніков, який сьогодні надягнув мундур, підняв благально руку в гору:

— Пожалійте, люди добрі, й ми також люди!

— Ви не люди, ви помічники катів!

— Службу робив! Для хліба! В мене діти! — янчав Поронніков.

— Не бийте! В нього діти!

— А в нас їх нема? А він на те не дивився й стріляв!

Задні натиснули на передних. Лава впала на поранених, піднялася з проклоном і рушила далше. Декого з побитих піврала зі собою і жбурнула під пліт. На закруті наскочила на військо.

— Молодці, салдатики! Ура!

— Ура! — відгукнув Нік.

— Уррааа!... — понеслось глибоко у вулиці на зади робітничих та військових лав.

— Будьте ви з нами!

— З вами, з вами, з народом!

Сміються від радощів жовнярські лица й сміються робітничі. Стає ясно і весело й соняшно. Сонце на обличчях війська, сонце на обличчях робітництва й трете вгорі. Сміються й радіють усі три сонця. Родиться веселий революційний день з тривожної ночі. Гнів родиться святий, не злий. Кров лється зза гаряча. Маса бе непередумано, наосліп.

Як буде ввечорі, ніхто не знає. Нік знає, що нема коли ніжничати й бабничати. Рве вперед. Там нехай обнімаються маси з військом, а йому треба йти далше. Уже до його відділу пристав Павловський полк. Преображенський полк, у якому багато українців, не гаяв багато часу. Вбив свого команданта й рушив у сторону гвардейського полку.

Командант гвардейського баталіону Богданович телефонічно довідався, що діється в місті й хотів спинити революційну хвилю, яка підходила до його відділу. Як лишень недалеко від касарень понеслись по вулиці революційні пісні, жовнярська маса, не зважаючи на команданта, підняла кріси вгору й кинулась туди, щоби зеднатися з робітниками.

— Ура, салдатики, ура!

— Ура! ура! — відповіли вояки й вихром подались у браму, біля якої стовпились у грушку. На вулиці робітництво стрічало їх оплесками. Їх обнимали, їх подивляли і цілували. Вояки розкисли від тих при-

вітів, усміхались щасливо, як діти й потапали в масі, як сніг між зеленню на весні.

Богданович бігав безрадно поза плечима робітників. Нагло обернувся проти маси, щоб її спинити. Зустрівся з палаючими очима й обличчями. Злякався, втратив рівновагу і вхопив за револьвер. Звалились на нього зпереду, поклали горілиць і розтоптали.

Кудись ділися офіцери. З людьми остав один Лебединський. Маса плила і він разом з нею. Рвала його своїм річищем, шуміла й приголомшувала його.

— Хліба дайте, хліба!

Тисячі рук, сотки крісів, піднялись проти вікон. З деяких вікон замаяли у відповідь червоні прапори й показувалися в них гарячі, червоні обличчя. В деяких причаювались смертельно бліді, полохливі, стривожені. В інших мовчки заперлась заїла, тупа злість. Вона й тепер ще дихала погордою до маси. Як уперта скеля, що спльовує брудною піною за кожним ударом морської хвилі.

Біля Асторії хтось зачав стріляти в людей. Жах, біль, люті блискавицями промигнули масою. Хтось уперто показував на отверті вікна в палаті:

— З тих вікон стріляли! Не бачите? Ще видно дим!

— Це з папіроски!

— Хто каже, що з папіроски? Хто?

— Кажи, що ти за один! З нас жартуєш?!

Причепились до чоловіка, шарпають ним. Хтось пізнав, хто він.

Показалось, що то Обайлов.

— А, а, а, братіку, то ти нам хліба жалував! Наших діток і нас голодом морив?!

Гуп! гуп! гуп! Ех!

— Люди добрі, що ви робите? Невинного чоловіка на смерть убиваєте!

— Невинного? А ти хто такий?

— А, а, а, пекар Делкін! Голубчик! Такий самий, як той!

— Ти, псубрат, проти революції?!...

— Ні, люди добрі. Зовсім ні!

— А чому-ж ти за буржуем обстаєш?

Хтось силою зачав розпихати товпу, щоби дістатися до Делкіна. Подивився Делкін і втратив зі страху мову. Язик завалив йому піднебіння і загатив зуби. До нього підходили знані йому вже опришки Мотя й Короста.

— Тут мені тепер смерть! — шибнула йому думка. Хотів скочити в бік. Двадцять рук схопило його і не пустило.

— Пустить, пустить невинного чоловіка! — кричали Мотя й Короста.

— Звідки знаєш, що невинний?...

— Перед революцією нашим жінкам хліб даремно роздавав. Правда, чи ні?

Короста звернувся з тим запитом до Моті, Верьовки та Матроза. А ті поспішно потвердили перед цілим народом.

Делкіна пустили. Він був дуже зворушений:

— Я, братіки, не проти революції! Аби мої діти мали що їсти! Я чоловік робітний. Я, я...

Замовк, бо Короста вдарив його в бік:

— Мовчи, бо ще до чого добалакаєшся! А тепер тягни, брат, портмонет і на фонд революції давай, що маєш! Бачиш, що було-би з тобою?!...

Взяли гроші й потягли в палату, де товпа вже громила людей, обстановку, виважувала двері, шаліла.

Весь похід спинився.

Лебединський був у розпуці. Не міг нічого зробити. Умовились з Ніком на нараді у Павленків, що він поведе своїх людей на Петропавловську твердиню і звільнить усіх політичних в'язнів, а між ними і Олю.

Тимчасом його люди змішалися з масою, а маса

розпиралась вулицею, шуміла, гуділа й нікого не хотіла слухати. Був безрадний. Не знав, що тій масі сказати, чим захопити, щоби пішла за ним туди, де він бажає. Біля себе завважив, що якийсь студент з червоним прапором пропихався вперед.

Лебединський впізнав у студенті одного з тих, що заходили до Українського Клубу. Пригадав собі також його прізвище: Зайців. На лиця тому студентові виступили гарячі румянці, в очах горіли запальні вогні. В гаморі не можна було зрозуміти, чого він хоче. Маса ставилась до нього, як загалом до всіх студентів, прихильно. Давала йому дорогу. За студентом ішов заагітований ним гурт людей.

Лебединський відчув, що в тім гуртку зродилася якась думка, якій треба допомогти. А потім, то можна-би зговоритися і щодо дальшого ділання. Гурт щораз виразніше вибивався з маси і пер вперед:

— Звільнити народніх борців!

— На Петропавловську твердиню! — підхопив Лебединський.

Студент побачив Лебединського, пізнав, що він з Українського Клубу і зрадів. Узяв його за руки і вже ішли оба побіч себе. Нарід уступався їм з дороги і вже підняв їх гасло. За ними формувався похід. Самочинно. Салдати побачили, що їх офіцер іде під червоним прапором, раділи з того і приєднувалися до походу. Всуміш з робітництвом. Але була вже в тім руху думка та зроджувалась потреба ладу.

— Товаришу поручнику! Візьміть своїх вояків у руки. А я впорядкую робітників.

Уже впереді творився військовий відділ. За ним ішло лавами робітництво. Зайцеву помагав, хоч вибивався зі сил, якийсь нервовий, неповоротний студент.

Нарешті, коли все сяк-так упорядкувалося, підійшов той студент до Зайцева:

— Іван Романович Телігін! — представився, по червонів і замнявся.

Зайців щиросеречно подав йому руку. Це осмілило Телігіна:

— Як треба буде... Коли є небезпека... то я піду наперед...

— Підемо всі! — гарячо запевнив його Зайців.

Петропавловський собор горів у сонці. Мури Петропавловської твердині застигли над Невою. Перед брамою не було сторожі. Брама втулилася в мур.

— Отвирай браму! Отвирай!

Чим більше шуму біля брами, тим вона мовчазніша. Посипались стріли.

— Отвирай! — закричали в'язні з вікон.

Гудить уже й тюрма і шумить маса довкруги неї. А брама затялася, мовчить. Розлучені опором воюки гатять прикладами в браму:

— Розторощити той мур на порошок! Досить за ним людської крові і терпіння!

Залізна брама ще не подається. Маса зачинає розбивати цеглу й каміння довкруги брами.

Задрижала. Раз, два рази дригнула під могутнім напором. Ще одно скажене, люте зусилля. Двері отворилися широко. На переді маси Лебединський, Телігін, Зайців.

XIII.

Поки камінь сильно сидить у землі, не грізні для нього дощі і вітри. Але, як підважить його землетрус, то він хитається й болить за кожною зміною погоди, як надіпсутий зуб.

Крізь потворені щілини протікають дощі і горді гори кришаться, аж знов по якимсь часі заростуть землею.

Після того, як Короста виявив Олі, яку то Галлін кинув на неї клевету, вона так злякалася, що кільканадцять годин не могла прийти до себе.

В голові їй шуміло. Хвилями, коли увяляла собі

тягар усього обвинувачення, ставали перед нею невмолімі його наслідки. Очі товаришок, очі Ніка, очі Микитовича, заплакані, повні невимовної розпачі очі стареньких батьків, суд, газети й Тошко...

Такий далекий, холодний, чужий...

Чого, чого причепився підлий Галлін?...

Коли надійшла ніч, усі ті образи, що за дня глотою добивались до її свідомости, зачали одинцем вилзати з темних кутів келії.

Пропасть, чорна, без дна, обривиста пропасть. З усіх сторін пропасть. А з тої чорної безодні дивигься на неї уже не лиш з цікавістю, але зі суворим виразом суддів, сто очей. Не видно приятних, лише ворожі або заполохані, або заплакані й безпорадні. Одні незабутні очі втікають від неї геть, геть у безодню кудись далеко. Стають такі маціненькі, як у маленької мишки: як шпильки й блищать.

Чим блищать?

Оля боїться здоганяти ті очі, боїться глянути їм просто в зінички, бо вони там у проваллі причаїлись і чатують і вона їх тепер не пізнає, вона боїться їх тепер пізнавати.

— Що іскриться в тих маціцьких мишачих очках? Гнів, чи сльоза?

Усі її думки нараз переплутуються. Заполохана глядить в однукові очі, в які до цієї пори не сміла подивитися і... ні гніву, ні сліз у них не бачить, лишень найгірше, що могло взагалі статися...

Глум!!!

Ужалив її у мозок і прошпилив серце. Затряслась і застогнала. Щойно тепер зрозуміла всю глибіню безодні: в келії товкло від стіни до стіни її серцем. Заплакала. Боліло без тями, боліло довго. А потім прикинулось.

Тоді прийшов Галлін.

Оля дня не пізнала, коли входив до келії. Боялася отворити очі, щоби не сполошити любого спокою, що

присів собі коло ліжка й ласкав її чоло. Тому й не стривожив її Галлін, коли ввійшов до келії, бо її тривога була більша. Саме тоді вляглась лагідно під чолом. Вона навіть не подивилася, хто входить. Була так утомлена, що не могла піднести вій.

По Галліні за якийсь час прийшов Короста й приніс їй їсти. Він злякався її блідоти: зачав харкати і кашляти й не вступався так довго, аж повернулася до нього. Коли побачила снідання, відвернулася.

— Іжте, паннунцю! — заговорив Короста, як умів найделікатніше. Але вийшло шепеляво, по п'яному і хропавато. Побачив, що це йому не йде, замимрив щось невиразно і вийшов. Прийшов у полудне. Те саме. Над вечором те саме.

— Іжте паннунцю! Не беріть собі так гризоти до серця.

Не подивилася.

Коли на другий ранок Короста побачив, що паннунця таки зовсім їсти не хоче, перелякався, що вона готова заморити себе голодом на смерть. За те йти до тюрми Короста не мав найменшої охоти. Пішов до Галліна і вилаявся. Галлін забезпечив його, що сьогодні все полагодить.

Зараз у полудне прийшли поліціянти і забрали Олю. Мовчала. Було їй усе байдуже. Не питала навіть, куди її ведуть.

Десь ділися старі сторожі. Отвирав двері Зелений Петька й дивився на неї якимось дивно й, як їй здавалося, зі співчуттям. Ті очі Петьки вложились десь у кутику в її пам'яті. Боялась, щоб думка не зшелевіла й не сполохала тих очей. Не були злі ті очі.

З великого каменя журби ставало їй легше на одну порошокину. За тою порошокиною скулилась усею істотою. Боялась виглянути поза неї, щоби знов щось не вдарило її і не заболіло так тягарно, так болюче, як до цієї пори.

Посадили її в закриту повозку з кратами. Везли

кудись довго й далеко. Врешті станули. Чула, що за скрипіли якісь тяжкі ворота. Повозка заїхала між високі мури.

Отворили двері від повозки. Вийшла і впізнала. Вона в Петропавловській тюрмі. Знов заховалася за свою порошинку. Безвільно й майже бездумно дозволила себе обревідувати і завести до осібної келії. Зачала розглядатися по новому мешканні. Крадьком перед собою, хильцем перед дійсністю.

Коли вечором принесли їй їсти, зіла.

— Хоч мури тут грубші, та яюсь привітливіше!
— подумала.

Зачала вслухуватися в тяжкий хід сторожів по коридорах і з того також відчувала деяку полєкшу.

Пригадала собі: Тамті ходили тихо, як коти.

На другий день покликали її до слідчого судді. Ставився до неї грубо й непривітно. Розповіла йому все, як було з Галліном.

— Кожна з вас так каже! Вкраде, а потім говорить, що їй дарували. Трохи за дорогий дарунок! А що з тим листом? Хто його писав?

Оля рішила не зрадити тайни того листа, хочби не знати, що діялося.

— Вийдете на волю. Дарується вам тамту крадіж, коли скажете.

Заперечила рішучо головою. Чим більш затиналася, тимбільше суддя добачував у цілій справі темну історію. З листа виходило, що замоталася в якийсь заговор. Суддя здогадувався, що проти Распутіна, але ніяких інших ниток для слідства не мав під рукою. Рішив мучити її допитами та продовжуванням слідства, аж нерви відмовлять їй послуху. Не давав дозволів на ніякі відвідини її знайомих. Бачив, що вяне, що блідне, але це не зворушувало його.

Оля була рада, що ніхто з її знайомих її не відвідує. Тонучи в безнадійності, байдужніла. І це підтримувало її сили. Раз прийшов до неї адвокат і в при-

сутності судді сказав їй, що за неї стараються, та що він її боронитиме перед судом.

Збурило її влегалий спокій. Роздряпав пригоєне, розятрив пригасле, налив сподівань у спокій безнадійності.

Від того часу кожний новий день ставав прикріпший від попереднього. Все більше приносив зі собою надій на те, щоби ввечері закинути їх у найчорнішому куті келії, звідкіля вони вилазили, як нічні опирі й положили сон з очей.

Коли зачала вибиватись з останніх майже сил, з міста до тюрми зачали долітати заблукані кулі.

Тут і там падали при кратах, як на фронті. Тут і там осою зник... у стіну старовинного муру...

Мур обтирається від укушення, спокійно пускає димок, якби закурило папіроску й погідливо сплює.

Але незабаром цілий його спокій утікає. На ньому запалюється цілий одяг. Уся тюрма займається димом. Довкруги тюрми вогонь. Довкруги вогню море людських голів.

Оля дрижить на цілій тілі. Чує, як по коридорі бігають стривожені сторожі, чує їх залякані голоси. Але понад усе те йде могутній шум поза мурами тюрми:

— Відчиніть брами, звільніть усіх в'язнів.

— Нехай живе революція!

Оля присуває ліжко до вікна, на ліжко ставить лавку, чіпляється руками крат і кричить разом з іншими в'язнями:

— Нехай живе революція! Звільніть в'язнів! Ура!

Вона ціла тремтить, опадає зі сил, осувається з лавки й присідає умучена на ліжку. Чує, як на подвір'ї тюрми біжить маса людей. Уже вони на коридорах. Біжать, тупотять. Зачинається бій між сторожею й масою: різкий, короткий. Хтось ранений скрикує, хтось тяжко падає на долівку. Оглухнути можна від шуму в тюрмі й довкруги неї. Хтось силою добу-

вається до дверей її келії. Підважує їх і біжить до неї. І вона до нього.

— Тошку!

— Люно!

Радість заливає їх серця.

Хтось кричить тривожно на коридорі:

— Води! Води давайте скоріш!

Вирвалась з обіймів, метнулась за водою. Подала коновку тим, що метушилися біля якоїсь людини. Похилилась, щоби допомогти і в сумерках впізнала:

— Ваня, то ти?

Припала до нього. Положила йому руку на чоло. Усміхнувся болісно і щасливо. Кров утікала йому з грудей і з лиця. Щераз усміхнувся:

— Це для тебе, Олю Филімонівна. Я тебе люблю до божевілля! — вишептав.

Очі зайшли йому мрякою. Це були його останні слова.

XIV.

Нік не знав втоми, ані небезпеки. Він скоро орієнтувався, де треба йти і що робити. Він був певний, що революція побідить. Це давало йому рівновагу духа.

Він заняв уже своїми відділами цілу Виборгську і Літейну частини Петрограду. Розбив четверту сотню Московського полку, що кулеметами боронила переходу через Виборгський міст на Неві.

Його відділи тримались карно. З кожною побідою ріс їх запал. Половина петроградського гарнізону вже приєдналася до революції.

Оба з Говдієнком радились у Марка Козака. Порадив їм:

— Треба ще більше розпалити ентузіазм вуличних мас. Дати їм не лишень кличі, але і зброю до рук.

— Уряд розігнав Думу! Під Думу! Ходім під Думу!
— йде масою від уст до уст.

— На арсенал! По зброю! — гукає Нік.

Маса йде за Ніком. Як голодні кидаються розхапувати хліб, так вони хапають кріси, револьвери й патрони. А потім валять під Думу.

— Арештувати усіх ворогів революції! Геть з царем! — гукає знов Нік.

Ведуть арештованих членів уряду, ведуть Штірмера, Щегловітова, єпископа Пітіріма, ведуть безліч арештованих поліціантів.

Маса радіє, сміється, обіймається.

До Ніка приступає якийсь сивий дідуган:

— Слава! Слава вам, борці! Але Романових уже нам більше не настановляйте.

На чолі одної робітничої лави, в якій є більшість українців, іде Микитович. Що-хвили його відділ підіймає якісь кличі й повіває прапорами. Але радість Микитовича неповна.

Кричать: Нехай живе Дума!

Що йому Дума?! Дума має відвагу стати проти царя, але дати волю Україні не хоче!

Десь далеко над морем голов і прапорів Микола бачить Ніка. А біля Ніка, як йому здається, бачить Марка Козака.

— Геть царя! — кричить знов радісно Микитович.

Лава за ним повторює той клич стосильним відгомоном.

— А що далі? — завдає собі Микитович питання.

Хтось кричить біля нього, обмаль не розідреться:

— Нехай жие Родзянко!

— Нехай живе Ленін! — хтось сперечається з першим.

В Микитовича немає для тих кличів запалу. Він дивиться в сторону Ніка й Марка Козака, щоби вчитати з їх облич, про що вони думають, чим вони горять.

— Нехай жие вільна й самостійна Україна! — читає Микола з уст Марка.

Ті самі слова видираються також і з його грудей. Серце в нього наливається розкішю і завзяттям.

Його відділ підхоплює той клич. Хтось спинює похід. Якесь мале замішання:

— Не затримуйте! Хто затримує?

До Микитовича підбігає кількох розгарячених:

— Що, що ви викрикали? — питаються ніби здивовані, але задирчиво.

— Нехай жие Україна! — відповідає твердо Микола. — Або що?

Їх задирчивість трохи мякне:

— Невже-ж вам не всеодно? Як воля, то буде всім!

— Тому й бажаю: нехай жие вільна Україна!

— Киньте, товаришу! Чого вам тепер України?! Воля-ж усім!

— То-ж і Україні! — говорить уперто Микола.

— Які ви непонятливі! То-ж воля усім. І чого-б то нам тепер розбиватись на нас і на Україну?!

— Не псуйте революції! — говорить другий.

— Ще дасть вам Ніколюшка Україну! — піддає злобно третій.

Всіх їх змітує та розділює нова людська лава, яка нетерпеливо напірає ззаду. Всежтаки несподівана напасть наводить на голову Миколи різні неспокійні гадки:

— Сам він ще невільник, але нас зрозуміти не хоче! Ми довше невільниками від тебе. Ми й більш пригночені невільники. Ми невільниками невільників. Для нас воля дорожча!

— Нехай живе революційна робітничо-селянська влада! — зашуміло недалеко від відділу Миколи робітництво.

Але в серці Миколи вже розкорінюється сумнів:

— Як я можу підняти ваше гасло? То-ж ви ка-

жете, що наша воля перешкаджає вашій волі й революції! Якже-ж нам з вами бути?

Відділ Микитовича все ще дальше пливе з течією. Але пливе уже тільки боками струму. Відрізняється, як Дніпрова хвиля в Чорному Морі.

Короста зі своїми кумпанами сновигається невдоволено між людьми й нарікає:

— Що з такої революції, в якій ніодин пес не може собі на те дозволити, щоби ногу на буржуйську палату виставити!

— Надмухуй, брате, надмухуй! — загроває його Мотя.

— Але як? — відповідає Короста. — Замість розсістися вигідно раз у житті в буржуйських фотелях, вони на вулиці виють з радости, гуляють, цілуються. А правдивої революції стільки, що кіт наплакав! Усі святими поробилися! Чорт їх мать!

Короста був злий. Його інтерес не йшов так, як він надіявся.

— Як ставати святим, то відразу! — подумав. А далі в голос завизчав, аж близьким біля нього вуха вчули.

— На охранку, товариші! На охранку! Рознести їх буду! Щоб сліду не остало з катівні!

Уся його компанія підняла гвалт. Маса рушила в сторону охранки. Коросту розбирало й мліло коло серця:

— Добре було-би, якби так уже ані царя, ані поліції, ані охранки не було. Яка розкіш не мати там своєї злодійської метрики і зажити високоповажаним громадянином і патріотом!? Га?! Спалити всі карні акти й стати порядним! Га? Розкіш! Раз у житті? Га?

Нападали на поліційні станиці, напали на дім охранки, визволили всіх в'язнів, спалили всі акти. Потім те саме зробили в окружнім суді. Короста при тій нагоді призбирав біля себе шайку й шістьох компанів. Запаслись зброєю, що вистарчила-би на цілу сотню.

Але вигляд їх облич наводив на всяку контрреволюцію більше страху, як їх зброя!

З такою братвою Короста зачав пропихатися наперед у сторону Морської вулиці, при котрій мешкав Галлін.

Пробились. На другім поверсі зачали добиватися до його дверей. Почули зі середини якийсь глухий тріск.

Короста не тямив себе зі злоти. Думав, що справа обійдеться легко, а тут виходило, що Галлін хоче боронитися, може й стріляти. Та Корості було вже всеодно. Зголоднів. Зголодніли і його товариші.

Кинулись скажено на двері, підважили їх і отворили. Короста перебіг одну кімнату, другу. В третій йому щось сталося. Він закричав, закляв, аж ціле товариство пристануло. Короста переляканий вибіг з кімнати:

— Втікай, чорт вашу матю, утікай!

Рухнули всі на втікача, аж дудніло.

— Що, що таке сталося? — питали, втікаючи.

Але Короста тільки відмахувався від них руками.

XV.

На небі березень і весна. В повітрі стільки густого сонця, що його хочеться пити, як сметану.

Галлін, розпертий на тапчані, наслухує, як людською рікою шумить вулиця й думає:

— Усюди стільки життя, як моря! А я запинаюся як порохно на прибережних хвилях! Підгоцкує мною! Думає, що візьме мене ще на оману життя. Кпить. Виразно кпить собі з мене! Саме тепер лле на мене потоками світла, скільки в мене самого ночі...

За кілька днів заповіджено контролю інтендантської каси. Слідчий суддя, що веде справу Олі Павлинко, також зачинає підозрівати в цілій історії велике

лайдацтво. Бандити грозять йому донесенням до суду за зведення і в'язнення тої дівчини, коли не доставить їм окупу за їхню мовчанку.

Хотів шукати помочі в Маші, але плюнула йому в лице й назвала останньою гниллю.

— Кінець! Мусить прийти кінець! Так дальше жити не можна!

Алежбо знов щось його приманює. Підгоцкує ним. Ану-ж революція, що експльодує на вулицях, переверне все горі дном? Ану-ж можна буде знов виплисти на повне море й дихнути знов, хоч на кілька хвилин, повним, спілим життям?...

Соняшний промінь усміхнувся в кришталевім вазоні і, відбившись від нього, затанцював на Галліновій руці. Він скоро відсунув руку і відвернув голову, щоб не бачити світла, яке метеликом тріпотіло на тапчані. Не гармонізував той жартівливий, рухливий вияв життя з його настроєм.

— Дихнути спілим життям! — роздумував дальше Галлін. — Ха! ха! Яким життям?! Нечутна, невидна, неопанована, а для мене ще вповні незрозуміла апаратура, пересуває колірові папірчики в моім калейдоскопі, манить мене міражами й має забаву з того, як я на те все зареагую. Досить уже тої забави!

Ось саме тепер виразно ставить мені перед очі перспективу: що назріває вже при мені і що буде також без мене — завтра. Незвісне, — але буде! І розцікавлює мене, яке!!

Безумовно, сили, які керують нашим життям, є злосливі. Бавляться нами, як ми колись бавилися мурашками, встромляючи кіл у їх розбудовані жилища. Дрібними жартами ситі порожні боги! А мені трапився особливо злосливий патрон!

Ми здогадуємося, які жарти з нами діються, інколи пручаємося, в декім зродиться бунт проти життя на тій експериментальній стації, яким стався наш гльоб.

Або така дивасія! Нам здається, що ми любимо

власновільно. А тимчасом нас парують. Інколи впорскують у нашу грудь тугу за людиною, якої ми ніколи досягнути не годні. Ходимо, як п'яні, а для богів забава!

Сонце розлилось по кімнаті аж у Галліна заболіли очі й пригнітало мозок. Галлін схопив себе за чоло:

Защеплена їдь підходить мені вже до мізку. Чи буде більше муки, коли сам відійду, чи здатись на ласку пекельних богів?

На вулиці знявся дикий рев.

Що там таке сталося?

Галлін скочив до вікна. Маса розправлялася з якимсь полковником, який боронився. Стріляв, рубав шаблею, нарешті став кусати.

— Бють офіцерів! — подумав Галлін. В душі, застуканій чорними думками, зачала виступати на перше місце тривога. Вона зростала рівночасно з відразою до юрби, що лінчувала старшин. Уже та товпа скажена виє під його вікнами. Галлін вихилився, щоби побачити, хто тою юрбою керує. Став приглядатися. Помимо зусиль опанувати себе, неспокій і страх зростав у ньому щораз більше. Його увагу притягнув якийсь офіцер у масі:

— Хто на чолі маси? Хто? Ах, це той хахол, що раз побив мене за Олю! Звертає очі в мою сторону. Якийсь гурт відривається від нього і біжить у сторону моєї брами. Знов бють когось. Ага, виволікли якусь скривавлену масу з брами. Поліцая! Чи маю дозволити, щоби таке зробили зі мною? Треба спішитися! Спішитися!

Мізок Галліна перестав на хвилю з остраху працювати. Нагло стрілила в нього думка:

— Куди?

А що, як є якась вища справедливість, яка відважує?...

Перелякана думка безперестанно гатила і гатила:

Стільки свинств, що я їх натворив! Та чи лишень я винен?!

Відбіг від вікна, сів при столі й скоро написав:

»Прошу звільнити Олю Филимонівну Павленко. Я кинув на неї фальшиве обвинувачення. Судити мене не має права ніхто! Мое життя є найсильнішим актом обвинувачення ладу на земнім гльобі, який повинен якнайскорше пропасти, щоб зродився на його гниючім трупі новий, кращий. Лишень на таким гниючім трупі можливий хов таких злочасних типів, як був я! Будьте прокляті всі! Засуджую себе сам. Ніхто мене не судитимете!

Агатон Порфірович Галлін«.

Став від стола і знов подивився на розбурхане море в долині. Юрба грізно вимахувала крісами. Щораз густіше падали стріли. Завважив, як хахол зулпннвся коло його дому й показував на його вікна. На коридорі за деяку хвилло гармидер. Хтось товк сильно в двері. Стіни від того попали в лихоманку.

Завернув у крайнім заполоханні до вікна:

— Прийдуть, битимуть, будуть калічити! Не діждете! Не будете дивитися на жах смерти в моїх очах!

Ноги під ним вгнулися. Узяв револьвер у руки, приложив його до грудей і потиснув махінально раз, другий...

До кімнати вдерся Короста.

Побачив, як Галлін зсунувся з крісла на землю. Зачав підкидати ногами. Кров бухала йому з уст, а уста по чортівськи, ні то кричали, ні то реготалися:

Гу, гу, гу, гу, гу!

Короста злякався трупа і зачав утікати...

XVI.

В Українськїм Клубі від першого дня революції глітно, гамірно, весело. Життя кипить. Кожний день приносить зі собою якусь новину. Кожна година зміну,

кожна зміна викликає нові бажання, ставить нові вимоги.

Вже на третій день стало для всіх ясно, що престол Романових розпався у порошок. Ще Мілюков намагався рятувати монархію, але буйні хвилі захопили його зі собою. Дня 21 березня приніс Лебединський вістку, що Тимчасовий Уряд рішив арештувати царя.

До Ніка зголошуються щораз нові частини. Приходять і радіють, що можуть свобідно організуватися й говорити по українськи. Увесь український Петроград збігається до Клубу.

Прийшов якийсь стариган, високий урядник міністерства внутрішніх справ, заточенець з України. Обертається сюди, обертається туди і наче запаморочений біжить з одної кімнати в другу, наслухує набожно, хто як говорить і раптом сльози йому з очей течуть, як з цебрика цюрком:

— Та невже-ж — говорить старечим, дрижачим голосом — мені вже ніхто не буде цвенькати в очі, що я хахол? Невже-ж дійсність оце, чи сонна зява?

— Дійсність, дядечку, дійсність!

Оля, яка тут пробуває цілими днями, біжить з одної кімнати в другу. На руках у неї повно студентських летючок, що їх зараз другого дня революції видала Головна Рада українського студентства в Петрограді.

За нею, як тіль, Тошко. То руками, то боком, ніби нехотя, притикається до неї і очі в ній губить.

— Не можна тепер, Тошку! Бачиш, що діла багато! — проситься вона в нього. — Буде ще час вечором.

Тошко погоджується, але всеодно тягнеться за нею, як сновида. Тоді вона ручками хапає його за голову і трясє нею, а сміх її аж лящить соловейком по цілій салі. А вона йому любо шепче на вухо:

— Тошку! Та хіба вчора було тобі ще мало?!

Тошкові стидно. Але признається:

— Мало! Завжди буде мало!

Бачить їх з боку Марко Козак і в душі радіє. Дивився деколи й Нік. Але зараз таки нахилився до Марка і разом з ним нараджувався довго і запальчиво.

Оля знов винесла на оберемку кілька тисячів лютючок.

Уже більш, як тиждень роздає вона їх між українських студентів, військових і робітників. Беруть вони їх від неї, читають і читають щораз уважніше й серце в них починає битися щораз сильніше. Слова відозви западають їм глибоко в душу:

»У визвольній боротьбі останніх днів велику ролю відіграв український нарід, бо саме українські полки підняли повстання проти кривавого царату. А тепер усі свідомі українські люди повинні виявити всі сили для здобуття своїх власних національних прав.

На вас, українське студентство, на вас, українські офіцери, й робітництво, лежить під цю хвилину величезна відповідальність защепити напівсвідомій українській жовнярській масі гасло боротьби за національну волю українського народу.

Лише створення власної незалежної держави може забезпечити розвиток і щастя найширшим масам цілого українського народу.

Оля часто бачить Марка Козака. Найчастіше він нараджується з Ніком.

Оля пристає до них і уважно прислухується до слів старого:

— Треба — говорив Марко — безумовно тут у Петрограді виявити волю українського народу. Треба подбати, щоби цілий український Петроград заманіфестував перед Тимчасовим Урядом, що від тепер український нарід бажає жити лише по власній волі на своїй землі. Поки ще вони слабі, поки б'ються між собою за владу, треба їм то виразно й сильно заявити.

Рішено, щоби не лишень військові частини, але

також українське робітництво взяло участь у маніфестації.

Дня 25 березня площу перед Казанським собором і частину Невського проспекту залило море людських голів. Не було тому морю берегів. Прийшло воно, щоб у Петрограді спомнути батька Тараса, якого пам'ять до тої пори можна було відсвяткувати лишень у підземеллі, крадьком перед царськими жандармами.

Тепер та українська маса забажала вшанувати свого Генія в столиці білих царів, тих, що закували його руки в кайдани.

Серед людського моря на підвищенні протоерей Орнатський правив панахиду за душу Тараса. Тридцять тисяч українських душ з почуттям невимовної радості викликало духа Великого Кобзаря нації. Завітав він сьогодні до кожного серця. Навіть нерозумна мала дитина цікавилася, який це святий, що до нього стільки народу прийшло сьогодні молитися:

— Мамо, на що тут тільки людей зібралось?

— Щоб спомнути батька Тараса.

— А хто такий батько Талас?

— Це наш святий, дитинко, що за життя робив великі чуда, а найбільше зробив їх по своїй смерті й сьогодні.

— А яке він, мамо, злюбив чудо?

— Він нас усіх навчив любити Україну і воскресив її вбиту в царській тюрмі.

— Я, мамо, не лозумію, що ти говориш.

— Як виростеш, зрозумієш! А тепер молися, сину, за батька Тараса і за Україну.

— А що то Уклаїна?

— Це твоя перша мама.

— А ти?

— Я друга.

— А де та пелша мама?

— Далеко, сину, далеко. Ми до неї ще прийдем.

Вона дуже втішиться нами. Вона нас усіх нагодує. Вона дуже гарна й дуже добра.

Марко Козак стояв з боку й серце в нього росло й аж щеміло від радісного щастя. Прислухувався до слів тої мами жадібно, як до слів розгрішення, як до благовіщення, на яке чекав довгі, довгі десятки літ. Вдивився в ту далечинь літ і напружив усю свою увагу. І здавалось йому, що віднаходить дорогу до рідного села й дорогу до могили рідної нььки, за якою світами сходив, як той вічний жид і не міг її відшукати.

Аж тепер, коли та маса зачала віднаходити себе, перед очима його многогрішної душі замаїюрили неясні обриси дороги на гріб своєї нььки, яку колись він убив і яка одна може звільнити його від страшного прокляття.

Пірнув думками у своє давне, темне, аж чорне минуле. Він, Марко Проклятий, розгуканий, нетямуций, що вбив свою рідну нььку й побив свою рідню, він, що ніколи не міг дійти до ніякої злагоди зі своїми братами, впізнав по невчасі свій тяжкий гріх і спокутувати його не міг до цієї пори.

У Марковій душі стає ясніше. Він бачить по тій масі земляків, що прийшла сьогодні на ту площу, що неспокійний дух українських степів уже визволився зі своїх гріхів... З чистим, незлобивим серцем стають діти одної сімї в одну згідливу лаву, щоби відбити запродану колись ганебно й тепер ще заковану козацьку волю.

Уже його гріховна торба полекшала, уже дух українських степів звалив царя й дивиться, де в котрій стороні сходить сонце волі. Завтра те сонце мусить бути наше.

Над масою залопотіли безчисленні жовтоблакітні прапори. На підвищення зачали виходити промовці.

Вони вказували на значіння упадку царської влади для поневолених народів. Вони закликали українські

народні маси витревало і завзято боронити здобугу волю.

Говорив Зайців, Голова Українського Клубу Корчинський, по них говорив поляк, естонець, литвин, грузин. Усіх їх вислухувала українська маса й раділа, що вони разом з нею співчують і разом з нею хочуть втримати здобугу волю.

А коли від трибуни зачав плисти спів, то ріс, як гураган:

*Ще не вмерла Україна і слава і воля,
Ще нам браття молодії усміхнеться доля.*

Петроград насторожив уха. Петроград підглядав недовірливо з боку. Що таке кроїться?

Але запал був у тій українській масі так великий, що ніхто не важився нарушити її святощів.

А потім рушив многотисячний похід під Думу. Йшли карні лави українського війська. Слова української команди гордо лунали по Невським проспекті. Широко отвірались вікна, а з них показувались здивовані люди і запитували:

— Скажіть, люди, звідки нагло в Петрограді взялося так багато українських сепаратистів?

Похід не звертав на них уваги. Йшов під Думу.

В Думі привитав їх Соколов і забезпечив, що всі жадання українців будуть забезпечені у федеративній російській республіці.

Але Марка це не вдоволяло. Вже знов став у провіді маси. А вона за ним:

— Ідем на Україну! Хочемо зовсім вільної і незалежної України для українців і українців для України.

Пішли. Сизими орлами злітали до рідного краю, щоби там захистити його перед ворогами.

Пішов з ними й Марко Козак. Він вірив, що тепер уже віднайде дорогу до рідного села, що віднайде могилу рідної неньки та що вона простить йому і прийме його, щоб спочив біля неї на віки. Кінець

3 pył 84 kon
(1986) 289 p